

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie

Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermsen, Alkeline van Lenning, Janneke Plantenga, Ingrid Visser, Monique Volman, Hélène Vossen

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Freda Dröes, Sylvia Lammers, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Riet Paasman, Sawitri Saharso, Agnes Verbiest, Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud - getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel - opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax 080-235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 72,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men  en maand v or het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 17,50.

Inhoud

- 459 Redactioneel
- Artikelen*
- 461 Horror-heldinnen. Een feministische interpretatie van 'The silence of the lambs'
Jann Ruyters
- 477 De complexe eenvoud van Clarice Lispector
Coosje Couprie
- 492 Boodschap uit Moskou
Anastasia Posadskaya
- Besprekingsartikel*
- 497 Balanceren op ongelijke leggers. Veranderingen in zorg- en arbeidsverhoudingen tussen de seksen
Trudie Knijn
- Opinie*
- 510 Vrouwenstudies als lustige wetenschap
Tjitske Akkerman
- 514 De moraal van het verhaal? Een weerwoord aan Ger Groot
Marja Loomans
- 517 Verdeel en heers. Een reactie op Ger Groot's 'Fabels van een toverfluit'
Odile Verhaar
- Proefschriftfragmenten*
- 523 Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930
Erica van Boven
- 527 Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden 1650-1865
Helena Adelheid van der Borg
- 531 Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties
Mieke Verloo
- Verslagen van bijeenkomsten*
- 535 'Liberating women. New technological directions'. Verslag van het vierde congres van de European Society of Women for Theological Research, september 1991 te Bristol
Denise J.J. Dijk

- 537 Verslag van het symposium 'Emancipatie en bevolkingsontwikkeling', 15 mei 1992 te Tilburg *Thérèse van der Heuvel*
- Recensies*
- 539 De romantische liefde onder vuur: 'Romantic longings. Love in America, 1830-1980' van Steven Seidman, en 'Becoming a woman through romance' van Linda Christian-Smith *Joke Hermes*
- 542 'Vriendschap onder jonge vrouwen' van Pauline Naber *Barbara Spoel*
- 544 'Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies' van Ineke van der Zande (red.) *Marion E.P. de Ras*
- 546 'Geslechterdifferenz und Ambivalenz. Ein Vergleich zwischen Luce Irigaray und Jacques Derrida' van Urs Schällibaum, en 'Luce Irigaray. Philosophy in the feminine' van Margaret Whitford *Annemie Halsema*
- 549 'How do I look? Queer film and video' onder redactie van Bad Object-Choices *Anneke Smelik*
- 551 'Reinventing the sexes. Feminism and biomedical construction of femininity and masculinity 1959-1985' van Marianne van de Wijngaard *Wies Weijts*
- 554 'Sexual equality as an aboriginal right. The native women's association and the constitutional process on aboriginal matters 1982-1987' van Lilianne Ernestine Kroesenbrink-Gelissen, en 'Liberalism, community and culture' van Will Kymlicka *Rian Voet*
- 557 'Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden 1650-1865' van Helena Adelheid van der Borg *Lidy Schoon*
- 558 'Women, violence and social change' van R.E. Dobash en R.P. Dobash *Ine Vanwesenbeeck*
- 561 De historische betrokkenheid van witte vrouwen: 'Beyond the pale. White women, racism and history' van Vron Ware *Dorothee Sturkenboom*
- 563 'Vertigineusement, j'allais vers les étoiles. La poésie de Renée Vivien 1877-1909' van Virginie Sanders *Joke J. Hermsen*
- 565 Kroniek
- 568 IIAV-inventarisatie vrouwenstudies
- 573 Summaries
- 575 Gegevens over de auteurs
- 576 Register 1992

Redactioneel

Dit nummer bevat enkele artikelen op het gebied van literatuur en film.

Voor wie niet naar de film *The Silence of the Lambs* durfde, is het artikel van Jann Ruyters een uitgelezen kans om alsnog kennis te nemen van het spannende verhaal. Ook voor degenen die bekend zijn met de inhoud van de film is Ruyters' analyse verrassend. Zij plaatst *The Silence of the Lambs* in het 'psychopaten-genre'. Een genre waarin de meestal mannelijke psychopaat het ene na het andere vrouwelijke slachtoffer vermoordt tot hij uiteindelijk door een van zijn potentiële slachtoffers wordt vernietigd. Dat deze film op verschillende punten afwijkt van het klassieke 'psychopaten-genre' en hoe *The Silence of the Lambs* als feministisch geïnterpreteerd kan worden, laat Ruyters zien in haar artikel *Horror-heldinnen*.

Van de hand van Coosje Couprie bevat dit nummer een artikel over *Het uur van de ster* van de schrijfster Clarice Lispector. Couprie laat zien hoe Lispector de nietigheid van het meisje Macabea vormgeeft. Ook besteedt ze aandacht aan de wijze waarop Lispector de verhouding tussen 'ik' en 'de ander' tematiseert.

Naast deze interpretaties van fictie bereiken u bij monde van Anastasia Possadskaya enkele berichten uit de hedendaagse realiteit in Moskou. Zij ziet de toekomst voor de Russische vrouwen vrij somber in. Vanuit een historisch perspectief analyseert ze de positie van de Russische vrouw en plaatst kanttekeningen bij de actuele economische en politieke hervormingen.

Trudie Knijn behandelt in haar besprekingsartikel vier recent verschenen studies naar de wijze waarop 'de combinatie' (van betaald werk buitenshuis en zorgtaken binnenshuis) gestalte krijgt en welke problemen zich daarbij voordoen.

In de opinierubriek worden door Tjitske Akkerman enkele ontwikkelingen op het gebied van vrouwenstudies gesignaleerd aan de hand van een bespreking van drie proefschriften. De lust die spreekt uit de wijze waarop in de proefschriften te werk is gegaan, vormt in Akkermans bijdrage een hoofdthema.

Het debat over de wenselijkheid van hervormingen in Nederland wordt voortgezet door Marja Loomans en Odile Verhaar. De uitgangspunten van het positieve-actiebeleid inspireerde Ger Groot in het vorige nummer tot het schrijven van een vlammend betoog tegen een voorkeursbeleid voor vrouwen. In het nummer dat voor u ligt, schrijft Loomans een reactie op de bijdrage van Groot. Hierin zet ze onder meer uiteen welke maatschappelijke taak en plaats zij de universiteit toedenkt. Ze onderstreept het belang van positieve actie als moge-

lijkheid tot verandering. Ook Verhaar reageert op Groot. Haar belangrijkste bezwaar tegen zijn benadering is dat hij de categorie sekse laat ondersneeuwen door zijn bekommernissen om klassenverhoudingen.

Tenslotte volgen de gebruikelijke rubrieken: de proefschriftfragmenten, recensies en verslagen. Het nummer wordt afgesloten met de inventarisatie van lopende onderzoeken en de kroniek.

Jann Ruyters
 Horror-heldinnen*
 Een feministische interpretatie van *The silence of
 the lambs*

Wat willen feministische filmtheoretici eigenlijk? In 1975 stelde Laura Mulvey dat de enig mogelijke feministische film een avant-gardefilm was die niet berustte op de verleidende mechanismes van identificatie en voyeurisme. Deze stelling werd al snel achterhaald doordat er weinig plezier aan deze feministische avant-gardefilms te beleven viel. Een simpele omkering van rollen in de traditionele speelfilm met nu dan een vrouwelijk subject en een mannelijk object leverde evenmin veel op. Vaak bleek bovendien bij dergelijke Hollywood-films een addertje onder het gras te schuilen wanneer op cruciale momenten het vrouwelijk subject toch nog buiten spel werd gezet. Filosofe en filmtheoretica Teresa de Lauretis geeft in haar essay *Technologies of Gender* (1987) een andere mogelijke leidraad. De feministische positie is volgens De Lauretis een 'wantrouwende' positie.¹ Feministen verkeren tegelijkertijd binnen en buiten de sekse-ideologie en zijn zich hiervan bewust. De Lauretis noemt het de opdracht van de feministische theorievorming vanuit deze wantrouwende positie het idee vrouw (natuur, moeder, mysterie, maagd enzovoort) en de reële historische ervaringen van vrouwen van elkaar te onderscheiden en te onderzoeken, en te trachten tot representaties te komen van 'werkelijke' vrouwelijke ervaringen. Een heldere en tegelijkertijd complexe opdracht. Vorig jaar produceerde de op de rand van faillissement verkerende Amerikaanse filmmaatschappij Orion plotseling een succesfilm die dit ideaal van een representatie van 'werkelijke' vrouwelijke ervaringen benadert en bovendien de begrippen van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' problematiseert. *The silence of the lambs* van Jonathan Demme (1991), naar men zegt Hollywoods eerste feministische film, staat in dit artikel centraal.

In *The silence of the lambs* draait het om twee 'serial killers'. De een, een briljant psychiater, dr. Hannibal Lecter (gespeeld door Anthony Hopkins), is reeds gevangen gezet maar oefent in gevangenschap nog steeds zijn verwoestende invloed uit en zal halverwege de film met veel bloederig geweld ontsnappen, om (in deze film tenminste) niet meer te worden gepakt. De andere 'serial killer' is James Gumb, bijgenaamd Buffalo Bill. Hij is buiten de gevangenis actief. Hij

* Met dank aan Marjan Slob die mij op deze film wees. Zie ook: 'Lessen van Lecter', in: *Briljantine* 5, winter 1991.

1. T. de Lauretis, *Technologies of Gender*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 1987, p. 26.

ontvoert dikke jonge vrouwen, laat deze enkele dagen hongeren, schiet ze dood, vilt ze, en dumpt ze vervolgens in een rivier. Vrouwelijke FBI-student Clarice Starling wordt door haar baas ingezet om van de gevangen dr. Hannibal Lecter die informatie los te krijgen die zal leiden tot de arrestatie van Buffalo Bill. Dit wat ongeloofwaardige gegeven (Lecter blijkt Buffalo Bill uit zijn praktijk te kennen: een netwerk van seriemoordenaars?) werpt inderdaad vruchten af, en aan de hand van de cryptische aanwijzingen van dr. Lecter vindt Starling Buffalo Bill en doodt hem.

Het feit dat men een dergelijke horrorfilm als een 'feministische' film zou kunnen interpreteren lijkt op het eerste gezicht een paradox. De vrouwen vernietigende seriemoordenaar is sinds *Psycho* van Alfred Hitchcock (1960) tenslotte een favoriet thema in films die juist de mannelijke angsten en projecties wat betreft vrouwen breed en vrij expliciet uitspreiden over het scherm. Aan de andere kant is het eveneens voorstelbaar dat binnen een genre waarin het zo duidelijk gaat om de excessen van de mannelijke seksualiteit de sekse-categorieën kunnen worden geproblematiseerd. Terwijl *The silence of the lambs* past binnen de traditie van het psychopaten-'genre', blijken er verschillende nieuwe elementen, of vervormingen van de traditionele elementen, in aan te wijzen die als het ware dwingen tot een feministische interpretatie. Voordat ik tot mijn analyse van deze film kom zal ik ingaan op het psychopaten-'genre' in het algemeen; dit aan de hand van twee verhelderende artikelen van Tania Modleski en Carol Clover over de Amerikaanse 'slasher-' (ofwel: hakker-)film. Daarna zal ik veelbetekende herhalingen en veranderingen ten aanzien van de in deze artikelen beschreven kenmerken aangeven in *The silence of the lambs*.

De 'slasher'-film

De gemiddelde horror- en/of 'slasher'-film (waarin een psychopaat vele slachtoffers op bloederige wijze naar de andere wereld helpt) is niet conservatief maar juist 'subversief', concludeert Tania Modleski in haar veel geciteerde artikel 'The terror of pleasure'.² Anders dan in de klassieke Hollywoodfilm zal de 'horror'-toeschouwer niet 'misleid' of 'gerustgesteld' de bioscoopzaal verlaten. Ten eerste is er in de *slasher*-film geen sprake van het traditionele gesloten narratief: de psychopaat geeft onverwacht nog tekenen van leven of verdwijnt op mysterieuze wijze, waardoor het 'monster' in staat wordt gesteld in de *sequel* terug te keren om verder te moorden. Ten tweede vallen veel van de hedendaagse horror- en *slasher*-films juist de heersende *bourgeois*-cultuur aan die de populaire speelfilm geacht wordt te verdedigen. En ten derde is plot- en karakterontwik-

2. T. Modleski, 'The terror of pleasure, the contemporary horror film and postmodern theory', in: *Studies in Entertainment*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 1987, pp. 155-166.

Clarice Starling (Jody Foster) in het laatste gevecht met Buffalo Bill (Ted Levine)

keling in de populaire *slasher*-film vaak zeer minimaal; de karakters zijn niet uitgewerkt en slachtoffer en aanvaller zijn even onsympathiek waardoor een narcistische identificatie van de toeschouwer wordt tegengegaan. De horror- en *slasher*-films krijgen van Modleski daarom de status toegewezen van de ‘andere’ film: de filmische representatie van het onderdrukte onbewuste; van hetgeen de traditionele speelfilm verbergt. In plaats van een gevoel van controle, beheersing en harmonie brengt de horror-film de toeschouwer een gevoel van *sustained terror*.³ Echter, deze verwarring en daaraan gekoppelde ‘progressiviteit’ van de horror- en *slasher*-films kennen ook hun beperkingen. Zoals het gevoel van beheersing en harmonie bij de klassieke Hollywoodfilm door de representatie van een mannelijk subject en een vrouwelijk object alleen voor de mannelijke toeschouwer via identificatie gemakkelijk toegankelijk is, zo lijkt de *slasher*-film nu juist zijn mannelijke kijkers voor terreur te sparen. Het is voornamelijk het vrouwelijk lichaam dat wij in de *slasher*-film vol angst, en verwond en verminkt op het scherm waarnemen. Daarmee is het ook vooral de vrouwelijke toeschouwer die aan terreur en verwarring wordt blootgesteld.

Deze aan de zogenaamde ‘progressiviteit’ van de *slasher*-film contradictoire rolverdeling tussen de seksen is nader onderzocht door Carol Clover. In een artikel in het Amerikaanse tijdschrift *Representations* analyseert zij een

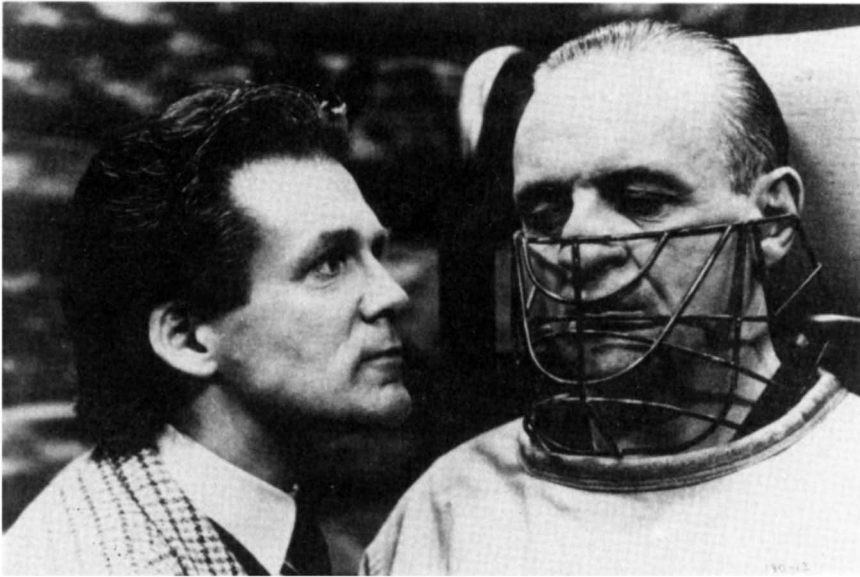
3. Modleski, a.w., 160.

aantal *slasher*-films uit de jaren zeventig en tachtig wat betreft de manier waarop de psychopaat en zijn slachtoffers worden verbeeld.⁴

Als voorloper en inspirator van de hedendaagse *slasher*-films benoemt Clover de beroemde *Psycho* (1960) van Alfred Hitchcock. De ingrediënten van deze film zijn bekend: de moordenaar is een psychotisch produkt van een zieke familie maar in eerste instantie niet als 'monster' herkenbaar. Het slachtoffer is een mooie seksueel actieve vrouw. De locatie is niet thuis maar, zoals Clover dat noemt, in een *Terrible Place* met als cruciaal vertrek de kelder; het wapen is geen pistool maar iets anders. De aanval is geregistreerd vanuit het gezichtspunt van het slachtoffer en komt zeer plotseling. *Psycho*'s onverwachte succes leidde in de jaren daarna tot een reeks aan variaties en imitaties. Clover richt zich in haar onderzoek vooral op de ruwere, 'goedkopere' en minder gewaardeerde *slasher*-film van de jaren zeventig en tachtig, films als *Halloween* 1, 2, 3, *Friday the 13th* 1, 2, 3, 4, 5, en de *Texas chainsaw massacre* 1 en 2. Zij vergelijkt deze met hun artistiekere voorbeelden. In deze *slasher*-films en in de artistieke exemplaren ontdekt zij een aantal terugkerende elementen die een verrassend ambigue inhoud geven aan de representaties van de verschillende seksen. Zo is de moordenaar vaak een seksueel gestoorde man, wiens mannelijkheid ter discussie staat. Zowel in *Psycho* als in Brian de Palma's fameuze 'Psycho-imitatie' *Dressed to kill* (1980) worden de moorden gepleegd in travestie en krijgt het vrouwelijk alter ego de moordlust toegewezen. In de populaire *slasher*-films is bij de psychopatische moordenaar eveneens vaak sprake van travestie of transsexualiteit of juist van passiviteit op seksueel gebied. De mannelijke moordenaars zitten als het ware gevangen in hun jeugd en vertonen kinderlijk of 'vrouwelijk' gedrag. Ook tussen de slachtoffers bestaan overeenkomsten. Het gaat altijd om seksuele 'overtreders', meestal vrouwen die hun seksuele verlangens op de een of andere manier kenbaar hebben gemaakt en daarvoor gestraft worden. De moordenaar slaat toe nadat de 'verboden' seks heeft plaatsgevonden. Daarbij vallen soms mannelijke slachtoffers maar terwijl dezen snel het loodje leggen na een hak in het hoofd, wordt de moord op de vrouwen gedetailleerder en langduriger in beeld gebracht. Twee andere terugkerende elementen in de *slasher*-film zijn de pre-technologische ('fallische') wapens: bijl, mes, kettingzaag, boor enzovoort, geen pistolen of geweren. En, tenslotte, de plaats waar de moorden zich afspelen: meestal in een afgelegen huis, vaak met een onderaardse kerker, tunnel of labyrint. Een symbolische verwijzing naar de baarmoeder is gezien het feit dat er sprake is van een in zijn jeugd getraumatiseerde psychopaat met een gestoorde moederbinding hieruit gemakkelijk af te leiden.

Het meest opvallende terugkerende element in de populaire *slasher*-film, ook in het kader van mijn bespreking van *The silence of the lambs*, is de uitein-

4. C.J. Clover, 'Her body, Himself: Gender in the Slasher Film', in: *Representations* 20 (University of California) 1987, pp. 186-228. Dit artikel is nu opgenomen in: C.J. Clover, *Men, women and chainsaws: Gender in the modern horror film*. Princeton (Princeton University Press) 1992, hoofdstuk 1.

Dr. Chilton (Roger Corman) probeert dr. Hannibal Lecter (Anthony Hopkins) uit zijn tent te lokken

delijke vernietiger van het monster, door Clover de *Final Girl* genoemd. Zoals er bij de psychopaat sprake is van *gender confusion* zo geldt dat ook voor het meisje dat uiteindelijk het monster uitschakelt. Terwijl zij net als de andere vrouwelijke personages een potentieel slachtoffer is, simpelweg omdat zij een vrouw is, onderscheidt zij zich van haar vriendinnen. Zij is jongensachtig, competent, verantwoordelijk, alert; haar jongensachtigheid uit zich bijvoorbeeld al in haar naam (Stevie, Ripley, Marti, Will, Stretch enzovoort). Waar het bij de andere vrouwelijke slachtoffers gaat om 'sexual transgressors', is de *Final Girl* niet seksueel actief, sterker nog, zij is afkerig van seks en van contact met mannen. Zij is maagd en men ziet haar daarom (nog) niet als vrouw. Terwijl de andere vrouwelijke personages onverwacht door de killer worden benaderd, beseft de *Final Girl* wat er staat te gebeuren (meestal omdat zij de verminkte lichamen van de anderen ontdekt), en gaat op onderzoek uit. Omdat zij als enige van de slachtoffers de verschrikkingen beseft en onder ogen moet zien, is zij, zoals Clover dat noemt, 'abject terror personified', maar ook de enige die overleeft en na een langdurige martelgang en gevecht de moordenaar 'vernietigt'.

Clover benadrukt de paradox dat de *Final Girl* zowel het ultieme object is (haar angst en martelgang worden langdurig en uitgebreid in beeld gebracht en deze scènes zijn het hoogtepunt van de film) alsook de uiteindelijke heldin. Terwijl in de vroege *slasher*-films nog sprake was van een *last-minute rescue* door een

mannelijke helper, redt in de latere films het meisje zichzelf. In de scènes van het uiteindelijke gevecht tussen het ‘monster’ en het meisje switcht ook het perspectief, dat eerst bij iedere aanval bij de moordenaar lag, nu naar zijn slachtoffer. Clover gaat op zoek naar een verklaring van deze onverwacht ‘progressieve’ invulling en van de (paradoxe) aantrekkingskracht die dit genre met een vrouwelijke *victim-hero* uitoefent op een voornamelijk mannelijk publiek. Haar lezing laat vervolgens in eerste instantie weinig heel van een mogelijk ‘progressieve’ interpretatie van dit fenomeen van de *victim-hero*.

Terwijl het in de *killer* nu juist zijn ‘vrouwelijkheid’ is die de moordende bedreiging vormt (‘female desire is monstrous’, interpreteert Clover) en hij zich in zijn moordlust ook richt op de seksueel actieve vrouwelijke personages, blijkt het de ‘mannelijkheid’ in de *Final Girl* die uiteindelijk het monster overwint. In de laatste scène stopt de *Final Girl* het vluchten en gillen, zij kijkt naar de *killer*, grijpt een mes (of bijl of scalpel of zaag enzovoort) en vermindert hem, doodt hem ofwel castratieert hem. Deze ontwikkeling van de *Final Girl* is volgens Clover niet zozeer een feministisch ‘pamflet’ als wel het verhaal van volwassenwording en man-wording. ‘Het is de tragedie van de mannelijke moordenaar dat zijn beginnende vrouwelijkheid niet wordt gekeerd maar voltooid (castratie) en de overwinning van het meisje dat haar beginnende mannelijkheid niet wordt tegengewerkt maar gerealiseerd (fallisatie).’⁵ De *Final Girl* is juist daarom een geschikte dubbel voor de mannelijke kijker. Via haar angst en bedreigd zijn is het mogelijk de onderliggende sadistische en masochistische fantasieën van de mannelijke kijkers uit te spelen op een manier die een mannelijk personage niet zou zijn toegestaan. Maar doordat zij ook ‘boyish’ is en ‘maagd’ en geen actief vrouwelijk verlangen toont, zoals haar vriendinnen, is zij ook weer niet zo vrouwelijk dat haar ‘overwinning’ de ideeën van mannelijke competentie en seksualiteit al te zeer verstoort.

Deze lezing van de *slasher*-films als een geheel mannelijke affaire ondanks de overwinning van het vrouwelijk hoofdpersonage, roept De Lauretis’ theorie omtrent het mythisch mannelijk subject in herinnering. De beweging van het narratief, hoe verschillend ook in representatie, is volgens De Lauretis steeds een transformatie van onwetend naar wetend, van kind naar volwassene, die steunt op de figuur van de held, het mythisch subject. Dit mythisch subject is volgens de Lauretis mannelijk – en dit staat los van het geslacht van de representatie – omdat het object, het doel of de obstakels die de held op zijn weg tegenkomt ‘morfologisch bepaald’ vrouwelijk zijn. In de mythische, tekstuele mechaniek van intrede in een gesloten ruimte en de herrijzenis hieruit moet degene die een doorgang zoekt wel ‘mannelijk’ zijn, meent De Lauretis, omdat het obstakel, de gesloten ruimte, in wat voor personificatie dan ook morfologisch bepaald vrouwelijk is, deze geldt als metafoor voor de baarmoeder.⁶ De Lauretis

5. Clover, a.w., p. 210.

6. T. de Lauretis, *Alice doesn't. Feminism, semiotics, cinema*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 1984, pp. 118-119.

vestigde met deze theorie de aandacht op het impliciet mannelijk subject in de mythische narratieve structuur, maar maakte tegelijkertijd de mannelijkheid van subjectiviteit onontkoombaar. Verhalen die de zoektocht van een vrouw naar volwassenwording centraal stellen, kunnen volgens deze theorie geen tegenwicht bieden omdat de transformatie altijd een mannelijk principe inhoudt en in deze verandering het seksuele verschil opnieuw wordt bevestigd.

Met de besproken interpretatie van de *slasher*-films en de rol van de *Final Girl* hierin geeft Clover een voorbeeld van een dergelijke 'mythische tekst' waarin het vrouwelijk personage een transformatie doormaakt van kind naar 'man' en waarbij het ondanks de vrouwelijkheid van de representatie gaat om een 'mannelijk' subject. Terwijl De Lauretis' redenering, zoals gezegd, op het eerste gezicht een nogal claustrofobische strekking heeft, is deze analyse van Clover van de 'oedipale' tocht van de *Final Girl* als voorbeeld overtuigend. Het 'morfologisch bepaalde' vrouwelijk obstakel is (letterlijk) te vinden in de ambigue (vrouwelijke) identiteit (en vrouwelijke moordlust) van de killer. Het wordt gesymboliseerd in de beschreven locatie waar het moorden zich afspeelt: huis, tunnel, kerker of grot. De 'mannelijke' identiteit is in de *Final Girl* latent aanwezig gezien het feit dat zij zich van haar vriendinnen onderscheidt door niets met mannen te willen, jongensachtig en nog maagd te zijn, en komt tot 'voltooiing' wanneer zij (met 'fallische' wapens) het monster vernietigt. In de *slasher*-films wordt op deze manier het vrouwelijke (en pre-oedipale) in feite geëlimineerd (zowel in de vrouwelijke slachtoffers als in de *Final Girl*) en komt het mannelijke tot volwassenwording.

Clover gaat echter (in tegenstelling tot De Lauretis) ook in op de vragen die een dergelijke interpretatie van de *slasher*-film als 'entirely male affair' oproept. Zoals ze zelf formuleert: deze interpretatie bindt net zoveel eindjes aan elkaar als hij vragen openlaat. Het feit dat er in het zo seksistische 'slasher' genre sprake is van een androgyne hoofdpersoon die zowel een vrouwelijke als een mannelijke positie inneemt, kan men tenslotte nog steeds eveneens als een 'progressief' element beschouwen. Het is niet zozeer de mannelijkheid op zich die overwint (vriendjes, vaders, 'redders' leggen snel het loodje) maar 'mannelijkheid' in combinatie met een vrouwelijk lichaam. Bovendien is deze vernietiging door de *Final Girl* een vrij nieuw element in de *slasher*-films. Was er in de jaren zestig en zeventig nog sprake van een *last-minute rescue*, tegenwoordig kan het meisje het geheel alleen af. Deze zichtbare *gender confusion* en androgyne elementen staan tegenover Clovers interpretatie van de *slasher*-film als een (seksistische) mannenfantasie waarin al het 'vrouwelijke' wordt vernietigd. De vraag is bovendien in hoeverre vrouwelijke kijkers via deze *Final Girl* niet eveneens een gemakkelijke toegang hebben tot de film en in hoeverre zij zich niet ook via haar hun masochistische en sadistische fantasieën kunnen uitleven.

The silence of the lambs

In tegenstelling tot de door Clover onderzochte *slasher*-films is *The silence of the lambs* een door critici, theoretici en publiek gewaardeerd produkt, een 'artistiek' exemplaar. Dit is echter zeker geen reden om bij voorbaat uit te gaan van een 'progressievere' inhoud. Zo constateert Clover dat het fenomeen van de zichzelf reddende *Final Girl* met name in de niet-artistieke, populaire *slasher*-films voorkomt; in de films van Brian de Palma, Alfred Hitchcock of David Lynch komt er nog altijd een heer aan te pas, als er al redding voor het vrouwelijke slachtoffer openstaat. De afgelopen jaren lijkt er sprake te zijn van een nieuwe psychopaten-golf binnen de Amerikaanse cinema, met films als *Blue Velvet* (1986), *Twin Peaks* (1990), *Henry: portrait of a serial killer* (1989), of *Cape Fear* (1991). Was *Blue Velvet* (David Lynch) nog een slechts bij een klein publiek populaire cult-film, de eerste twee series van *Twin Peaks* (David Lynch) werden door miljoenen kijkers in Amerika en Europa bekeken, en *The silence of the lambs* (1991) bracht in Amerika binnen een paar maanden al meer dan honderd miljoen dollar op. Het feit dat de film een jaar na uitkomen alsnog alle belangrijke Oscars kreeg toebedeeld (beste film, beste regie, beste bewerkte scenario, beste vrouwelijke hoofdrol, beste mannelijke hoofdrol) duidt op een erkenning als toekomstige klassieker. *The silence of the lambs* trekt tegen de gewoonte in (maar niet zonder reden) ook veel vrouwelijke kijkers.

Zoals gezegd draait het in *The silence of the lambs* om de jacht op seriemoordenaar Buffalo Bill. In het hiernavolgende zal ik aan de hand van de belangrijkste actanten in deze geschiedenis (de FBI-agent en de twee seriemoordenaars) mijn interpretatie opbouwen. Daarbij zal ik tegelijkertijd aandacht schenken aan overeenkomst en verschil met de hierboven beschreven elementen van de *slasher*-film.

Wanneer de film begint zien wij een jonge vrouw in jogging-pak door een bos rennen. Ze loopt in eerste instantie op de camera af die vervolgens meezwenkt en haar volgt. Het is vroeg in de ochtend, nevelig, we horen vogels. De muziek zwelt af en toe aan, onderstreept de onheilspellende sfeer en benadrukt het isolement van de hardloopster. Doordat de attributen van een trainingsbaan (touw, klimrek) zichtbaar zijn, begrijpen we dat ze niet voor iets op de vlucht is maar aan het 'joggen'. Het gevoel van dreiging blijft echter totdat haar training onderbroken wordt door een FBI-agent die haar meldt dat ze bij de baas moet komen. We volgen deze vrouw het bos uit en een gebouw in, waarbij zij onderweg voornamelijk mannelijke collega's tegenkomt die ze negeert. Ze gaat de lift in (ook vol heren) en stapt uit de inmiddels lege lift op een van de hogere etages. Een bordje geeft aan dat het om de afdeling 'gedragwetenschappen' gaat. In de kamer van haar baas Jack Crawford hangen foto's aan de muur van een aantal dode vrouwenlichamen, gedeeltelijk van hun huid ontdaan, en een aantal kran-

teartikelen met duidelijk zichtbaar de titel 'Bill skins fifth'. De vrouw staart naar deze foto's, gespannen maar ook met enige afstand. In het gesprek dat volgt wanneer Crawford is gearriveerd wordt duidelijk dat deze vrouw, genaamd Clarice M. Starling, een succesvolle studente is aan de FBI-academie, cum laude afgestudeerd in criminologie en psychologie, en een plaats op de afdeling 'gedragswetenschappen' ambieert. Haar baas zegt haar op een *interesting errand* te willen sturen. De afdeling is bezig met een onderzoek naar de gedragingen en motieven van seriemoordenaars en er zijn om die reden reeds diverse gevangene seriemoordenaars geïnterviewd.

Er is echter een bijzondere gevangene, dr. Hannibal Lecter, 'Hannibal the Cannibal' (zo genoemd omdat hij zijn slachtoffers placht op te eten) die tot nog toe alle medewerking heeft geweigerd. Clarice Starling wordt gevraagd een nieuwe poging te wagen. Crawford zegt dat hij weinig medewerking verwacht van Lecter, maar ze dient alles te memoreren wat haar opvalt. Wanneer Starling vervolgens vraagt of er wellicht een verband is tussen deze plotselinge opdracht en de Buffalo-Bill-zaak, ontkent Crawford dit: 'I wish there was.'

Met deze twee scènes zijn de hoofdpersoon van deze film en haar doel geïntroduceerd. Als toekomstig FBI-agent vertegenwoordigt Starling de van oudsher 'mannelijke' wet, het gezag, de jacht op de 'waarheid', en het gevecht tegen het 'kwaad'. Ze is een vrouwelijke variant van *Twin Peaks'* hoofdpersoon FBI-agent Dale Cooper. Maar in tegenstelling tot Cooper is deze vrouwelijke FBI-detective (nog) geen *Special Agent*. Ze bezit niet de vanzelfsprekende autoriteit die Cooper zo kenmerkt; ze is een *trainee* en ze dient zich te laten instrueren door de haar omgevende oudere leermeesters als Crawford... en dr. Lecter. Starling is evenwel ambitieus en volhardend (haar fanatieke trainen, de pleisters op haar vingers en de diverse diploma's spreken voor zich), ze is leergierig en nieuwsgierig. Behalve dat Starling nog student is, is ze ook vrouw en krijgt ze in de conservatieve omgeving van de FBI te maken met stereotiepe mannelijke vooringenomenheid. Dergelijke reacties negeert zij, zoals in de tweede scène wanneer zij op weg naar Crawfords kamer de starende blikken negeert, of ontkracht door de betreffende persoon van repliek te dienen. Zo suggereert dr. Chilton, de glibberige directeur van de inrichting waar Hannibal Lecter zit opgesloten, dat zij door Crawford is ingezet om Lecter te paaien: 'You're definitely his taste, so to speak', aldus Chilton. Waarop Starling tegenwerpt dat ze bepaald niet van de toneelschool komt en hem vervolgens op zijn plaats zet door hem weg te sturen omdat ze alleen met Lecter wil spreken. De door Starling gerespecteerde Crawford is wat mannelijk 'paternalistisch' gedrag betreft echter evenmin onschuldig. Nadat Lecter zijn hulp in de Buffalo-Bill-zaak heeft toegezegd, vraagt Starling opnieuw aan Crawford of dit niet altijd al het doel was van haar opdracht, en zij meldt daarbij dat ze dit dan graag had geweten (in plaats van als een marionet te zijn gebruikt). Crawford geeft het toe met de verklaring dat hij het niet aan haar had willen zeggen omdat de allesziende dr. Lecter deze

opzet meteen zou hebben doorgehad en niet meer zou hebben meegewerkt. Starlings wantrouwende gezicht spreekt na deze uitleg voor zich. Crawford stelt haar vervolgens nog een tweede maal teleur wanneer hij, nadat zij zijn aangekomen op de plek waar een Buffalo-Bill-slachtoffer is gevonden, in een kamer vol agenten de sheriff even apart neemt met de woorden dat zij een dergelijk zedenmisdrijf niet in het bijzijn van een vrouw kunnen bespreken. Starling wordt op deze manier in aanwezigheid van de plaatselijke politie nogal in het hemd gezet, en reden en inhoud van dit onderonsje tussen Crawford en de sheriff blijven onduidelijk. Wanneer Crawford is teruggekeerd, raapt Starling vervolgens haar moed bij elkaar en herstelt haar eer door de niet al te bereidwillige agenten de kamer uit te sturen zodat de FBI haar werk kan doen. Wanneer Crawford zich 's avonds in de auto slaperig voor zijn gedrag verontschuldigt: 'It was just smoke, Starling, I had to get rid of him', benadrukt zij dat hij als FBI-chef daarin wel degelijk verantwoordelijkheid draagt. 'It matters, mr. Crawford, cops look at you to see how to act. It matters!' Kortom, de hoofdpersoon van deze film is een vrouw die zich moet handhaven in een mannenwereld. In deze positie geplaatst toont Starling een voortdurend gevecht tussen wilskracht en onzekerheid (deze innerlijke strijd wordt door Foster in wisselende gezichtsuitdrukkingen prachtig en subtiel verbeeld) waarin meestal het eerste overwint.

Net als Clovers *Final Girl* houdt Starling zich niet bezig met (eventuele) seksuele contacten met mannen. Dit wordt echter niet gebracht als het cliché van de *good girl* of de gefrustreerde maagd, of de spreekwoordelijke *tomboy*. Evenmin wordt haar houding gecontrasteerd met die van vriendinnen die wel 'vrouwelijk' en/of 'jongensgek' zijn. Integendeel, op de FBI-academie heeft ze een vriendin met wie ze traint, de lessen repeteert en later ook het onderzoek naar Buffalo Bill doorspreekt. Deze vriendin fungeert niet als contrast, maar als bondgenote, zij ondersteunt en helpt haar. In de film wordt benadrukt dat Starling door de haar omringende mannen voortdurend gedwongen wordt zichzelf als seksueel object te zien. Zo is er een versierpoging van dr. Chilton en van de onhandige bioloog dr. Pilcher. Psychopaat Miggs die naast dr. Lecter is opgesloten roept: 'I can smell your cunt', en gooit haar een kwak sperma in het gezicht. En, last but not least, zijn er de insinuaties van dr. Lecter. Op Lecters glibberige vraag of Crawford niet over haar zou fantaseren, reageert Starling met een minachtende grijns: 'That don't interest me, doctor, frankly, it's the sort of thing Miggs would say.'

Eveneens in tegenstelling tot Clovers *Final Girl* gaat Starling niet op onderzoek uit omdat zij zelf wordt bedreigd, noch uit pure ambitie. Ze jaagt op Buffalo Bill uit idealisme en betrokkenheid met de vrouwelijke slachtoffers. (Een medeleven dat zij al haar hele leven bezit, getuige het later aan Lecter vertelde jeugdtrauma over haar mislukte poging een lam van de slachtbank te redden.) Wij zien Starlings betrokkenheid groeien wanneer ze de foto's van de lijken onder ogen krijgt, als ze aanwezig is bij de inspectie van het gruwelijk ver-

minkte laatste slachtoffer van Buffalo Bill, en als ze op tv de oproep hoort van de moeder van het meisje dat op dat moment door de seriemoordenaar gevangen wordt gehouden. In deze groeiende betrokkenheid toont Starling zich een vrouw die zich 'identificeert' met de weerloze vrouwelijke slachtoffers van een seriemoordenaar, maar zij is niet direct zelf een potentieel slachtoffer. Zij blijft de onderzoeker, de detective, het subject; haar grotere kwetsbaarheid als vrouw wordt gethematiseerd maar niet geobjectiveerd.

Ook in deze film vindt er uiteindelijk een gevecht plaats tussen *Final Girl* en killer, tussen Starling en Buffalo Bill. In de laatste momenten van dit gevecht kijken we naar Starlings doodsangst (de hand waarin ze haar pistool vasthoudt, trilt hevig) door de ogen van de moordenaar. Starling kan Buffalo Bill niet zien, Buffalo Bill ziet Starling wel. (Hij draagt een nachtkijker.) Toch wordt Starling in deze scène niet geobjectiveerd zoals dat in de *slasher*-films gebruikelijk is. Allereerst is Starling niet het juiste 'gebruiksvoorwerp' voor Bill, hij wil haar alleen uitschakelen, ze is te dun om prettig te kunnen villen. Bovendien hebben we voorafgaand aan deze scène reeds vele trainingsscènes aanschouwd; zodat we hier toch blijven kijken naar de geoefende FBI-agent in actie en niet naar een weerloos moordobject.

FBI-agent Starling koestert een van oudsher 'mannelijk' ideaal, ze wil 'weten', doorgronden. Terwijl Lecter haar angst inboezemt, is zij ook gefascineerd door het mysterie dat hem omgeeft. Ze laat zich echter niet door hem in bezit nemen, ze bewaart de noodzakelijke afstand door steeds haar doel voor ogen te houden. In haar benadering van dr. Lecter gaat zij geheel op het eigen inzicht af, en slaat adviezen van zowel Chilton als Crawford in de wind. Ook wanneer zij (tegen het advies van baas Crawford in: 'Believe me, Starling, you don't want him into your head') haar ziel aan de duivel verkoopt en ingaat op Lecters deal om voor ieder stukje informatie over Buffalo Bill iets over zichzelf te vertellen, laat zij zich niet psychisch 'verslinden'. Af en toe is zij van haar stuk gebracht door zijn scherpe en treffende analyses aangaande haar (onzichtbare) drijfveren, om echter daarna zichzelf en hem onmiddellijk weer haar doel voor te houden en hem te herinneren aan zijn 'part of the deal'.

In dit contact met Lecter wordt ze 'overwinnaar', ze weerstaat zijn brute en vernietigende opmerkingen, en het is duidelijk dat hij haar daarom (geheel tegen zijn gewoonte in) ook na zijn bloedige uitbraak zal sparen. 'The world is more interesting with you in it, Starling.'

Starlings onderzoekende geest toont zich ook visueel in de manier waarop ze iedere nieuwe ruimte die ze binnentreedt, in zich opneemt. Gefilmd in een omtrekkende camerabeweging zien wij door haar oplettende ogen het FBI-kantoor, de inrichting, de kerker, de afgesloten winkel van Lecter, het instituut van de biologen, en tenslotte het huis van Buffalo Bill. Deze voorzichtige omtrekkende camerabeweging bij iedere entree onderstreept heel treffend hoe zij zich als vrouw een toegang moet verwerven tot deze (bedreigende) door mannen be-

woonde ruimtes. Dat haar blik (en geest) in deze oplettend is, blijkt keer op keer. Starling kan als enige wijs uit Lecters cryptische omschrijvingen. Ze vindt het hoofd van Bills allereerste slachtoffer, ontdekt tijdens de inspectie de larf in de keel van het slachtoffer, en heeft in Bills huis binnen een paar tellen door wie ze voor zich heeft doordat ze zijn naaigaren en een opvliegende vlinder registreert.

Een vrouw in de 'leidinggevende functie', een ware heldin. En Starling wordt nu eens niet gestraft voor haar onderzoekende blik, integendeel, zij wordt beloond met de door haar zo gewenste promotie tot *Special Agent*. In hoeverre is er echter ook niet in deze film sprake van een 'mannelijke' volwassenwording; een vrouw die zich een plaatsje in de mannenwereld verdient zonder daaraan iets nieuws toe te voegen? Er zijn veel elementen die wijzen op het door De Lauretis beschreven mythische 'mannelijke' subject. Zoals gezegd is Starling student en wordt zij omringd door alleen mannelijke leermeesters. In twee flashbacks zijn we getuige van Starlings liefde voor haar overleden vader. Ze is FBI-agent geworden, vertegenwoordiger van wet en gezag, zoals hij als sheriff eveneens de wet vertegenwoordigde. De tweede-vaderrol wordt vervuld door Crawford, een rol die hij zich toeëigent met zijn 'bevoogdende' houding en die hij hardop bevestigt door Starling bij haar promotie tot *Special Agent* te feliciteren met de woorden: 'Your father would have been proud today.' En, tenslotte, is er dr. Lecter die Starling imponeert met zijn kennis en inzicht en tegen wie ze bij haar eerste ontmoeting zegt: 'I am here to learn from you... Maybe you can decide for yourself whether or not I am qualified to do so.' De man-wording van Starling lijkt, tenslotte, bezegeld te worden in het shot van de handdruk die Starling en Crawford uitwisselen bij haar promotie. Twee identieke (heren-) mouwen en -manchetten, een grote en een kleinere hand. Alleen de kleinere hand draagt een ringetje... In het voorafgaande heb ik echter al verschillende elementen genoemd die juist Starlings vrouw-zijn benadrukken. Het feit dat Starling een vrouw is wordt allereerst benadrukt in het beschreven voortdurende 'gevecht' dat zij moet leveren met haar mannelijke omgeving. Belangrijker nog is de manier waarop haar onderzoek zich ontwikkelt en hoe zij dit onderzoek benadert. Starling verandert in haar jacht op Buffalo Bill niet van 'object' in 'subject', van 'slachtoffer' in 'meester', of van 'vrouw' in 'man'; zoals gebruikelijk bij Clovers *Final Girls*. Zij wordt dan wel door Crawford als marionet ingezet, maar gaat al bij het eerste bezoek aan Lecter haar eigen gang. Daarbij laat zij in haar onderzoek een immer voortdurend gevecht zien tussen de (noodzakelijke) afstand en betrokkenheid, en tussen de 'mannelijke' en de 'vrouwelijke' positie; zowel in haar confrontatie met de slachtoffers van Buffalo Bill, als in haar relatie tot Hannibal Lecter. In deze dialectische positie (waarin de betrokkenheid overheerst) ligt een aanknopingspunt voor een feministische interpretatie. Om dit te verduidelijken zal ik ingaan op Starlings mannelijke helper/tegenstander: Hannibal Lecter en tegenstander Buffalo Bill.

Ondanks dat Starling motor en ziel is van *The silence of the lambs* blijkt het vooral dr. Lecter te zijn (mede dankzij Anthony Hopkins indrukwekkende vertolking) die critici en publiek fascineert. Waar Starling emotionele betrokkenheid en idealen vertegenwoordigt, is dr. Lecter het Kwaad zelve. Ik citeer Leon de Winter in de *Krant op Zondag* van 19 juni 1991:

‘Dr. Lecter is gewetenloos. Hij wéét wat mag en niet mag, maar de cultuur heeft slechts de buitenkant van zijn wezen geraakt en van binnen is hij wild en meedogenloos. (...) Hij is van mythische allure, omdat hij appeleert aan collectieve emoties en verlangens, die op de drempel van het bewustzijn groeien. Dr. Lecter is vrij van de lasten en plichten van onze cultuur, die ons met een geweten belast, en daarmee raakt hij iets aan dat we het liefst voor onszelf verborgen houden. Heime-lijk identificeren we ons met hem en benijden we hem en zijn absolute vrijheid.’

Dr. Lecter lijkt een vreemd contrast van superieure intellectualiteit en een totaal gebrek aan beschaving. Hij is opgesloten in een kerker onder de grond. Wanneer we hem echter de eerste keer te zien krijgen, staat hij kaarsrecht in het midden van zijn cel, als om zijn superioriteit die ook in deze omgeving onberoerd is gebleven te tonen. Tegenover Starling gedraagt hij zich als een ware ‘gentleman’ (al is wat hij zegt vaak niet bepaald gentleman-like), terwijl wij inmiddels weten, en later ook zullen zien, dat hij in staat is mensen de tong uit de mond te happen. Hij is briljant psychiater en kannibaal tegelijk. Deze rollen zijn echter niet zo tegenstrijdig als ze op het eerste gezicht lijken, ze staan met elkaar in verband. Tijdens de gesprekken tussen Lecter en Starling hoeft de toeschouwer geen enkel moment de angst te koesteren dat hij haar lichamelijk zal verslinden (tenslotte zijn zij van elkaar gescheiden door plexiglas en na Lecters overplaatsing door tralies), maar het is alsof hij met zijn vragen en opmerkingen hetzelfde gevaar vertegenwoordigt. De extreme close-ups waarin de gesprekken zijn gefilmd versterken deze indruk van psychisch geweld. ‘Be careful with Hannibal Lecter’, waarschuwt Crawford, ‘don’t tell him anything personal. Believe me, you don’t want Lecter into your head!’ Lecter doorgrondt niet alleen de materiële wereld maar ook de wereld van de dromen en nachtmerries. In dit doorgronden verslindt hij mensen, letterlijk. Zo treft hij de moeder van Bills laatste slachtoffer (die een gesprek met hem heeft om eveneens te trachten de identiteit van Buffalo Bill te achterhalen) in de ziel. Eerst vraagt hij haar of zij haar dochter aan de borst gevoed heeft, wat zij (enigszins op haar hoede) bevestigend beantwoordt. Vervolgens slaat Lecter met zichtbaar sadisme toe met de (retorische) vraag waar het bij haar zal ‘kietelen’ als haar dochter in het lijkenhuis ligt. Een vraag waarmee hij haar de ‘amputatie’, die haar als moeder te wachten staat, opzettelijk en onontkoombaar in het gezicht wrijft.

‘De cultuur heeft slechts de buitenkant van zijn wezen geraakt, van binnen is hij wild en meedogenloos.’ Zo beschreven staat Lecter voor het welbekende Onbewuste, het Kwaad, het Monsterlijke, het Andere; kortom: dat rijtje

waar het 'Vrouwelijke' ook in thuis hoort; als binaire oppositie tegenover begrippen als Orde, Ratio, Kennis. Het fascinerende van de psychopaat Lecter, datgene dat hem 'mythische' proporties geeft, is echter mijns inziens juist dat de rollen van rationeel en analytisch psychiater en kannibaal in elkaars verlengde liggen. Het letterlijk verslinden en het psychisch tot op het bot analyseren van mensen geeft hem een en dezelfde bevrediging. In feite is 'gentleman' Lecter niet zozeer slechts oppervlakkig door de cultuur aangeraakt, eerder lijkt hij daardoor een exces van de westerse beschaving. Een exces van rationaliteit, analyse en abstractie, waar een minachting voor het menselijk lichaam uit voortvloeit. Wanneer hij bij zijn bloedige uitbraak zijn bewakers, in een van de weinige maar dan wel zeer schokkende geweldscènes in de film, een stuk uit het gezicht hapt en vervolgens met een knuppel doodslaat, blijft hij volkomen beheerst. Dit maakt de scène nog afschrikwekkender. (Dr. Chilton had eerder tegenover Starling al benadrukt dat Lecters polsslag bij het uit de mond rukken van de tong van een verpleegster niet hoger kwam dan 85.) Lecter personificeert niet zozeer het Kwaad dat 'onder' de beschaving verborgen ligt; de chaos en wildheid die nog niet door de cultuur is aangeraakt. Eerder vertegenwoordigt hij het Kwaad dat de 'mannelijke' rationele orde in zich bergt, dat eruit voortkomt. In zijn 'heer'-zijn en cynisme blijft Lecter dan ook nog steeds herkenbaar en aantrekkelijk, dit in tegenstelling tot de 'freak' Buffalo Bill. En niet voor niets is Lecter, eveneens in tegenstelling tot Buffalo Bill, onoverwinnelijk en onuitroeibaar. Lecter is Starlings helper en tegelijkertijd, al weerstaat zij hem, haar gevaarlijkste tegenstander. Terwijl Starling in haar jacht op Buffalo Bill betrokken is bij het lichamelijk lijden van diens vrouwelijke slachtoffers, is Lecter in zijn analytische en rationele denkwereld ver van de lichamelijke realiteit verwijderd.

Kan men Lecter op deze manier als een excessief uitvloeisel van de westerse beschaving, van de rationele (mannelijke) orde beschouwen, Buffalo Bill wil geen man (meer) zijn. 'Billy is not a real transsexual but thinks he is, he tries to be (...)', analyseert Lecter, 'Billy hates his own identity and he thinks that makes him a transsexual but his pathology is a thousand times more savage, more terrifying...' En later: 'Our Bill wasn't born a criminal, you know, he was made this way through years of systematic abuse.' Buffalo Bill, die volgens Lecter geen sekse-operatie kon krijgen omdat hij geen transseksueel is (ook Starling benadrukt dat volgens de onderzoeken transseksuelen geen gewelddadige maar juist een passieve natuur hebben), tracht nu zijn sekse-verandering op een andere manier te bewerkstelligen. Hij vermoordt vrouwen en vilt ze om uit hun huid voor zichzelf een vrouwelijk omhulsel te naaien. Hij symboliseert deze wens door in de keel van het verminkte slachtoffer de larf van een doodshoofdvlinder te stoppen; het symbool van de verandering tot de gewenste schoonheid.

Terwijl de killers in de door Clover besproken *slasher*-films moorden uit 'haat' of 'lust', en hun slachtoffers dan ook vrouwen zijn die een seksuele overtreding hebben begaan, ziet Buffalo Bill zijn vrouwelijke slachtoffers puur als

gebruiksartikel. We zien van Buffalo Bill geen bloederig geweld zoals van Lecter. Het gaat hem niet om de daad of marteling, en hij gebruikt dan ook niet de in de *slasher*-film zo populaire pre-technologische wapens maar gewoon een pistool. Buffalo Bill ontvoert een vrouw, hongert haar een paar dagen uit, schiet haar dood en vilt haar alsof ze een dier is en het hem om een bontjas te doen is. De meisjes die hij vermoordt zijn 'gewone' 'American girls', wier enige overeenkomst is dat ze dik zijn, en van wie hij en wij dan ook alleen maar dát te weten komen. Zo vermijdt hij, terwijl hij Catherine Martin gevangen houdt in een diepe put onder in zijn huis, alle contact, en takelt alleen af en toe een flesje huidlotion naar beneden waarmee ze zich dient in te wrijven. Hij kijkt haar daarbij niet aan en spreekt haar aan met 'it'.

Terwijl Buffalo Bill (in tegenstelling tot Lecter) alleen vrouwen vermoordt en eveneens de in de *slasher*-film zo populaire angstaanjagende ambigue seksuele identiteit bezit, is hij daarin niet het symbool van vrouwenhaat op de manier van de moordenaars in de door Clover besproken *slasher*-films. Er zijn in *The silence of the lambs* geen uitgebreide scènes van martelingen en kwellingen die worden toegebracht aan het vrouwelijk lichaam. (Daarentegen is de enige uitgebreide geweldscène de scène waarin Lecter twee mannelijke politieagenten (!) vermoordt.)

Buffalo Bill vermoordt vrouwen omdat hij zelf vrouw wil worden. In deze daad symboliseert hij niet het gevaar dat uitgaat van het vrouwelijk seksueel verlangen (hij moordt niet in travestie), noch moordt hij om zijn vrouwelijke slachtoffers voor een dergelijk verlangen te straffen (de slachtoffers zijn niet gekarakteriseerd als seksueel actieve jonge vrouwen). Bill haat daarentegen zijn mannelijke identiteit en zijn mannelijk lichaam. In een uitgebreide dreigende scène, waarbij hij zich direct tot de camera richt als ware het de spiegel, zien we hem zich bijvoorbeeld, heupwiegend en fluisterend, opmaken. Daarna 'castrereet' hij zichzelf door zijn geslacht tussen de benen naar achteren te duwen. Deze haat tegenover het eigen mannelijk lichaam is volgens Lecter het gevolg van jarenlange mishandeling. Het feit dat hij tot moorden overgaat is eveneens het gevolg van deze jarenlange mishandeling: het objectiveren van andere lichamen als reactie op de manier waarop zijn eigen lichaam in zijn jeugd door anderen is gebruikt.

Terwijl dr. Lecter het ware (en onuitroeibare) Kwaad representeert, is Buffalo Bill in zekere zin ook slachtoffer. Dit wordt duidelijk uit zijn geschiedenis maar komt ook naar voren in de manier waarop hij zich gedraagt. Hij is monsterlijk, angstaanjagend, maar ook kinderlijk, en hij heeft, in tegenstelling tot Lecter, de situatie niet altijd onder controle.

Zo raakt hij in alle staten wanneer Catherine Martin erin is geslaagd zijn hondje 'Precious' de put in te lokken en hij daardoor gedwongen wordt toch het woord tot haar te richten. Deze nervositeit veroorzaakt zijn ondergang wanneer hij niet alert genoeg reageert op de entree van Starling. Terwijl Lecter na zijn bloedige uitbraak naar Haïti verhuist ('The serial killer, an American gift to the

third world, a fragmentation bomb, ready to explode', aldus het Amerikaanse filmtijdschrift *Sight and Sound*), wordt Buffalo Bill door Starling geïdood.

Besluit

Starling doodt Buffalo Bill en wordt *Special Agent*. Dr. Lecter ontsnapt naar Haïti. En waarom zou deze film dan niet passen binnen de door Clover gegeven interpretatie van de *slasher*-film die inhoudt dat in deze films al het vrouwelijke wordt geëlimineerd? Met de promotie tot *Special Agent* wordt Starling tenslotte officieel in de mannenwereld geïntegreerd. In *Buffalo Bill* wordt de man die een vrouw wil zijn vermoord. En met de ontsnapping van dr. Lecter krijgt het 'eeuwig mannelijke' de overwinning toegewezen.

De vele veelbetekenende elementen waarin *The silence of the lambs* in haar voorstelling van *Final Girl* en killer afwijkt van de door Clover geanalyseerde *slasher*-films zijn in het voorafgaande reeds genoemd. In een interview in het blad *Man* (mei 1992) benadrukt ook hoofdrolspeelster Jodie Foster het feministische aspect van haar rol: 'Voor het eerst belichaamt een vrouw een mythe die tot nog toe uitsluitend voor mannen gereserveerd was. De mythe van de jongeling die zijn dorp verlaat, in een andere wereld zijn demonen trotseert, dingen over zichzelf te weten komt en pas daarna naar huis kan terugkeren.' Een vrouw als het mythisch mannelijk subject? In het voorafgaande heb ik getracht aan te geven dat er in *The silence of the lambs* meer aan de hand is dan alleen een wisseling van de rollen. De film toont nadrukkelijk dat een vrouwelijke jongeling andere demonen te bestrijden heeft. *The silence of the lambs* geeft in het personage van Starling niet een ontwikkeling van 'vrouw' naar 'man' weer, maar eerder een voortdurend gevecht tussen de 'mannelijke' en 'vrouwelijke' positie. Dit gevecht van Starling weerspiegelt zich in de psychologische strijd tussen Starling en Lecter, een strijd die nog niet in 'castratie' of 'eliminatie' is voltooid. Starlings idealisme en betrokkenheid met het lichamelijke lijden worden gecontrasteerd met Lecters ratio, analyse, en abstractie, waar zijn minachting voor het lichaam uit volgt. Vooralsnog 'wint' Lecter, hij ontsnapt. Maar wanneer hij Starling telefonisch feliciteert met haar promotie en haar vraagt hem met rust te laten zoals hij ook haar met rust zal laten, waarschuwt ze hem: 'You know I can't make that promise.' Hetgeen ons met spanning doet wachten op het vervolg.⁷

7. In het laatst verschenen nummer van het Amerikaanse tijdschrift *Camera Obscura* worden twee heel verschillende interpretaties van deze film gegeven: J. Halberstam, 'Skinflick: Posthuman Gender in Jonathan Demme's *The silence of the lambs*', en E. Young, '*The silence of the lambs* and the playing of feminist theory', beide in: *Camera Obscura* 27 (september 1991).

Coosje Couprie

De complexe eenvoud van Clarice Lispector

‘Zij maakt, dat wij het stille ademen van een roos beleven.’¹ Treffender kan het literaire werk van Clarice Lispector nauwelijks worden gekarakteriseerd. Ook in de novelle *Het uur van de ster*,² geeft zij blijk van een ongewone visie op het leven. *Het uur van de ster* is het voorlaatste werk van Lispector, dat zij schreef toen ze wist dat ze niet lang meer te leven had.

In *Het uur van de ster* laat Lispector een mannelijke verteller, Rodrigo S.M., het verhaal vertellen van Macabea, een meisje van achttien jaar, dat in Rio de Janeiro woont en daar een baantje heeft als typiste. Ze is arm, mager en ziekelijk en is in één oogopslag te herkennen als een van de zogenaamde ‘Nordestinos’. Zo worden in Brazilië degenen genoemd, die uit het arme Noorden naar de rijkere industriële steden in het zuiden zijn gekomen om werk te zoeken. Macabea gaat als een kleine schaduw rond in deze keiharde metropool Rio de Janeiro, en de naïviteit die zij daarbij tentoonspreidt is tragikomisch. Macabea ontmoet op straat een jongen, Olímpico – eveneens een Nordesteño – op wie ze op slag verliefd wordt. Hij gedraagt zich als een onvervalste macho. Stereotiepe man-vrouwverhoudingen in Brazilië worden op ironische wijze aan de kaak gesteld in de gesprekken, die Lispector Macabea met Olímpico laat voeren. Olímpico verlaat haar al snel, om een verhouding te beginnen met Macabea’s collega Gloria. Het miserabele leven van Macabea neemt een plotselinge wending als zij een waarzegster bezoekt, madame Carlota. Deze voorspelt haar onder andere dat zij een rijke echtgenoot zal trouwen. In de wolken over deze wonderbaarlijke lotsbestemming stapt Macabea naar buiten en wordt overreden. Ze belandt in de goot en terwijl er steeds meer mensen om haar heen komen staan, sterft ze. Bij een dergelijke thematiek ligt het melodramatisch effect op de loer. De licht ironische toonzetting van Lispector behoedt het verhaal daar echter voor.

Het uur van de ster is de enige tekst van Lispector, waarin de problematiek van de armoede in Brazilië centraal staat. Armoede betekent hier echter niet simpelweg het tegenovergestelde van rijkdom; het wordt niet voorgesteld als minder van iets hebben, als reductie. Lispector schrijft geen sociaal-realistische

1. Hélène Cixous in gesprek met Rina Van der Haegen, ‘Voor mij gaat het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 11, 3 (1982) nr. 3, p. 296.

2. Clarice Lispector, *Het uur van de ster*. Vertaald uit het Portugees door Hermien Gaikhorst, Houten (Het Wereldvenster) 1988. Clarice Lispector werd in 1925 geboren in de voormalige Sovjetunie. Toen ze twee maanden oud was, verhuisden haar ouders met haar en haar zusje naar het noordoosten van Brazilië. Zij beschouwde het Portugees als haar moedertaal. Al op haar negende schreef ze verhalen.

roman over de armoede in haar land. Via het figuurtje Macabea verdiept Lispector zich in de vraag, wat het betekent om zo arm te zijn, dat het je hele wezen doortrekt. Macabea is arm aan bloed, aan taal en aan herinnering. Maar armoede is hier niet voorgesteld als minder bezitten van geld of goederen. Eerder lijkt Macabea als het ware van een andere planeet te komen.³ Aan de hand van enkele tekstfragmenten zal ik ingaan op de vraag, hoe Lispector dit nietige wezentje gestalte geeft. Hoe laat zij de materialiteit van het miniemste en onbeduidendste naar voren komen?

Behalve als een verhaal over armoede, is de tekst ook te lezen als een zoektocht naar de verhouding tussen het ik en de ander. Wie is die ander die op vreemde wijze ook ik is? Deze vraag verstrengelt zich met vragen over de verhouding tussen taal en werkelijkheid, tussen schrijven en leven. In dit artikel zal ik daarom ook ingaan op de wijze waarop Lispector in taal de complexiteit, veelduidigheid en ongrijpbaarheid van de werkelijkheid vorm geeft. Naast de geschreven taal zal ik ook de beeldtaal in beschouwing nemen. De titelpagina van *Het uur van de ster* is door een visueel spel met lettertekens, en vooral met de ruimte ertussen, op stilzwijgende wijze veelzeggend over de tekst als geheel. De letters gaan een raadselachtige verbinding met elkaar aan en dit lijkt in het verhaal de gedachte van Rodrigo te onderstrepen, dat 'het verhaal gemaakt is van woorden, die in een geheime betekenis oplossen, die woorden en zinnen overstijgt' (p. 15).

Even mysterieus is de keuze van Lispector voor een mannelijk auteur. De tekst opent met een 'opdracht van de auteur', Rodrigo. S.M. Eronder staat tussen haakjes: '(naar waarheid door Clarice Lispector)'. Ik zal enkele mogelijke verklaringen geven voor deze metamorfose. Daarbij zal de nadruk liggen op autobiografische en literair-historische aspecten. Zo veronderstel ik, dat de keuze voor een mannelijke auteur te maken zou kunnen hebben met de levensfase, waarin Lispector tijdens het schrijven van dit boek verkeerde. Daarnaast zou de keuze voor een mannelijke schrijver ook in verband gebracht kunnen worden met de populaire leescultuur in het hedendaagse Brazilië, welke Lispector op ironische wijze deconstrueert.

Tenslotte valt er een thema te ontwaren, dat als een rode draad door alle voorgaande heenloopt en er onverbreekelijk deel van uitmaakt. Evenals alle andere romans en verhalen van Lispector geeft ook deze laatste tekst blijk van de passie, om het raadsel van leven en dood in taal te laten doordringen. Hoewel Macabea onmiskenbaar Braziliaanse is, gaat haar levensverhaal geografische grenzen te buiten. Lispector poogt in haar protagoniste een anonieme onpersoonlijke dimensie aan te geven, *in* de persoonlijke. Zo wil zij ruimte vrij maken voor de onpersoonlijke dimensies van het leven, die meer 'waar' zijn dan de persoonlijke. Zij probeert dat via de taal, en doet dat op haar onverwisselbaar

3. Zie Hélène Cixous, 'Extreme fidelity', in: Susan Sellers (red.), *Writing Differences. Readings from the seminars of Hélène Cixous*. Milton Keynes (Open University Press) 1988, p. 11.

Het uur
van de ster

DE SCHULD LIGT BIJ MIJ
of
HET UUR VAN DE STER
of
ZE ZOEKT HET MAAR UIT
of
HET REGIET OM TE SCHREEUWEN

Clarice Lispector

.WAT DE TOEKOMST BETREFT.
of
KLAAGLIED IN BLUE
of
ZIJ KAN NIET SCHREEUWEN
of
EEN GEVOEL VAN GEMIS
of
GEPLUIT IN DE DUISTERE WIND
of
IK KAN ER NIETS AAN DOEN
of
REGISTER VAN ANTECEDENTEN
of
HUILERIGE SMARTLAP
of
HEIMELIJK WEGGLIPPEN DOOR DE ACHTERDEUR

A HORA
DA ESTRELA

A CULPA É MINHA
OU
A HORA DA ESTRELA
OU
ELA QUE SE ARRANGE
OU
O DIREITO AO GRITO

Clarice Lispector

.QUANTO AO FUTURO.
OU
LAMENTO DE UM BLUE
OU
ELA NÃO SABE GRITAR
OU
UMA SENSACÃO DE PERDA
OU
ASSOVIO NO VENTO ESCURO
OU
EU NÃO POSSO FAZER NADA
OU
REGISTRO DOS FATOS ANTECEDENTES
OU
HISTÓRIA LACRIMOGÊNICA DE CORDEL
OU
SAÍDA DISCRETA PELA PORTA DOS FUNDOS

persoonlijke, Lispectorische wijze. Het figuurtje Macabea krijgt onpersoonlijke persoonlijke trekken mee. Lispector roept haar in het leven om haar te laten sterven. Zij gaat een confrontatie aan met de pijnlijke waarheid, die alle levende wezens delen, de waarheid van hun sterfelijkheid.

Via crucis

Voorafgaand aan *Het uur van de ster* is in de bundel een titelpagina opgenomen (zie illustratie), die zowel inhoudelijk als qua vormgeving opmerkelijk is. Onder

de titel *Het uur van de ster* zijn nog dertien 'subtitels' op een speciale manier onder elkaar geplaatst. Daartussen is de handtekening van Lispector opvallend. Het telkens terugkerende verbindingswoord 'of' nodigt de lezer ertoe uit, naar believen te kiezen tussen deze titels. Ze zijn te beschouwen als dertien sleutels tot de tekst.

Er zijn echter nog twee 'stille' ingangen tot de tekst te ontdekken, namelijk in de visuele figuren, die ontstaan ten gevolge van de wijze waarop Lispector de titels onder elkaar heeft geplaatst. De silhouetten, die dan opdoemen, maken dat alle titels samen in een bepaalde samenhang komen te staan. Duidelijk zijn een vrouwenfiguur en een kruis te herkennen. Deze twee visueel gesuggereerde titels leiden als het ware een schaduwbestaan, maar zijn mijns inziens juist daarom van belang in verband met interpretatie-mogelijkheden ten aanzien van *Het uur van de ster*.

In het ene geval doemt een beeld van een kruis op door de cruciale (crux = kruis) plaats, die de handtekening van Clarice Lispector inneemt ten opzichte van de titels in drukletters. Dit visuele spel met kruissymboliek is vervlochten met een spel in de taal. In *Het uur van de ster*, merkt Rodrigo op: 'Woorden zijn geluiden, gesmolten uit schaduwen, die elkaar overdwars kruisen.' (p. 17) Lispector heeft oog voor de materialiteit van lettertekens op papier. Het kruis op de titelpagina wordt slechts gesuggereerd en niet expliciet in een titel genoemd. Lispector verlegt hierdoor de aandacht naar de ruimte *tussen* de letters. Dit vormt wellicht een subtiële zinspeling op het woordeloze, onzegbare gebied, waar de tekst uiteindelijk in wortelt: 'Ik zweer dat dit boek zonder woorden is gemaakt. Het is een stomme foto. Dit boek is een stilte, dit boek is een vraag.' (p. 17)

Een eerste betekenislaag samenhangend met de kruissymboliek betreft vormen en betekenissen van het werkwoord: 'kruisen'. Lispector legt een speciale voorkeur aan de dag voor vormen die dwars op elkaar staan. Dwarsheid is feitelijk kenmerkend voor haar werk. In *Het uur van de ster* wemelt het bijvoorbeeld van de oxymorons; dit zijn taalfiguren, waarin dingen die qua betekenis dwars op elkaar staan, samenkomen, zodat de tegenstelling wordt opgeheven. Zo spreekt Rodrigo over de 'zouteloze avonturen' van Macabea. Hieruit spreekt de tegendraadse opvatting, dat juist datgene wat doorgaans niet spectaculair genoeg wordt geacht om aandacht aan te besteden, zoals het uiterst banale en troosteloze leven van een meisje uit het Noordoosten, bij Lispector tot een levensavontuur wordt, dat zij wil 'openbaren', om dichtbij 'het wilde hart' van Macabea's leven te komen. Daarnaast maakt zij vaak gebruik van de letter X, die bestaat uit twee lijnen, die elkaar overdwars kruisen. De letter X is ook het wiskundig symbool van het onbekende. In *Het uur van de ster* is Macabea de onbekende ander, en het is Rodrigo's grootste passie om haar arm (en) zalig leven stem te geven, zonder haar onbekendheid, haar vreemdheid, te niet te doen. Een derde en mijns inziens belangrijkste betekenislaag met betrekking tot

het kruisteken betreft de joods-christelijke symboliek van de *via crucis*, de kruisweg. In *Het uur van de ster* jongleert Lispector naar hartelust met christelijke symbolen, waardoor de tegenstelling tussen profaan en religieus wordt verzoend, in een soort 'materiële mystiek'.⁴ Een *expliciete* verwijzing naar het christelijke kruissymbool komt in *Het uur van de ster* niet voor. Het maakt de subtiele suggestie des te sprekender. Is de levensweg van Macabea immers niet te beschouwen als *via crucis*, als kruisweg? *Via crucis* staat bij Lispector – daarvan getuigen ook eerdere teksten van haar hand⁵ – voor de levensweg van passie, van lijden en genot, die ieder mens te gaan heeft. 'Ik vraag: zijn alle verhalen, die er ooit ter wereld geschreven zijn, lijdensverhalen?' (p. 87) Deze levensweg staat in het teken van de verlossende dood. De cruciale plaats van de handtekening van Lispector in het kruisteken, zou een verwijzing kunnen zijn naar de *via crucis* van Lispector zelf.

De lettertekens op de titelpagina zijn nog op een andere wijze speels met elkaar verbonden. Wanneer we denkbeeldige lijnen trekken rondom het geheel van titels, dan ontstaan de contouren van een vrouwelijk figuurtje, zoals dat veel voorkomt in borduurwerk, of als code op bordjes in openbare gebouwen. De vrouwelijke figuur kan zowel een vrouw als een meisje voorstellen, en het verband met *Het uur van de ster* zou als volgt kunnen worden gelegd. Weliswaar vertelt een mannelijke auteur het verhaal, maar achter Rodrigo gaat in werkelijkheid een vrouwelijk auteur schuil. Het visuele spel met letters zet – stilzwijgend – de gehele tekst in het licht van Lispectors vrouwelijk schrijfsterschap. Het figuurtje kan bovendien Lispectors vrouwelijke protagoniste, Macabea, symboliseren. In dat geval gaat het om een visueel teken, dat verwijst naar de levensweg vol lijdzaamheid van het meisje Macabea. Tegelijk lijkt Lispector hiermee er de aandacht op te vestigen, dat zij als belangrijkste personage een meisje koos. Macabea beseft in haar stervensuur, waarin zij het leven in de grootste intensiteit ervaart, dat het haar bestemming is om vrouw te zijn. Zij begrijpt in het aangezicht van de dood dat een vrouw vanaf haar eerste kreet geboren is om vrouw te zijn. 'Het levenslot van een vrouw is vrouw te zijn.' (p. 91)

4. Zie Jacques Vogelaar: 'De genadige zwakheid van Clarice Lispector', in: *De Groene Amsterdammer*, 18 mei 1988, p. 16. Zie ook: Giovanni Pontiero, 'Clarice Lispector. An intuitive approach to fiction', in: Susan Bassnett (red.), *Knives and angels. Women writers in Latin America*. Londen (Zed Books) 1990, p. 75. Pontiero spreekt over een 'quasi-mystiek aura'.

5. Zie Earl E. Fitz, *Clarice Lispector*. Boston (Twayne) 1985. Fitz noemt de gewoonte van Lispector om haar verhalen en romans naar elkaar te laten verwijzen, een autobiografisch element in haar werk. In de roman *De passie van G.H.* kruisigt G.H. zich (haar) zelf. En in een van haar verhalen kiest Lispector een mevrouw Xavier (!) als personage. Zij doorkruist sinds lange tijd een labyrint en daarbij is haar lichamelijke gezondheid langzaam aangetast geraakt. De metafoor van de *via crucis* is ook op haar van toepassing. In: Clarice Lispector, 'Op zoek naar waardigheid', in: *Lust en Gratie*, nr. 22, (1989) pp. 43-52. Zie ook: Desiree Schijns, 'Over de eerste en laatste verhalen van Clarice Lispector', *Lust en Gratie*, nr. 22, (1989) pp. 28-40.

De levensbestemming van Lispector en van haar personage Macabea komen in dit opzicht overeen.

Het verhaal en de taal

Het verhaal van het leven van Macabea vertellen lijkt eenvoudig, zo schrijft Rodrigo, maar betekent het zoeken naar een waarheid die boven zijn macht gaat. Het meest ware leven is niet in taal te vangen. Rodrigo zegt dat zijn meest ware leven 'onherkenbaar' is, 'en geen woord, dat het betekent' (p. 11). Maar al schrijvend zet hij toch de poging voort om de kloof te dichten tussen het werkelijke leven en de taal. Hij probeert te articuleren wat onzegbaar is. *Het uur van de ster* is vanuit die achtergrond bezien, een poging om een 'klaagzang in blue' (zoals Lispector het op de titelpagina omschrijft) over het meisje uit het Noordoosten te vervlechten met een meer filosofisch spirituele vraag naar de *condition humaine*.

De verteller Rodrigo zet twee lijnen uit in zijn verhaal. Enerzijds is er de lijn van het verhaal van Macabea en enkele andere personages. Maar tijdens het vertellen onderbreekt Rodrigo zijn verhaal op de meest onverwachte momenten. Deze plotselinge interrupties vormen samen een tweede lijn. Het gaat hier om reflecties in de vorm van vragen, aarzelingen, mijmeringen, verzuchtingen en vermaningen aan de lezer. Deze twee lijnen kruisen elkaar voortdurend en dat geeft vaak een tegelijk schokkend en grappig effect. Rodrigo doorbreekt de illusie van een vloeiende eenheid van het verhaal. De reflecties van Rodrigo zijn steeds tussen haakjes geplaatst. Op deze wijze betreft de verteller de lezer voortdurend bij het schrijf/denkproces achter het verhaal.

Rodrigo is zich bij het schrijven bewust van de taal als scharnier tussen de veelvoudigheid van het schrijvende ik en de lezende ander: 'Deze ik, die u bent, want ik houd het niet vol om slechts mij te zijn, ik heb de anderen nodig om me staande te houden, duizelig als ik ben, ik binnenstebuitenstebinnen (...)' (p. 7). De tegenstelling tussen innerlijke en uiterlijke wereld bestaat voor hem niet. De belangrijkste vraag die Rodrigo zich in het verhaal stelt is de vraag naar de verhouding tussen hemzelf en zijn schepping Macabea, tussen het ik en de ander. Deze vraag verstrengelt zich met vragen over de relatie tussen taal en werkelijkheid, tussen schrijven en leven, en tussen leven en dood.

Deze ik, die U bent

In *Het uur van de ster* stelt Rodrigo zich de vraag hoe hij de ander, Macabea, het meisje uit het Noordoosten, kan benaderen. Om de ander als ander te laten verschijnen, is acceptatie een voorwaarde. Acceptatie, die gebaseerd is op het niet begrijpen van de ander. Dit moet niet verward worden met onwetendheid of

naïviteit want er is sprake van weten, namelijk weten dat de ander onbegrijpelijk is. Rodrigo moet een pijnlijk veranderingsproces ondergaan om te bereiken dat hij niet in de val trapt Macabea te integreren in wat hem al bekend is.⁶

Rodrigo concentreert zich op het zien van de ander, van Macabea, zonder haar te willen dóórzien. In plaats van greep op haar te willen krijgen, poogt hij op die plaats te komen waar zij als ander ongrijpbaar is. Al schrijvend zoekt hij als het ware een nabijheid op afstand, om haar in haar verschil te kunnen benaderen. Hij moet daarvoor door een proces van zelfvervreemding heen om de blik te scherpen voor het vreemde in wat dichtbij is. Het zal niet zonder enige angst gaan, want hij moet zijn vertrouwde Ik loslaten: 'Ik weet heel goed, dat het angstaanjagend is, om uit jezelf te treden, maar alles wat nieuw is, is angst-aanjagend.' (p. 32) Het leren 'zien' van de ander kan slechts langzaam en met geduld in de taal tot stand komen.

Rodrigo probeert zich voor te stellen hoe het zou zijn om als Macabea geboren te zijn. Hij realiseert zich dat het op louter toeval berust dat hij niet-haar is. 'Wanneer ik denk, dat ik in haar plaats geboren zou kunnen zijn – waarom ook niet? – beef ik.' (p. 41) Door deze grensoverschrijdende vraag: waarom ook niet? bij zichzelf toe te laten, komt hij direct ook voor de volgende vraag te staan: waarom zou hij zich nog langer vastklampen aan de toevalligheid, die hem doet zijn wie hij is? Het enige dat Rodrigo als schrijver kan doen, is tijdens het schrijven een gelofte van armoede afleggen, om de 'zouteloze avonturen' van Macabea zo respectvol mogelijk te kunnen vertellen. Wat hij meent te moeten vertellen, lijkt eenvoudig, maar dat is slechts schijn. Rodrigo moet op de tast voortgaan, omdat het iets betreft dat bijna onzichtbaar is. Rodrigo probeert al schrijvend de herinnering op te roepen aan datgene, wat in het dagelijks leven steeds opnieuw ten ondergaat, of wat door onachtzaamheid is weggeschoven: de geheime en onnoembare activiteit van het leven.⁷ In zijn schepping Macabea probeert Rodrigo 'het wilde hart van het leven' te horen kloppen.⁸ Het woord 'wild' heeft hier niet de betekenis van 'woest', maar staat voor elementaire levende materie. Rodrigo is de enige, die Macabea ziet, en van haar houdt in haar staat van 'doffe materie, die om haar aard door iedereen wordt afgewezen' (p. 16). Hij heeft oog voor de geheime kracht van Macabea, aan wie hij een soort 'banale heiligheid' meegeeft en die hij daardoor op een grappige en pijnlijke manier dichtbij de lezer brengt. Tegelijkertijd is Macabea ingekeerd, en ontsnapt ze in een wereld, die alleen haarzelf toebehoort. Zij is dichtbij en op afstand tegelijk. Misschien is dat de voorwaarde, om de lezer te raken?

Het gaat Rodrigo niet zozeer om het verhaal, 'voor alles gaat het om pri-

6. Zie ook: Hélène Cixous, 'The hour of the star. How does one desire wealth or poverty?', in: Hélène Cixous, *Reading with Clarice Lispector*. Vertaald en ingeleid door Verena Andermatt Conley, Londen (Harvester Wheatsheaf) 1990, p. 147.

7. Zie ook: Hélène Cixous, *Vivre l'orange*. Parijs (Des Femmes) 1979, p. 78.

8. De eerste roman van Lispector uit 1944 draagt als titel: *Nabij het wilde hart van het leven* (niet in het Nederlands vertaald).

mair leven, dat ademt, ademt, ademt' (p. 13).⁹ Hij hoopt dat hij door Macabea's leven in taal op te roepen, zijn eigen ik kan overstijgen. Om het leven van Macabea te kunnen 'openbaren', moet Rodrigo comfortabele gevoelens opgeven, anders zou hij dat 'kleinste absoluut noodzakelijke vlammetje: een zucht van leven' doven (p. 42).¹⁰ Hoe kan hij in taal een beeld van Macabea scheppen, waarbij het raadsel dat zij voor hem vormt intact blijft? Hoe te voorkomen, dat hij Macabea de baas wordt?¹¹

Rodrigo bevindt zich niet in de positie van alwetend verteller, die controle heeft over het verhaal, dat uit zijn pen vloeit. Voor hem is het verhaal één van die 'onwillekeurige gebaren', die iedereen maakt, en die hij zelf niet opmerkt. Iemand of iets de baas worden, betekent uitgaan van een klassieke subject-objectverhouding, maar in de verhouding die de schrijver Rodrigo tot zijn personage Macabea heeft, wordt deze doorbroken. Een treffend voorbeeld daarvan vormt de spiegelscène in *Het uur van de ster*. Rodrigo ziet op een bepaald moment Macabea in de spiegel kijken en precies op datzelfde ogenblik verschijnt zijn eigen vermoede gezicht met de stoppelbaard. Rodrigo ziet zichzelf, terwijl hij kijkt naar Macabea *voor* en Macabea *in* de spiegel. In dit tweevoudig spiegelbeeld ziet hij zichzelf als ander. Hij ondergaat de gewaarwording, dat het meest vreemde, het gezicht van Macabea, samenvalt met het meest bekende, zijn eigen gezicht. In die korte flits heeft er een metamorfose plaatsgevonden van het Ik naar de ander. Het ik herkent de ander als ander en de ander in zichzelf.¹² Om die staat te bereiken moet hij zich echter ontdoen van bekende gevoelens. Hij noemt het een vorm van depersonalisering, die noodzakelijk is, om in 'intieme distantie' over Macabea te kunnen schrijven, en tegelijkertijd de andersheid van het zelf reliëf te geven.

Op zoek naar het heden

Clarice Lispector heeft ooit opgemerkt dat haar thema 'het moment' is. 'Probeer te horen, dat wat ik schilder en dat wat ik schrijf, nu. Alleen zien op het moment

9. In haar bespreking van *Het uur van de ster* schrijft Annechien Vink dat het verhaal van Macabea er slechts toe dient om te laten zien, hoe Macabea 'buiten het leven staat'. Zie: Annechien Vink, 'Filosofie uit het boudoir. De passie volgens Clarice Lispector', in: *Raster* (1989), nr. 46, p. 81. Mijns inziens getuigt het verhaal eerder van Lispectors visie op hoe Macabea in het leven staat, of liever gezegd, hoe het leven in Macabea zich roert. Zie ook: Christa Stevens, 'Het onzegbare leven', in: *Lover* (1987), nr. 3, pp. 160-165.

10. In 1978 verscheen postuum van Lispectors hand een verhaal getiteld *Levensadem. Pulseringen* (niet in het Nederlands vertaald).

11. Met betrekking tot dit aspect verschilt mijn lezing van wat Hermine Gaikhorst, de vertaalster van *Het uur van de ster*, in haar nawoord schrijft, namelijk dat Rodrigo in een worsteling met de hoofdpersoon haar probeert de baas te worden, te vangen in woorden en haar onschadelijk te maken (p. 95).

12. Zie Julia Kristeva, *De vreemdeling in onszelf*. Amsterdam (Contact) 1991, p. 24.

dat je ziet en niet zien via de herinnering te hebben gezien in een voorbij ogenblik, het ogenblik is dit.¹³ Ook in *Het uur van de ster* komt deze passie voor het moment tot uitdrukking.

Het uur van de ster is te beschouwen als een poging om in taal een tegenwoordige tijd te scheppen. Lispector verwezenlijkt een vorm van schrijven, die niet verhaalt van gebeurtenissen door naar iets terug te keren in flashbacks of anderszins. Eerder lijkt de ene taalhandeling de andere op te roepen. De woorden en zinnen die Rodrigo schrijft lijken het ritme te volgen van zijn schrijven-de hand. Rodrigo en Macabea leven uitsluitend in het heden. Voor hen is het 'altijd en eeuwig de dag van vandaag, en de dag van morgen zal vandaag worden. De eeuwigheid is de stand van zaken op dit moment.' (p. 19) De tegenstelling tussen het momentane en de eeuwigheid wordt opgeheven, in een verheugd ervaren van het heden. Tegen die achtergrond is het woordje waarmee de tekst opent interessant: 'Welnu'. Een woordje dat doorgaans als stopwoord wordt gebruikt, krijgt plotseling een bijzondere geladenheid. Ook verleden en toekomst verliezen hun alledaagse betekenissen. Rodrigo spreekt in verband met wat wij gewoonlijk verleden noemen over 'de vooravond van het heden' (p. 7). Om de aanwezigheid van het heden te ervaren, moet het heden als het ware naar haar eigen verschil worden herleid.¹⁴ Het gaat om het verschil tussen het heden in de alledaagse betekenis, en het heden in geïntensiveerde zin, zoals dat oprijst in de 'herinnering van het heden'. In het herinneren van dingen uit het verleden verliest men vaak de herinnering aan het heden, het unieke van het moment.

Macabea & Clarice

Lispector heeft in *Het uur van de ster* elementen uit haar kindertijd literair verwerkt. Zij was, evenals haar protagoniste, een meisje uit het Noordoosten, omdat zij haar jeugd in Recife, in het Noordoosten van Brazilië heeft doorgebracht.¹⁵ Dit gebeurde echter onder geheel andere omstandigheden dan die, waarin zij Macabea als 'Nordestina' plaatst. Wel heeft Lispector aan het eind van haar leven opgemerkt, dat zij zich nooit had gerealiseerd hoe arm haar familie was.¹⁶

Ook de naam 'Macabea' houdt verband met bepaalde aspecten van Lispectors eigen leven. Als joods schrijfster, met een joods-orthodoxe opvoeding, put Lispector bij haar keuze van de naam Macabea uit de joods-christelijke erfenis. De naam 'Macabea' lijkt op 'Macabeus', de naam van een historische jood-

13. Geciteerd bij Hélène Cixous, *Entre l' criture*. Parijs (Des Femmes) 1986, p. 128 (vertaling uit het Frans van mij, C.C.).

14. Jacques Derrida: *The art of memoires. Paul de Man*. New York (Colombia University Press) 1986, p. 61.

15. Zie voor een biografische beschrijving: Christa Stevens, 'Het onzegbare leven', in: *Lover* 1987, nr. 3, p. 161.

16. Fitz, a.w., p. 1.

se figuur, aanvoerder van het joodse volk. Deze naam is wellicht ook afgeleid van het Hebreeuwse woord voor 'hamer', namelijk 'maqqaba'. Macabea, een hamertje, waarvan Lispector het rythmisch kloppen hoorbaar maakt... De naam Macabea is ook nog op een andere wijze in verband te brengen met de levensgeschiedenis van Lispector. Om dat verband te ontdekken, moeten we teruggaan naar haar eerste levensjaren. Toen Clarice geboren zou worden, leed haar moeder al enige tijd aan een ernstige ziekte. De familie geloofde stellig dat door de geboorte van Clarice haar moeder zou genezen. Clarice zou met haar eigen leven haar moeder in leven kunnen houden. Haar moeder genas echter niet en toen Clarice acht jaar oud was, stierf zij. Wat dit alles aan emoties heeft opgevoerd, laat zich slechts vermoeden.¹⁷

Een aantal passages uit *Het uur van de ster* komen in een ander daglicht te staan, wanneer wij deze lezen tegen de achtergrond van deze ervaringen uit Lispectors kindertijd. Veelzeggend is in dat verband de passage, waarin Macabea aan haar vriendje Olímpico vertelt, hoe zij aan haar naam is gekomen. In het verhaal is dit het enige moment waarop de moeder van Macabea ter sprake komt. Olímpico merkt op dat hij de naam op een ziekte vindt lijken. Macabea antwoordt hem: 'Ik vind hem ook vreemd, maar mijn moeder heeft me die naam gegeven vanwege een gelofte aan Onze-Lieve-Vrouwe van de Goede Dood, omdat ze mij in leven heeft gehouden. Tot mijn eerste jaar werd ik niet bij name genoemd omdat ik geen naam mocht hebben. Ik zou net zo lief nooit een naam hebben gekregen als een naam die niemand heeft maar die toch schijnt te kloppen...' Ze zweeg even om adem te halen en voegde er lusteloos en beschaamd aan toe: 'Zoals u ziet heeft ze mij in leven gehouden... dat wel ja...' Olímpico zegt dan: 'In de sertao van Paraíba wordt een gelofte ook beschouwd als een grote ereschuld.' (p. 47)

Elementen uit de kindertijd van Lispector keren hier in een literaire verbeelding terug. In het relaas van Macabea is sprake van een moeder-dochter verhouding, die evenals in de werkelijkheid van Clarice Lispector in het teken staat van het 'in leven houden'. Echter, hier is niet het leven van de moeder bedreigd geweest, maar dat van de dochter Macabea. Lispector refereert hier aan het maatschappelijk probleem, dat in arme streken van Brazilië kinderen gewoonlijk pas op hun eerste jaar een naam ontvangen, omdat er een grote kans bestaat dat zij de eerste verjaardag niet eens halen. Dit sociaal-realistisch thema vindt zijn literaire vertaling in het relaas van Macabea. Terwijl Lispector vanaf het moment dat zij geboren was met de missie werd belast om borg te staan voor het leven van haar moeder, voert zij in *Het uur van de ster* een moeder ten tonele, die geen verantwoordelijkheid hoeft te dragen voor het leven van haar dochter. Zij kan namelijk vertrouwen op een boven-menselijke figuur, Onze-Lieve-Vrouwe van de Goede Dood.

17. Zie ook: Hélène Cixous, 'Difficult joys', in: Helen Wilcox (red.), *The body and the text. Hélène Cixous Reading and Teaching*. New York (Harvester Wheatsheaf) 1990.

Met dit literaire beeld geeft Lispector als het ware impliciet commentaar op wat zij zelf als kind heeft ervaren: omdat zij was geboren om haar moeder in leven te houden, was het in zekere zin haar schuld, dat haar moeder na enkele jaren toch stierf. In de literaire tekst valt de schuldvraag geheel weg: ook als Onze-Lieve-Vrouwe van de Goede Dood Macabea niet in leven zou hebben gehouden, zou haar geen schuld treffen. Zij zou immers Onze *Lieve* Vrouwe blijven, die altijd een *goede* dood brengt. In de kleine dialoog tussen Macabea en Olímpico transformeert Lispector op literaire wijze haar vroegere ervaringen met de moeder-dochterverhouding, die samenhangen met ziekte, dood en schuld. Het thema ziekte flitst even op in de associatie van Olímpico bij de naam Macabea. De thematiek van de dood wordt voor een moment belichaamd in de Vrouwe van de Goede Dood. Lispector stipt tenslotte via het personage Olímpico kort de praktijk van geloften en (ere) schulden aan. Schuld staat hier op *een* lijn met gelofte. Schuld wordt in verband gebracht met degene, die de gelofte aflegt. Opmerkelijk is in dit verband tenslotte, dat de eerste subtitel op het titelblad luidt: 'De schuld ligt bij mij.'

In welke mate Lispector heeft geleden onder de hiervoor beschreven ervaringen is niet bekend. Waar het hier om gaat is, hoe zij als schrijfster deze vanuit haar verbeeldingskracht omvormt tot een tragikomische en enigszins groteske scène, die tot de verbeelding spreekt.

Waarom een mannelijke auteur?

Op paradoxale wijze weet Clarice Lispector de lezer attent te maken op het feit, dat zij een vrouwelijk auteur is, namelijk door haar transformatie naar een mannelijke schrijver. Deze figuur is niet bepaald het prototype van wat gewoonlijk onder mannelijk wordt verstaan. Hij bestaat slechts in en voor het schrijven. Hij schrijft vanuit zijn 'onvervreembare vreemdheid'.¹⁸

Het verhaal wordt voorafgegaan door een 'opdracht van de auteur'. Eronder staat tussen haakjes '(naar waarheid door Clarice Lispector)'. Lispector plaatst op deze wijze vraagtekens bij het recht van de schrijver zichzelf als auteur te definiëren. Het vanzelfsprekende van de hiërarchie tussen auteur, verteller en personages wordt ondermijnd, door het tussen haakjes plaatsen van haar naam. De ware auteur bestaat niet, en de auteur is nooit een-voudig, zo lijkt zij te zeggen.

Lispectors keuze voor een mannelijke auteur is mijns inziens eveneens in verband te brengen met een typisch Braziliaans verschijnsel, te weten de Cordelliteratuur. 'Historia lacrimogenica de cordel', luidt een van de subtitels op de titelpagina. (In de Nederlandse tekst is dit vertaald met: 'huilerige smartlap', zie illustratie.) 'Cordel' is de benaming voor de populaire lectuur in Brazilië, die

18. Camille Mortagne, 'Het uitverkoren land', in: *Lust en Gratie* (1992), nr. 34, p. 13.

uitsluitend mannelijke auteurs kent. Lezen we *Het uur van de ster* met dit gegeven in het achterhoofd, dan is de tekst te beschouwen als een parodie op de Cordellectuur.¹⁹ Vrijwel alle stereotypen uit de Cordeltraditie komen in *Het uur van de ster* voor, zoals het arme en meelijwekkende brave meisje, de boze stiefmoeder, de macho, de gelukbrengende fee en de rijke echtgenoot. Over wie in de Cordel het goede en wie het kwaad symboliseert is geen misverstand mogelijk. Lispector maakt echter van deze doorgaans voorspelbare Cordelfiguren ongrijpbare en complexe personages.²⁰ De voorkeur van Lispector voor een mannelijke verteller is dus wellicht een subtiele zinspelning op het gegeven, dat alle Cordelauteurs zonder uitzondering mannen zijn.

Lispector kan het niet laten, hier ook bij monde van Rodrigo een ironische toespelning op te maken. Rodrigo acht het mogelijk, dat een andere schrijver ook zou kunnen schrijven wat hij schrijft, maar '(...) het zou wel een man moeten zijn, omdat een schrijfster alleen maar goedkope sentimenten zou weten op te wekken' (p. 14). In de realiteit van de Braziliaanse samenleving echter blijkt dat het altijd mannen zijn die de ene na de andere Cordel-smartlap het licht doen zien. Lispector heeft evenwel ook de draak gestoken met vrouwen, die zich laten meeslepen door sentimentele impulsen. In het verhaal *Het kleinste vrouwtje van de wereld* komt een scène voor, waarin vrouwen en meisjes reageren op een krantefoto van het 'kleinste vrouwtje ter wereld', een pygmeevrouwtje. De ene na de andere vrouw reageert met compassie: '(...) en in weer een ander huis krijgt een verloofd meisje in de gewijde lente een extase van medelijden: mamma, kijk haar fotootje toch eens, het stakkerdje, kijk eens hoe verdrietig ze is! De moeder broemt iets en het meisje is ontmoedigd.'²¹ Medelijden en sentimentaliteit in het algemeen beschouwt Lispector als een vorm van toeëigening, een beknellende omhelzing, die het onmogelijk maakt een respectvolle afstand te bewaren en de ander te zien als ander.

Het personage Macabea lijkt bij oppervlakkige beschouwing op de meisjesfiguren uit de Cordelverhalen, maagdelijk en arm. In dit personage ondermijnt Lispector echter het cliché-beeld van het deugdzaam meisje, omdat zij Macabea, in een van haar quasi-religieuze passages, in een limbus (= voorgeborchte der hel) plaatst en eveneens in een nimbus (= stralenkrans van een heilige). Macabea verkeert in een soort onpersoonlijke tussenruimte tussen hemel en hel, zonder het kwade of het goede te bereiken (p. 24). Het eigenzinnig gebruik

19. *Literatura de Cordel* is een typisch Braziliaans verschijnsel in de triviaallectuur; het gaat om verhaaltjes op rijm, die in bundeltjes aan een koord (cordel) hangen en die op iedere straathoek te koop zijn.

20. Zie voor een analyse van enkele Cordelverhalen: Candace Slater, 'Women, Men and Ambivalence within the Brazilian Literatura de Cordel', in: C. Virgilio en N. Lindstrom (red.), *Women as myth and metaphor in Latin American literature*. Columbia (University of Missouri Press) 1985, pp. 168-183. Slater toont aan, dat Cordel-verhalen niet allemaal zo clichématig zijn als men zou verwachten. Soms wordt de moraal van het verhaal demonstratief ondermijnd, de personages zijn vaak ambigue, enzovoort.

21. Clarice Lispector, *Familiebanden*. Houten (Het Wereldvenster) 1989, p. 72.

maken – via een persiflage – van een traditioneel genre als de Cordel, heeft tot resultaat dat de tekst zich verre houdt van loodzwaar drama of sentimentaliteit. *Het uur van de ster* weet door deze werkwijze te schokken en te amuseren. Lispector heeft het vermogen om in één schrijfgebaar zowel het snijdende als het tedere te laten doordringen.²² Lispector schrijft zich als het ware dóór Macabea heen, om zichzelf via Macabea te confronteren met de pijnlijke ongerijmdheden, het kwellende en het fascinerende van het leven. Met haar meedogenloze gevoelige schrijven geeft zij de lezer ‘een stomp in de maag om erachter te komen, hoe lekker dat is. Het leven is een stomp in de maag’ (p. 89). De initialen van de verteller zijn niet voor niets: *S.M. Rodrigo*.

Om terug te keren naar de oorspronkelijke vraag: waarom heeft Lispector besloten tot een transgressie naar een mannelijke auteur, om zo zelf als auteur te verdwijnen? Misschien is de dramatische situatie waarin Lispector zich bevond tijdens het schrijven van *Het uur van de ster* mede van invloed geweest op dit besluit. Zij beseftte dat zij zelf binnen korte tijd er ook in werkelijkheid niet meer zou zijn als auteur. Zij was zich ervan bewust, dat zij nog maar kort te leven had. In dat opzicht is deze tekst onvergelykbaar met andere ‘laatste werken’ van kunstenaars. Bij veel van hen zijn pas na hun dood bepaalde werken betiteld als laatste werken. Tijdens het schrijven ervan was hun immers niet bekend, dat het hun laatste produkt zou worden. Waarom is zij dit proces van transformatie, van zelfvervreemding aangegaan? Lispector liet zichzelf als auteur verdwijnen zodat de ander kon verschijnen. Heeft Rodrigo voor Clarice de kooltjes uit het vuur moeten halen, omdat het boven haar krachten ging een personage te schilderen dat meer stervend was dan zij?²³

Innerlijke ballingschap

Rodrigo schrijft dat hij niets te doen heeft in de wereld dan te schrijven. Hij uit de verzuchting dat er voor hem geen plaats is ‘op de aarde der mensen’. Soms voelt hij zich alsof hij behoort tot een ver verwijderd melkwegstelsel. Hij hoort alleen bij het schrijven. ‘Ja, mijn kracht ligt in de eenzaamheid’ (p. 18). Dit geldt ook voor de auteur van de auteur, namelijk voor Clarice Lispector. Een vroeger verhaal van haar is getiteld: *Erbij horen*. Daarin schrijft ze dat ze alleen is op de wereld en dat ze bij niemand of niets hoort, behalve bij de literatuur.²⁴

22. Zie Susan Bassnett, ‘Introduction’, in: Bassnett, *Knives and angels*, a.w., pp. 74-79. Zie ook Vink, ‘Filosofie uit het boudoir’, a.w., pp. 74-85.

23. Hélène Cixous, *Jours de l’an*. Parijs (Des Femmes) 1991, p. 159. In Cixous’ recente lezingen van *Het uur van de ster* ligt de nadruk overwegend op vragen met betrekking tot de verhouding tussen schrijven, leven en dood.

24. Zie Cixous, ‘Difficult joys’, a.w., p. 11. Cixous beschouwt Lispector als behorend tot de ‘internatie’ van schrijvers, die een bepaalde passie voor het schrijven delen. Wat zij delen is een passie voor het schrijven, die voortkomt uit hun innerlijk in den vreemde verkeren.

Deze opmerkingen raken aspecten van de bekende mythe van de schrijver: de schrijver als kluizenaar en de schrijver als vagebond.²⁵ Bij het kluizenaarschap gaat het om het beeld van de schrijver die zich in zelfgekozen isolement slechts aan het schrijven wijdt; daarnaast is er de bekende voorstelling van de schrijver, die als vagebond door de wereld van beelden en woorden doolt. Lispector maakt veelvuldig haar voorliefde kenbaar voor de metaforische dimensies van ballingschap. De imaginaire positie van de ontheemde voedt haar schrijven, in die zin dat zij door afstand te nemen meer oog heeft voor het vreemde in haar zelf en in anderen. Het bekleden van de positie van de vreemdeling in de literatuur, kan wellicht omschreven worden als een vorm van 'in-nerlijke ballingschap'.

Waarschijnlijk is ook het autobiografische gegeven, dat Lispectors wortels in een ander land dan Brazilië liggen, van invloed geweest op haar werk. Zij is als dochter van joodse ouders uit de voormalige Sovjetunie al vroeg met tweetaligheid vertrouwd geraakt. Lispector beschouwt het Braziliaans als haar moedertaal. Maar aangezien haar ouders Russisch en praktizerend joods waren, heeft zij zich in een smeltkroes van uiteenlopende culturele denk- en leefwijzen bewegen. Dit zou wellicht kunnen worden beschouwd als een voedingsbodem voor de later zo typisch 'Lispectorische' meerstemmigheid. De imaginaire ballingschap, die in het schrijverschap van Lispector besloten ligt, krijgt in *Het uur van de ster* nog een andere kleuring. Zowel op de titelpagina als in het verhaal komen zinnen voor die duidelijk maken dat Rodrigo klaar is om 'heimelijk door de achterdeur weg te glippen' (p. 22). Het isolement van Rodrigo is niet alleen onmisbaar om te leven en te schrijven, maar ook om te kunnen sterven. Rodrigo's lievelingspersonage is – zoals hij zegt – de dood. De doodsgedachte loopt dan ook als een rode draad door *Het uur van de ster*. Rodrigo laat Macabea sterven, aan het eind van het verhaal. Haar dood wordt als een intens levend gebeuren verbeeld. De dood is voor Rodrigo een onlosmakelijk deel van het drama van het leven. Macabea's dood betekent ook de dood van de auteur die slechts in het leven geroepen was om haar levensverhaal te vertellen.

Tot besluit

'Waarom ik schrijf? Voor alles omdat ik de geest van de taal heb gevangen' (p. 18). *Het uur van de ster* is te lezen als zoektocht naar de werkelijkheid die steeds opnieuw aan de taal ontsnapt, het gebied dat achter de woorden ligt. 'Dit boek is zonder woorden gemaakt, het is een stilte, het is een vraag.' Van deze vraag heb ik in het voorgaande een aantal aspecten willen belichten.

De tekst is geschreven vanuit het besef, dat het raadsel van leven en dood steeds opnieuw tot schrijven zal bewegen, in de wetenschap dat het ware leven

25. Zie Désirée Schijns: 'Het bodemloze waarin zij wortelen. Enkele gedachten over ballingschap, migratie en nomadisme', in: *Surplus* (1992), nr. 2, pp. 20-22.

onherkenbaar is. Lispector heeft *Het uur van de ster* geschreven ‘vanuit de diepte van haar toekomstige dood’.²⁶ De contouren van de vrouw, het kruis, en de handtekening van Clarice Lispector op de titelpagina vertellen een eigen stilzwijgend verhaal. ‘De dood is een ontmoeting met jezelf’, zegt Rodrigo (p. 92). Lispector laat hem deze confrontatie aangaan. Macabea is zijn dood. *Het uur van de ster* maakt iets hoorbaar van ‘bijna luidende klokken. De grootsheid van elk van ons.’ (p. 92)

26. Cixous, *Jours de l’an*, a.w., p. 158.

Anastasia Posadskaya

Bericht uit Moskou

Op 3 maart van dit jaar hield dr. Anastasia Posadskaya, hoofd van het Instituut voor vrouwenstudies in Moskou, een lezing voor het Belle van Zuyleninstituut in Amsterdam. Hieronder volgen enkele fragmenten uit haar lezing.

De emancipatie van vrouwen was voor en tijdens de Oktoberrevolutie een feministische aangelegenheid. Gedurende de jaren twintig had de communistische partij een vrouwenagenda en een aparte vrouwenafdeling, de *Jenaisdial*. Ook toen al had vrouwenemancipatie niet zo'n hoge prioriteit. Als bijvoorbeeld de produktie toenam en er meer arbeidskrachten nodig waren, werd er meer nadruk gelegd op de gelijkheid van de seksen en waren er meer vrouwen aan het werk. Was er minder werk was, dan richtte de partij zich op andere vormen van economische ontwikkeling en herinnerde ze vrouwen aan hun natuurlijke bestemming, ondersteund door de media die vrouwen dan aanmoedigden 'passend' werk te zoeken.

De periode van oktober 1917 tot 1985 beschouw ik als een van symbolische gelijkheid tussen de seksen. De gelijkheid tussen mannen en vrouwen was verankerd in de grondwet, zelfs al vond de Partij het niet zo'n belangrijk issue. In de perestrojka-jaren (1986-1991) verdwijnt vrouwenemancipatie van de officiële agenda. Een voorbeeld: in Gorbatsjovs *Perestrojka en het nieuwe denken* dat in 1987 in het Westen werd uitgegeven (pas in 1988 in Rusland) en dat ook voornamelijk voor het Westen bedoeld was, geeft hij onder meer zijn mening over de oplossing van het vrouwenvraagstuk. Gorbatsjov schrijft dat hij trots is op hetgeen bereikt is, hoewel er nog wel problemen zijn. Het belangrijkste probleem is volgens hem dat de ware bestemming van de vrouw als moeder en verzorgster vergeten wordt. Het is, wat hem betreft, aan de Partij om daar een mouw aan te passen.

Een maand voor de couppoging kwam er een nieuw programma uit van de communistische partij, waarin ze afstand neemt van Gorbatsjovs visie en probeert vrouwen in de perestrojka en de produktiesector te betrekken. In de raad voor vrouwenkwesties die van 1988 tot 1991 binnen de partij bestond was het duidelijk geworden dat men de steun van vrouwen kwijtraakte. Dit inzicht kwam als mosterd na de maaltijd. De vrouwenraden die tijdens de perestrojka georganiseerd werden, misten de werkelijke steun van vrouwen. Hetgeen ook te maken had met het algemene politieke klimaat: niemand had nog enig vertrouwen in wat hun door hoge overheidskringen werd opgelegd.

Sinds 1991 bestaan er verschillende politieke partijen. Zij hebben allemaal zo hun eigen ideeën over vrouwen en vrouwenemancipatie, die niet altijd even sympatiek zijn. Zo meent Democratisch Rusland, een partij die de demo-

cratische hervormingen steunt: 'We hebben er schoon genoeg van dat vrouwen politiek actief (moeten) zijn. Vrouwen moeten thuis blijven om een goede voedingsbodem voor de hervormingen te creeën.'

De nieuwe socialistische partij (de Russische Partij van de Arbeid) is gevoeliger voor feministische kritiek. Zo is zij tegen een programma dat zich eenzijdig op economische ontwikkeling concentreert. Onlangs organiseerde ze een bijeenkomst van ouders en onderwijzers van leerlingen aan kleuterscholen om te protesteren tegen het beperken van inschrijvingen. Mijn vakgroep werd gevraagd iets te schrijven over vrouwenkwesties voor het programma van de nieuwe socialistische partij. We besloten vrouwen die lid waren van de partij te interviewen. Volgens de mannelijke partijtop was er echter maar één vrouw lid en zij was 'een beetje raar'. Een bijdrage aan het partijprogramma hebben we nooit geschreven, het leek allemaal iets teveel op een politiek spelletje waar we niet in betrokken wilden raken. We hebben onze hoop dan ook gevestigd op de sociaal-democratische partij, een van de invloedrijkere partijen in het Russische parlement, die een voorstander is van de integratie van vrouwen. Van de rechtse, patriotistische partijen hoeven we immers niet veel te verwachten. Zij streven naar het herstel van het traditionele Russische gezin. Vader is de baas en moeder de vrouw heeft een ondergeschikte en behulpzame rol.

Hoe heeft het zover kunnen komen? We kunnen vrouwen niet meer mobiliseren op 'solidariteit' of 'gelijkheid'. De democratische partijen staan niet onder druk om vrouwenkwesties in hun programma's op te nemen. De symbolische gelijkheid verschilde altijd al van de dagelijkse werkelijkheid. De media wekken misschien de indruk dat vrouwen gelukkig waren en veel toekomstperspectief hadden. Vrouwen hadden natuurlijk ook – volgens wettelijke regeling – een aandeel van 50% in plaatselijke sovjets (raden) en 33% in het parlement. 90% van alle vrouwen werkte of studeerde. De werkelijkheid was minder mooi. Er waren geen goede regelingen voor gezinsplanning, of afzonderlijke kraamafdelingen, centra voor gynaecologie of abortusklinieken. Nu pas wordt duidelijk dat vrouwen op het werk aan ongewenste intimiteiten blootstaan. Officieel werd dit niet erkend. Elke individuele vrouw dacht, net zoals ze in het Westen zou doen, dat ze de enige was die er last van had.

Zoiets als de zorg om arbeidsomstandigheden staat al sinds de jaren dertig op de partij-agenda. Maatregelen om arbeidsomstandigheden van vrouwen te verbeteren liepen stuk omdat moeilijk en gevaarlijk werk voor vrouwen vaak de enige manier was om een redelijk pensioen te krijgen. Gevaarlijk werk wordt beter betaald (vandaar ook het hogere pensioen) en vrouwen doen dat de laatste twee à drie jaar van hun loopbaan. Opnieuw een lijst maken van gevaarlijke beroepen die met name door vrouwen worden beoefend, is volkomen zinloos. Nog afgezien van het feit dat een dergelijke lijst het idee bevestigt dat vrouwen een speciale behandeling vergen en dat ze niet alle soorten werk kunnen doen. De bestaande wet die gevaarlijk werk voor vrouwen aan restricties bindt is vooral symbolisch. Er verandert niets. En bovendien: niemand doet onderzoek naar

schadelijke gevolgen van arbeidsomstandigheden op de mannelijke voortplantingsorganen!

Een ander veelbesproken thema is het moederschapsverlof. Zal het ooit economisch mogelijk worden vrouwen zes jaar betaald verlof te geven? Nu krijgt een moeder drie jaar verlof. Anderhalf jaar krijgt ze een uitkering ter hoogte van het minimumloon. Daarna is het verlof 'vrij', dat wil zeggen onbetaald, maar ze heeft gedurende die drie jaar het recht naar haar oude baan terug te keren.

De toekomst ziet er somber uit. Na de coupoging zijn alle overheidsinstellingen opgeheven die zich met vrouwenzaken bezighielden. Tot januari 1992 bestond er in Rusland een ministeriële werkgroep voor gezins- en demografisch beleid. Deze werkgroep heeft een wetsvoorstel geschreven over het gezin, moeder- en vaderschap. Dat vaders in de titel van een wetsvoorstel worden genoemd is nieuw maar helaas streefde de werkgroep er alleen maar naar het traditionele gezin te herstellen.

De paar feministen in ons land wacht een moeilijke tijd. Vrouwen raken hun banen kwijt, ze maken 75 tot 80% van de werklozen uit. De nieuwe vrouwenverenigingen ontbreekt het aan middelen om de trend richting het traditionele gezin te bevechten die wordt gedragen door het parlement, mannelijke politici en de nieuwe wetgeving. Hoewel er vrijwel geen officiële – en vooral betrouwbare – cijfers zijn, zien we dat de arbeidsmarkt (een nieuw begrip voor ons, zoiets heb je niet in een socialistisch land) al verdeeld is en dat aan vrouwen een marginale plaats is toegekend. 80% van de werkloze vrouwen heeft hoger onderwijs gevolgd, meest ingenieursopleidingen. 90% van het werk dat wordt aangeboden is echter laaggeschoolde arbeid. Na jarenlang als ingenieur gewerkt te hebben, kan men niet zonder problemen laaggeschoold werk gaan doen. Uit interviews bleek ons dat veel vrouwen tussen de 50 en de 53 wanhopig zijn. Hun wacht een paar jaar werkloosheid. Met nog vier tot vijf jaar te gaan voor hun pensioen is het voor omscholing te laat en vroegtijdig met pensioen kun je alleen in Moskou.

De grootste veranderingen op de arbeidsmarkt staan ons nog te wachten. Alleen in Moskou al zullen zo'n 200.000 vrouwen die in de defensie-industrie werken ontslagen worden. Nu al hebben sommigen van deze vrouwen alleen nog maar symbolisch een betrekking. Ze werken niet meer en krijgen slechts een basisloon. Deze 'verborgen werkloosheid' leidt tenslotte ook tot hogere werkelijke werkloosheid omdat zulke regelingen niet langer dan zes maanden mogen bestaan. Ook wat betreft het administratief werk verdwijnen er banen. 88% van de ontslagen in deze sector zijn vrouwen. Zelfs de in ons land onderontwikkelde handelssector stoot vrouwen af. Vrouwen die als winkelbediende in de overheidssector gewerkt hebben, zijn niet erg gewild in de particuliere sector, die steeds belangrijker wordt.

Het economische stelsel is een chaos. Werkloosheidsschattingen lopen ver uiteen. Een econoom aan ons instituut vond dat tijdens de Perestrojka (van

1986 tot 1989) het verschil in salaris in 'vrouwelijke' beroepen (onderwijs, gezondheidszorg, dienstverlening, cultuur en kunst, administratief werk) en 'mannelijke' beroepen steeds groter werd. Vroeger subsidieerde de overheid het onderwijs, de gezondheidszorg enzovoort, en was er ook sprake van officiële salarisverhogingen, met dien verstande dat de salarissen in de 'mannelijke' beroepen heel wat meer omhoog gingen.

Voor 1988 is er geen onderzoek gedaan naar de carrièremogelijkheden van vrouwen. Toen wij de vrachtwagenfabrikant Kamaz hierop doorlichten, bleek de houding in het bedrijf zo negatief te zijn dat elke verandering alleen maar een verslechtering kan zijn. Vroeger kregen vrouwen, net als in het Westen, om symbolische redenen hogere posities. Maar dat is niet meer zo. De reactie is nu dat vrouwen in het beleid niets te zoeken hebben, tenzij het gaat om de gezondheidszorg of om maatschappelijk werk. De enige vrouwelijke minister in de huidige regering is de minister van sociale zekerheid, Ella Panfilowa. Vaak hebben vrouwen op hoge posities niet de beschikking over concrete middelen. Ze hebben macht zonder macht te hebben.

We gaan een periode van nieuw symbolisme tegemoet, waarin vrouwen macht verwerven via de nieuwe overheidsinstellingen in plaats van via de communistische partij. Vrouwen zoals Galina Strawoitowa, Jeltsins adviseur voor vrouwen- en gezinskwesties, durven echter de belangen van vrouwen niet te verdedigen omdat ze bang zijn met hun voorgangsters vergeleken te worden. Wat hen betreft zijn er geen vrouwenkwesties. Ze willen zelf niet als vrouwen gezien worden en zeggen schoon genoeg te hebben van speciaal op vrouwen gericht beleid. Dat ze zelf een nieuw soort vrouwenbeleid zouden kunnen initiëren – zij hebben de benodigde bevoegdheid – zien ze niet in. De paar nieuwe feministische organisaties in Rusland hebben deze bevoegdheid niet. Bovendien zetten zij zich tegen centrale organisaties. Dat vinden ze niet feministisch. Een beetje hebben ze gelijk maar het bemoeilijkt wel heel sterk het verwerven van politieke invloed en het naar voren brengen van feministische of vrouwenstandpunten.

Hoe ziet de toekomst eruit, nu we zijn overgegaan op een markteconomie? Mijn dochter van veertien vraagt zich soms af of ze mannequin moet worden. De kranten staan vol artikelen over dit nieuwe beroep. Een ander nieuw element in de pers is de tekst van personeelsadvertenties. In advertenties voor banen op directieniveau worden jonge mannen tussen de 30 en de 40 gevraagd. Hetgeen oudere mannen discrimineert op grond van leeftijd en vrouwen in het algemeen. In een advertentie voor een secretaresse, die ik laatst zag, vroeg men om een meisje dat onder de 25 moest zijn. Bovendien stond er: 'Ons vrouwenuniform bestaat uit een minirokje.' Toen mijn dochter haar vrienden vroeg wat ze ervan vonden als een vrouw president werd, zeiden de meisjes dat het van de persoon afhing. De jongens zeiden dat beleid een mannenzaak was en dat de president een man moest zijn.

Ik denk dat het voor jonge meiden erg moeilijk zal worden. Hun kansen om bijvoorbeeld ingenieur te worden, acht ik klein. Onder het socialisme was dat, ondanks de problemen die we toen hadden, toch een voor vrouwen toegankelijk beroep. Veel jonge vrouwen hebben altijd al gevonden dat wiskunde, filosofie en politiek niet voor hen bestemd waren. Ze vonden het beter om in het onderwijs te werken en meer tijd voor hun gezin te hebben. Niemand zal ze meer van hun traditionele aspiraties afhouden. Ik voorzie een scherpe daling in de status van vrouwen, eerst in het onderwijs en vervolgens in de produktie.

Vertaling: Lee Mitzman, bewerking: Alkeline van Lenning en Joke Hermes

Besprekingsartikel

Trudie Knijn

Balanceren op ongelijke leggers; veranderingen in zorgen arbeidsverhoudingen tussen de seksen

J. Brannen en P. Moss, *Managing Mothers. Dual Earner Households after Maternity Leave*. Londen (Unwin Hyman) 1991

A. Hochschild (met Anne Machung), *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York (Viking) 1989. Nederl. vert. *De late dienst*. Houten (De Haan) 1990

J. Stacey, *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York (Basic Books) 1991

J. Wheelock, *Husbands at Home. The Domestic Economy in a Post-Industrial Society*. Londen (Routledge) 1990

'Ik las op de vrouwenpagina van *The New York Times* dat een ambitieuze journaliste die ik vaak ken en die een vurig feministe is, gedwongen was zes maanden lang het bed te houden vanwege een mysterieuze gewrichtsziekte die mogelijkwijs te maken had met haar nogal extreme "verslaving aan werk". Maar zelfs zij was geschokt toen een "aan werk verslaafde" vriendin en buurvrouw het "te druk" had om even een pak melk voor haar te kopen onderweg naar huis. Nu geeft ze het feminisme de schuld van het verlies van de traditionele "verzorgende aandacht" die vrouwen zowel voor elkaar als voor mannen en kinderen hadden.'

Dit citaat had in een Nederlandse krant anno 1992 kunnen staan en had dan uitstekend gepast in de door Dorien Pessers geïnitieerde discussie over de gevolgen van het feminisme voor vrouwen die overbelast zijn geraakt omdat ze 'alles willen en wel onmiddellijk'. In de Verenigde Staten, zo blijkt uit het citaat uit Friedan's *The Second Stage*, werd al tien jaar geleden geconstateerd dat er een heikele balans bestaat tussen de toenemende individualisering van vrouwen

1. B. Friedan, *De tweede fase*. Utrecht/Antwerpen (Veen uitgevers) 1982, pp. 19-20. Oorspronkelijke titel: *The Second Stage*.

en de behoefte van vrouwen aan het behoud van 'het vrouwelijk domein'. Frie-dans herbezinning op de uitgangspunten van de vrouwenbeweging werd in Ne-derland destijds met weinig enthousiasme begroet en het heeft zo'n tien jaar ge-duurd voordat ook hier de eerste signalen over het ongemak van het feminis-tisch project aan de oppervlakte kwamen.

De termen waarin het probleem wordt gesteld blijken nogal uiteen te lo-pen. Brinkgreve sprak in haar oratie over 'de belasting van de bevrijding' waar-mee ze wees op de discrepantie tussen de algemeen geaccepteerde opvatting dat de vrouw voortaan haar eigen weg dient te gaan en de vrouwelijke habitus die haar dit belemmert.² Emanicipatie is voor veel vrouwen een nog-niet-te-leven-werkelijkheid, omdat haar emotiehuishouding, haar psychologische make-up en haar verbondenheid met haar nabije anderen, haar daarvoor niet de ruimte laten. De Combinatie (term van Brinkgreve voor het buitenshuis werken van moeders) levert problemen op vanwege belemmerende maatschappelijke factoren en van-wege het (nog) ontbreken van een passende habitus bij vrouwen. Pessers stelde een aantal jaren later het probleem in termen van een dreigende overbelasting van vrouwen.³ Volgens haar zouden vrouwen in Nederland, hierin gestimuleerd door de Nederlandse overheid, zich te eenzijdig op de arbeidsmarkt hebben ge-orïenteerd. Nu dreigt de situatie dat vrouwen overbelast raken omdat ze ook nog steeds degenen zijn die verantwoordelijk zijn voor de huishoudelijke zorg. Pes-sers relateert in haar 'herbezinning op het feministisch project' een aantal maat-schappelijke ontwikkelingen aan elkaar. Zo heeft de toenemende arbeidspartic-ipatie van vrouwen niet geleid tot herverdeling van de zorg maar tot een dubbele belasting van vrouwen. Bovendien heeft de overheid de arbeidsparticipatie-strategie van de vrouwenbeweging overgenomen en dreigt zij vrouwen die dat niet willen of daarop niet voorbereid zijn, te dwingen tot arbeidsparticipatie. Ten-slotte is, in de eenzijdige oriëntatie op de arbeid buitenshuis de waardering voor het oorspronkelijke vrouwelijke domein bestaande uit het moederschap, de zorg voor anderen, de intimiteit van de private verhoudingen, snel gedevalueerd. In haar bijdrage aan dit debat analyseerde Zwinkels het probleem in termen van de diskwalificatie van de vrouwelijkheid in het algemeen; de zorg, van oudsher ge-associeerd met vrouwelijkheid, legt het af als vrouwen zich teveel met manne-lijke normen identificeren en de overheid en de markt vrij spel krijgen in de be-noeming van wat wel en niet gewaardeerd wordt. Waar voorheen de vrouwelij-ke zorg tenminste nog gewaardeerd werd via de financiële en sociale vrijstelling van de huisvrouw, wordt deze nu opgeofferd aan de economische rationaliteit van het arbeidsparticipatie-paradigma. En zo staat, volgens Zwinkels, het femi-nisme voor het volgende dilemma: 'Enerzijds moet de beknellende opsluiting

2. C. Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen (SUN) 1988.

3. Zie voor de verschillende bijdragen van Dorien Pessers aan het debat over de overbelasting van 'bevrijde' vrouwen: F. Abrahams, 'Mr. Dorien Pessers: "Alleen de liefde tussen ouders en kinderen, daar geloof ik oprecht in"', in: *NRC Handelsblad* 15 februari 1992, p. 3; D. Pessers, 'In een ideolo-gisch mijnenveld', in: *Opzij*, juni 1992, p. 98.

van vrouwen in “zorg” en “privé” opengebrouwen worden en de marginalisering in het openbare leven en de betaalde arbeid opgeheven worden. Anderzijds moeten de traditionele vrouwelijke bezigheden op waarde geschat, in plaats van gediskwalificeerd worden.⁴

Het is op zich niet verwonderlijk dat het in Nederland zo lang geduurd heeft voordat vanuit feministisch perspectief de opvatting aan de kaak werd gesteld dat emancipatie gelijk staat aan arbeidsmarktparticipatie. Daarvoor was een aantal omstandigheden nodig die in 1981 in Nederland nog nauwelijks aanwezig waren. Toen Friedans boek in 1981 verscheen was de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland nog ‘een doel waarnaar wij streven’ en werd dit doel tegelijkertijd beschouwd als het belangrijkste middel om de onafhankelijkheid van vrouwen te bewerkstelligen. Als (Nederlandse) vrouwen maar eenmaal buitenshuis zouden werken, zo was de gedachte, zouden zij als vanzelfsprekend een autonoom leven gaan leiden, over een eigen inkomen beschikken, de lang ontbeerde individuele maatschappelijke activiteiten kunnen ondernemen en meer onderhandelingsmacht binnen de (huwelijks)relatie verwerven. Daarmee zouden ze een rechtvaardige taakverdeling binnenshuis af kunnen dwingen of in staat zijn een beperkende relatie te beëindigen en zelfstandig verder te leven, al dan niet met de kinderen. Zo luidden ongeveer de verwachtingen omtrent de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen. Verwachtingen die we overigens ook nog aantreffen in recente beleidsplannen als het *Beleidsplan Emancipatie* van de Tweede Kamer en de rapporten *Emancipatiebeleid in macro-economisch perspectief* van de Emancipatieraad en *Een werkend perspectief* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Het flankerend emancipatiebeleid van de overheid is tot nu toe echter grandioos te kort geschoten en heeft nog nauwelijks geleid tot een aangepast beleid op het terrein van de sociale zekerheid, individualisering van lonen en noodzakelijke sociale voorzieningen in de vorm van kinderopvang, ouderschapsverlof en aangepaste school- en winkel-tijden. Dit is overigens niet alleen te wijten aan gebrek aan goede wil of daadkracht van de overheid, maar hangt ook samen met de veranderende structuur van de arbeidsmarkt, demografische ontwikkelingen en veranderingen in de gezinsverhoudingen zelf (denk bijvoorbeeld aan het toenemend aantal alleen-verantwoordelijke moeders, de vergrijzing en de flexibilisering van de arbeid). Al met al is in Nederland de arbeidsparticipatie van vrouwen nog steeds zeer laag en is er wat betreft de herverdeling van huishoudelijke arbeid nog nauwelijks vooruitgang geboekt.

Het onderzoek dat in Nederland gedaan is naar De Combinatie van zorg en arbeid door vrouwen, vertoont de tekenen van deze ontwikkeling, er is nog weinig op onderzoek gebaseerde kennis over de relatief kleine groep moeders met omvangrijke banen. Wie zijn zij, hoe realiseren zij De Combinatie en hoe verhoudt zich hun zorglast tot die van hun eventuele partner; het zijn vragen

4. M. Zwinkels, ‘Zorgen als ballast’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 43, (1990), pp. 247-259.

waar we nog geen antwoorden op weten en waar we tot nog toe alleen veronderstellingen over kunnen formuleren.⁵

Aangezien de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid in andere westerse geïndustrialiseerde landen veelal omvangrijker is dan in Nederland, bestaan daar ondertussen wel tal van studies naar de wijze waarop De Combinatie gestalte krijgt en welke problemen zich daarbij voordoen. Enige van die onderzoeken zal ik hier bespreken, veel andere moeten onbesproken blijven.⁶ De te bespreken onderzoeken zijn recent verschenen studies uit Amerika en Engeland. Het betreft *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America* van Judith Stacey (1991), *The Second Shift* van Arlie Hochschild (1989), *Managing Mothers. Dual Earner Households after Maternity Leave* van Julia Brannen en Peter Moss (1991), en *Husbands at Home. The Domestic Economy in a Post-industrial Society* van Jane Wheelock (1990).⁷

Alvorens in te gaan op de resultaten van deze verschillende studies is het noodzakelijk de zeer uiteenlopende karakters van deze onderzoeken toe te lichten. Want alhoewel ze elk de relatie tussen veranderingen in de arbeidsparticipatie van vrouwen en de herverdeling van de zorg tussen de seksen tot onderwerp hebben, zijn ze zowel qua onderzoeksopzet en -methode, maar ook qua onderzoekspopulatie en schrijfstijl nauwelijks vergelijkbaar.

Zo zijn *Brave New Families* en *The Second Shift* Amerikaanse studies die zich van de beide andere, Britse, publikaties onderscheiden door hun verhalende structuur. Stacey hanteert de etnografische methode in haar beschrijving van het wel en wee van twee typische 'blue-collar'-families in Silicon Valley. Hoch-

5. Zie voor Nederlandse studies die de combinatieproblematiek tot onderwerp hebben: G. Kleiverda en I. Slot-Andersen, *Eerste kind en baan: een onderzoek naar gezondheid en welbevinden*. Onderzoek Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1988; M. van Vonderen en O. Zeeuwen, *Werken, moeder worden... carrière maken?* Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1987. Helaas kan ik vanwege de deadline voor dit artikel niet meer het recent verschenen proefschrift van M. Moree bespreken: M. Moree, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht (Jan van Arkel) 1992.

6. Zie voor enkele andere (gebundelde) onderzoeken op dit gebied: J. Pleck, *Working Wives/Working Husbands*. Newbury Park (Sage) 1985; N. Gerstel en H. Engel Gross, *Families and Work*. Philadelphia (Temple University Press) 1987; G. Russell, *The Changing Role of Fathers*. St. Lucia (University of Queensland Press) 1983; K. Gerson, *Hard Choices: How Women Decide About Work, Career and Motherhood*. Berkely (University of California Press) 1985.

7. De volledige gegevens van deze publikaties zijn: J. Brannen en P. Moss, *Managing Mothers. Dual Earner Households after Maternity Leave*. Londen (Unwin Hyman) 1991; A. Hochschild (with Anne Machung), *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York (Viking) 1989. De Nederlandse uitgave is getiteld *De late dienst* en in 1990 verschenen bij uitgeverij De Haan te Houten; J. Stacey, *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York (Basic Books) 1991; J. Wheelock, *Husbands at Home. The Domestic Economy in a Post-Industrial Society*. Londen (Routledge) 1990.

schild maakt gebruik van een interactionistisch perspectief op de zorgverhoudingen in gezinnen van 'tweeverdieners' uit verschillende lagen van de bevolking. Ook haar presentatie van onderzoeksresultaten is vooral verhalend, maar meer dan Stacey ontwikkelt Hochschild een theoretisch kader om de gedragsstrategieën van mannen en vrouwen ten aanzien van de verdeling van zorg en arbeid te analyseren. Julia Brannen en Peter Moss verrichtten een uitgebreid en longitudinaal onderzoek onder ongeveer 250 Londense moeders die hun werk hervatten na de geboorte van hun eerste kind. Zij richten hun aandacht op de vraag hoe vrouwen als 'actoren' hun ervaringen als werkende moeders structureren, welke spanningen (materiële, ideologische en institutionele) zich daarbij voordoen en wat de consequenties zijn van de beslissing om buitenshuis te blijven werken, zowel voor de werkgeschiedenis als voor het welzijn van de moeders. Uit de gehanteerde terminologie blijkt al dat Brannen en Moss een sociaal-constructionistisch perspectief gekozen hebben. Ze stellen uitdrukkelijk vrouwen niet als slachtoffers te willen zien, maar vooral te letten op hoe vrouwen hun situatie definiëren. Ze letten daarbij op de *accounts* ten aanzien van het moederschap, de zorg voor kinderen en de arbeid en vooral op 'de manier waarop vrouwen via *accounts* verbindingen leggen tussen tegenstrijdige elementen in hun opvattingen en praktijken, zodanig dat die soms wel en soms niet als tegenstrijdig ervaren en gerepresenteerd worden'.⁸

De econome Jane Wheelock belicht de verdeling van zorg en arbeid op geheel eigen wijze, namelijk als aspecten van de verhoudingen tussen de formele en de informele (huishoudelijke) economie waarin economische rationaliteit en op gender gebaseerd zelfrespect om de voorrang strijden. Wheelock beoogt vooral het economische rationaliteitsprincipe dat zij aanwezig acht in de ideeën van economen en sociaal-wetenschappers over de verdeling van huishoudelijke arbeid aan de orde te stellen, en wel door te laten zien dat dit principe op zijn minst conflicteert met het gender-principe dat het gedrag van de 'voormalige arbeidersaristocratie' reguleert. Ze onderbouwt deze stelling door middel van interviews met dertig echtparen waarvan de man geschoold arbeider was maar nu niet meer buitenshuis werkt vanwege werkloosheid of ziekte, en waarvan de vrouw, veelal laag- of ongeschoold, werkzaam is in een typisch vrouwelijk beroep.

Heen en weer tussen baan en gezin

Als er al een overeenkomst bestaat tussen de arbeidspatronen van de Londense, Schotse en Californische moeders, dan is die gelegen in de instabiliteit ervan. De continuïteit in de werkgeschiedenissen van de onderzochte vrouwen is ver te zoeken en voortdurend speelt ook de vraag of men wel zal blijven werken.

8. Brannen en Moss, a.w., p. 7.

Slechts een enkeling werkt lang in dezelfde baan en maakt daarin ook promotie. Ook de wijze waarop de onderzochte moeders over hun werk spreken, de verwoording van de motivaties om buitenshuis te werken en de voortdurende twijfel over de wil om te werken, laten zien dat de arbeid buitenshuis geenszins als vanzelfsprekend wordt ervaren. In de werkgeschiedenissen van de door Brannen en Moss onderzochte moeders treedt een behoorlijke neerwaartse tendens op na de geboorte van hun eerste kind. Dat de arbeid van de vrouwen geenszins vanzelfsprekend is, blijkt uit het geringe aantal vrouwen dat overeenkomstig de eigen plannen ook daadwerkelijk in dezelfde baan terugkeert. Dit is minder dan de helft van de oorspronkelijke onderzoeksgroep (42%). De anderen keren terug in hun oorspronkelijke baan maar dan voor een parttime werkweek (9%), vinden een parttime andere baan (18%) of onregelmatig werk (14%). Ondanks het feit dat Brannen en Moss voor hun steekproef vrouwen selecteerden die uitdrukkelijk van plan waren terug te keren in het arbeidsproces, stopt nog 9% direct na de geboorte van het kind met hun baan en nog eens 8% doet datzelfde na nog enkele maanden gewerkt te hebben. Degenen die blijven werken houden er rekening mee dat dat tijdelijk is. Ze vertellen dat de keuze om te werken nadrukkelijk een 'persoonlijke beslissing' is, die slechts zelden door hun man ondersteund wordt. Financiële redenen blijken vaak doorslaggevend te zijn, maar deze zijn te onderscheiden in redenen die het gezinsbelang bevorderen (in het huidige huis kunnen blijven wonen, leningen aflossen, de noodzakelijke financiële basis verschaffen totdat de man promotie maakt, of de kinderen naar een goede school kunnen doen) en op de persoonlijke zelfstandigheid gerichte redenen (niet afhankelijk willen zijn en het incalculeren van een mogelijke echtscheiding). Brannen en Moss trekken hieruit de conclusie dat de verantwoording van de beroepsuitoefening in termen van financiële noodzaak blijkbaar sociaal geaccepteerd is. Zij wijzen er bovendien op dat een extra inkomen ook reële andere problemen, zoals ruzies over geld, kan voorkomen.

De moeders die in het onderzoek van Hochschild aan het woord komen, werken allemaal fulltime, maar worden voortdurend overvallen door twijfels over die door hen bewust gemaakte keuze. Dit ondanks het feit dat de vrouwen zijn gaan werken omdat hun beroep hun een uitdaging bood die ze als huisvrouw niet meer konden vinden, ook als ze ongeschoolde arbeid verrichtten. De twijfels over het buitenshuis blijven werken, worden volgens Hochschild vooral veroorzaakt door de problemen die werkende moeders (en hun partners) tegenkomen bij de assimilatie aan de waarden van de in de arbeid dominerende manencultuur. De vrouwen die in de management-functies terecht zijn gekomen, worden geconfronteerd met het feit dat er in hun organisatie geen enkele clementie bestaat met het feit dat ze ook verantwoordelijk zijn voor de zorg thuis. Als gevolg daarvan komen ze op gespannen voet te staan met de norm van betrokkenheid bij het werk, of ontwikkelen ze een 'werkverslaving à deux', waarin man en vrouw lange werkdagen maken en zich, in termen van Hochschild, 'neerleggen bij een drastisch gereduceerde visie op de emotionele behoeften

van het gezin'.⁹ Het handhaven van de arbeidsparticipatie door de vrouw is in deze gevallen vooral afhankelijk van haar uithoudingsvermogen of van het vermogen om te blijven schipperen met de eisen en behoeften die vanuit beide sferen gesteld worden. Voor de laaggeschoolde vrouwen die vooral in de zorgsector, de dienstverlening of de administratieve beroepen werken, bestaat er een wankel evenwicht tussen het plezier dat ze aan het werk zelf ontleen en de belasting die het hun oplevert. Als zij al blijven werken is dat vanwege een combinatie van de volgende factoren: het werk is noodzakelijk omdat ze gescheiden zijn of omdat hun man werkloos of ziek is, of ze hebben de steun van hun man bij het huishoudelijk werk kunnen realiseren. Zulke omstandigheden geven de enige garantie voor een continue participatie van gehuwde vrouwen en/of moeders in het arbeidsproces.

De instabiliteit van de werkgeschiedenissen van vrouwen heeft een ander karakter bij de door Wheelock en Stacey onderzochte echtgenotes van (voormalige) geschoolde arbeiders. Bij hen blijkt de wens om buitenshuis te werken vooral een reactie te zijn op de wijze waarop de arbeid van hun man zich heeft ontwikkeld en op de veranderingen in de beroepenstructuur in de post-industriële economie. Tot in de jaren zestig en zeventig was het bij uitstek deze groep vrouwen die hun rol vervulde als huisvrouw, terwijl hun man werkzaam was in de goedbetaalde 'mannelijke' sectoren van de industrie. De recessie en vooral de herstructurering van de economie betekenden evenwel dat de werkgelegenheid juist in deze sectoren grotendeels is verdwenen, terwijl de groei van administratieve banen in de zakelijke dienstverlening en van de uitvoerende banen in de zorgsector, de winkel- en horecabedrijven, de vraag naar 'vrouwelijke' arbeidskrachten sterk heeft doen toenemen. Het zijn vooral dit soort, meestal laagbetaalde parttime banen waar de voormalige huisvrouwen uit Wheelocks onderzoek – soms ten gevolge van de werkloosheid van hun man – in terecht zijn gekomen. Hoewel de vrouwen, ook als hun man al lang werkloos is, hem nog steeds als de, nu werkzoekende, kostwinner beschouwen, verandert de onderlinge verhouding gestaag, vooral omdat hij zijn levensritme steeds meer op dat van haar moet afstemmen. Maar treffend in verband met de visie op het buitenshuis werken van de vrouw is, dat zowel man als vrouw ervan uitgaan dat alles weer anders zal worden als hij eenmaal een baan vindt.

Staceys 'op de huid gezeten' beschrijving van Silicon Valley laat een geheel ander beeld zien van de arbeidsparticipatie van de vrouwen uit deze laag van de bevolking. Haar gesprekspartners hebben niet afgewacht tot hun man werkloos zou worden. In een van haar inleidende hoofdstukken, getiteld 'Land of Dreams and Disasters: Postindustrial Living in Silicon Valley', schetst ze de opkomst en neergang van een industriële sector en de wisselwerking tussen de economische dynamiek en de sekseverhoudingen in de gezinnen. Santa Clara County, een agrarische laagvlakte met veel boomgaarden, wordt in de jaren zestig en zeventig getransformeerd tot een locatie voor de elektronica-industrie. In

9. Hochschild, a.w.

dertig jaar tijd vervangen de siliconen, de grondstof voor de 'chips-industrie', het fruit als belangrijkste regionale produkt. De bevolking groeit met meer dan 400% en de economische, ecologische en sociale structuur van de regio veranderen grondig. De zich ontwikkelende industrie trok vooral goedgeschoolde, voornamelijk blanke mannelijke werknemers, die met hun gezin naar de vallei verhuisden. Voor deze werknemers waren de loopbaanmogelijkheden ruimschoots voorhanden, terwijl het lopende-bandwerk en het overige uitvoerende werk werd verricht door jonge vrouwen en door mannen uit de vele gekleurde bevolkingsgroepen. Hoge produktie, lange werkdagen en ploegendiensten brachten de elektronica tot bloei, maar veranderden de mannen in 'workaholics' die nog nauwelijks bij het gezinsleven betrokken waren. In de jaren zeventig reageerden veel vrouwen hierop door hun eigen weg te gaan. Het was tijd om aan zichzelf te denken en volgens eigen zeggen speelde de vrouwenbeweging een grote rol in wat ze toen als 'bevrijding van het huisvrouwschap' ervaarden. Veel vrouwen vroegen een echtscheiding aan, werden in eerste instantie bijstandsmoeders, maar vonden al snel een baan in de zich snel ontwikkelende 'vrouwelijke' banenmarkt in de administratieve beroepen, de dienstverlening, de zorgsector en de winkelbedrijven. Anderen maakten gebruik van de vele herintreedstersprojecten die in snel tempo ontwikkeld werden om vrouwen geschikt te maken voor de banen in deze zich alsmaar uitdijende 'post-industriële sector' van de regio. In 1974 zette echter de crisis in: produktie-onderdelen werden verplaatst naar gebieden met goedkopere lonen, flexi-werk deed ook zijn intrede in de elektronica en het aantal werkloze en wegens ziekte door overmatige arbeid afgekeurde mannen steeg enorm. Vervangend werk was er alleen in die sectoren waar de vrouwen, voor veel lagere lonen dan hun man, actief waren, behalve voor de enkele vrouw die zich in de steeds meer noodzakelijke, maar ook bedreigde welzijnssector had weten op te werken. De balans die de geïnterviewde vrouwen opmaken is dan ook allesbehalve rooskleurig. Aan het eind van de jaren tachtig is hun arbeid geen bevrijding meer, maar noodzakelijk om hun herstelde of nieuwe gezin financieel te onderhouden. Bovendien hebben ze te maken met de zorg voor een zieke of zich vervelende man die slechts moeizaam huishoudelijke taken overneemt.

Alhoewel algemene conclusies uit deze vier studies nauwelijks te trekken zijn, springen wel enige overeenkomsten in het oog. Allereerst wekken alle studies de indruk dat ook voor vrouwen die al jarenlang buitenshuis werkzaam zijn, dit werk geenszins vanzelfsprekend is. De arbeid buitenshuis blijft een punt van voortdurende overweging ondanks een zeer sterke motivatie om buitenshuis te werken. Zonder uitzondering zijn de moeders die in elk van deze studies aan het woord komen, ervan overtuigd dat het werk buitenshuis hun een eigen 'levensruimte' verschaft die ze nodig hebben als aanvulling op het huiselijk domein. De twijfel over de arbeid buitenshuis komt dan ook vooral voort uit de moeilijkheden die ze ervaren bij het combineren van werk en zorg: bij alle vrouwen, ongeacht hun opleiding en positie in de arbeid, zijn het met name de ge-

zinsverhoudingen, en daarin vooral de herverdeling van taken met de partner, die de doorslag geven in het al dan niet blijven participeren in de arbeidsmarkt. Bij de hoger opgeleiden zijn het vooral de op 'mannenleest' geschoeide arbeidsomstandigheden en de claims die daarvan uitgaan op de vrouwelijke werknemers.

Fragiele zorgverhoudingen

Geldt voor de arbeidspatronen van de vrouwen in de diverse regio's en regionen van de Britse en Amerikaanse samenleving dat ze vooral labiel zijn, nog lang geen vanzelfsprekendheid en grotendeels afhankelijk van de ontwikkeling van post-industriële sectoren van de economie; in de zorgpatronen die in de studies beschreven worden kunnen we eveneens weinig vaste patronen ontdekken. Elk van de auteurs laat op eigen wijze en met eigen accenten zien dat deze zorgverhoudingen vooral heel fragiel zijn en een bron van voortdurende onderhandelingen, waarin vrouwen bijna altijd aan het kortste eind trekken. De dubbele belasting van vrouwen kost hun, volgens Hochschild, een extra maand per jaar en gaat vooral ten koste van hun vrije tijd. Ook Brannen en Moss wijzen erop dat de combinatie van arbeid en zorg vooral ten koste gaat van de vrije tijd van vrouwen en tot chronische oververmoeidheid leidt. Het overgeorganiseerde leven is een tweede in het oog springende kenmerk van het leven dat deze vrouwen (en vaak ook hun partners) leiden. De Combinatie kan alleen gerealiseerd worden door een precieze planning van alle dagelijks voorkomende activiteiten. Werktijden van man en vrouw worden op elkaar afgestemd, men werkt in ploegdiensten en ook het huishouden en de zorg voor de kinderen worden volgens ploegdiensten georganiseerd. Daarbij is het wel altijd het werk buitenshuis dat de organisatie van het werk binnenshuis bepaalt. Tenslotte moeten veel anderen ingeschakeld worden om De Combinatie vol te houden; in de Londense studie van Brannen en Moss blijken vooral de vrouwen uit de hogere beroepsgroepen gebruik te maken van de kinderdagverblijven die (zij het op beperkte schaal) verbonden zijn aan de scholen, ziekenhuizen en gemeentelijke overheden waar deze vrouwen werken. De lagergeschoolde vrouwen maken vooral gebruik van een oppas (aan huis) of van vrouwelijke verwanten. De Amerikaanse studies bieden geen systematisch inzicht in de aard van de vervangende zorg, maar vooral uit de studie van Stacey komt het beeld naar voren van een uitgebreid netwerk van vrouwelijke familieleden en vriendinnen die in wisselende verhoudingen met elkaar zorgdragen voor de kinderen.

Toch zijn overbelasting, oververmoeidheid en overorganisatie geen redenen voor de vrouwen om met het combineren van de zorg en het werk te stoppen. Integendeel, uit bijna alle onderzoeken komt het beeld naar voren van vrouwen die zo lang mogelijk willen blijven proberen beide activiteiten te combineren, of beter gezegd uit beide levenssferen het beste te halen. De baan bui-

tenshuis biedt hun sociale contacten, uitdaging en verantwoordelijkheidsgevoel, zelfrespect, een eigen inkomen en vermindering van de afhankelijkheid van hun partner. De zorg thuis biedt de voldoening van de persoonlijke relaties, de intimiteit en affectie, de verantwoordelijkheid voor afhankelijken en de mogelijkheid om voor anderen iets te betekenen. Tenminste dat is het ideaal, maar precies dat ideaal staat onder druk van De Combinatie. Want om De Combinatie vol te kunnen houden is een sterk *commitment* van de mannelijke partner nodig en die blijkt lang niet altijd eenvoudig te realiseren. De verschillende studies laten op dit punt geen twijfel bestaan. De Combinatie kan – en zal in veel gevallen – op twee nog nauwelijks te forceren krachten stuklopen. De eerste, zo hebben we gezien, is de organisatie van de arbeid op mannelijke leest. De tweede, en ook dat is niet verwonderlijk, is het bastion van de mannelijke gender-identiteit. Een van Wheelocks respondenten laat zien hoe heikel die mannelijke gender-identiteit is. Over haar man die nu het huishoudelijk werk doet, terwijl zij buitenshuis werkt zegt deze vrouw: ‘Hij werd de huisvrouw.’ Dat maakt het echter niet minder mannelijk, want ze voegt eraan toe: ‘Wat mij betreft maakt hem dat nog meer tot man. Een man is niet per se een macho met een harige borst en een gouden ketting. Het gaat erom hoe hij zijn leven leidt.’¹⁰ Overigens laat Wheelock zien dat vanuit de sociale achtergrond en de aard van de verdeling van het werk buitenshuis nauwelijks voorspellingen zijn te doen over de aard van de verdeling van het werk binnenshuis. Desalniettemin legt haar onderzoek enige angels bloot in de moeizame herverdeling van de zorgarbeid binnenshuis. Allereerst doordat ze laat zien dat per se niet alle huishoudelijke taken in de verdeling betrokken worden. Sommige zijn blijkbaar zodanig ‘gegendered’ dat zelfs de meest vooruitgeschreden man zich er niet aan waagt. Koken, afwassen, de tuin bijhouden, daar vallen moderne mannen zich geen buil meer aan, stofzuigen blijkt ondertussen ook tot de gender-neutrale huishoudelijke activiteiten te behoren, maar wassen, strijken en het grondig schoonmaken van het huis blijven vrouwenwerk, ook al moet zij dat voortaan ’s avonds of in het weekend doen. Uit deze gender-categorisering van het huishoudelijk werk blijkt hoe alleen al een eerlijke verdeling van ordinaire huishoudelijke taken in de weg kan worden gestaan door de identificatie van deze taken met vrouwelijkheid of mannelijkheid. Zo’n in het dagelijks leven verankerde gender-construc-tie produceert overbelasting van vrouwen en staat daarmee De Combinatie in de weg.

Meer fundamenteel nog is de algehele boycot door mannen van het feit dat hun vrouwen trachten zich in twee werelden te begeven. Elk van deze studies laat, meestal exemplarisch, zien hoe moeilijk mannen het hebben met ‘hun’ vrouwen die een leven naast, in plaats van ten dienste van het zijne, willen gaan leven. Wheelock, maar nog duidelijker Hochschild en Stacey, beschrijven hoe mannen vanuit een kwetsbare mannelijke gender-identiteit een voortdurend beroep, en daarmee een voortdurende aanslag, doen op het *commitment* van de

10. Wheelock, a.w., p. 113.

vrouwen ten aanzien van het gezamenlijke gezinsleven. En het is precies omdat de mannen zoveel loyaliteit vragen in plaats van geven, dat de vrouwen gaan twifelen over de waarde van het gezinsleven dat ze zo krampachtig in stand proberen te houden. Dat in Wheelocks onderzoek driekwart van de vrouwen meer huishoudelijk werk verricht dan op gronden van een 'eerlijke verdeling' te verwachten zou zijn, heeft alles te maken met het idee van zowel vrouwen als mannen, dat bovenal het mannelijk 'zelfrespect' gehandhaafd dient te blijven. Alleen als de mannen geen last hebben van een kwijnend zelfrespect bij het verrichten van 'vrouwelijke taken', als hij dus vrijwillig deelneemt in de zorg, wil zij het aan hem overlaten. Ook in Staceys etnografische studie verrijst deze omzichtigheid ten aanzien van het mannelijk ego. De door haar beschreven geradicaliseerde vrouwen, voelen zich van een koude kermis thuisgekomen als ze ten gevolge van hun, te duidelijk geformuleerde, feministische aspiraties hun man kwijtraken. Na een kortstondige euforische periode met wisselende relaties (die ze overigens niet hadden willen missen) komen ze tot bezinning en ontwikkelen ze strategieën die enerzijds tegemoetkomen aan hun verworven onafhankelijkheid maar anderzijds zodanig tegemoet komen aan de kwetsbare gender-identiteit van hun mannen dat de situatie in ieder geval voor *hem* leefbaar blijft.

Het meest uitgesproken analyseert Hochschild de strategieën die mannen en vrouwen aanwenden om de door de arbeidsparticipatie van vrouwen veranderde gezinsverhoudingen in overeenstemming te laten zijn met (de restanten van) de gender-identiteiten. Hochschild stelt dat het daarbij niet in eerste instantie gaat om de opvattingen die iemand heeft over de taakverdeling tussen de seksen, maar om de verankering van de gender-identiteit in de gevoelshuishouding. In de combinatie van opvattingen en emoties wordt de gender-strategie ontwikkeld die ervoor zorgt dat men zichzelf al dan niet probeert aan te passen aan situaties waar men op basis van de persoonlijke gender-identiteit niet op voorbereid is. Soms leidt dat ertoe dat men in staat is de geseksueerde gevoels-huishouding bij te stellen en ook emotioneel een andere dan de voor de eigen sekse bestemde situatie aan te kunnen. Vaker echter gebeurt het tegendeel en wordt heftig verzet gepleegd tegen de nieuwe situatie. Hochschild onderscheidt acht van zulke gender-strategieën. Bij de vrouwen zijn dat de strategie van de supermoeder, het verminderen van de baan buitenshuis, het reduceren van de zorg en de aandacht voor de gezinsleden en het overdragen van de zorg en het huishouden aan betaalde anderen. Hochschild laat zien dat lang niet alle vrouwen van hun man vragen om, of hun man proberen te dwingen tot, het delen van de zorg thuis. Meestal proberen de vrouwen conflicten daaromtrent te vermijden en delen mannen alleen in de zorg als de mannen daar zelf de noodzaak van inzien. In plaats daarvan ondermijnen de vrouwen eerder zichzelf, hun uithoudingsvermogen, hun zelfrespect of hun behoefte aan wederzijdse en gedeelde zorgzaamheid. De mannen, zo laat Hochschild zien, beschikken ook over een repertoire van gender-strategieën. Een kleine minderheid heeft geen problemen met het delen van de zorg; zij gaan uit van een eerlijkeheidsprincipe en realiseren

dat ook. De meesten echter hebben tal van verzetstrategieën beschikbaar: ze doen zich bijvoorbeeld klunzig voor (een rode sok bij de witte was, eten laten aanbranden, borden laten vallen) zodat ze 'voortaan niet meer hoeven'. Dit puberaal gedrag komt ook tot uitdrukking in het voortdurend afwachten tot om hulp gevraagd wordt. Maar ook het reduceren van behoeften wordt door de mannen als strategie gehanteerd; hij hoeft niet per se een gestreken overhemd, terwijl zij wel wil dat zijn hemd gestreken wordt omdat zij daar op aangesproken zal worden. Via het analyseren van deze strategieën laat Hochschild zien dat het vooral de zorg om de mannelijke gender-identiteit is die zowel vrouwen als mannen ervan weerhoudt een eerlijke verdeling van de zorg te realiseren. In tegenstelling tot veel gangbare opvattingen die gebaseerd zijn op *resource*-theorieën of rationele keuze-principes, dat wil zeggen dat man en vrouw de in hun omstandigheden meest eerlijke verdeling kiezen, laten deze onderzoeken zien dat er meer aan de hand is. Gender-identificaties en de daaraan gerelateerde machtsverhoudingen bepalen de organisatie van het gezinsleven. Hochschild laat zien dat het eerlijkeheidsprincipe alleen geldt als de man meer of evenveel verdient als de vrouw; dan is hij soms bereid om het werk thuis te delen. Maar als zij meer verdient dan hij, treedt het evenwichtsprincipe in werking. Dat wil zeggen dat mannen dan gaan proberen hun verlies aan macht op een andere manier te compenseren en wel door een beroep op hun mannelijkheid te doen. Hochschild: 'Hoe fundamenteeler het mannelijk ego financieel bedreigd wordt – bijvoorbeeld doordat zijn vrouw meer verdient dan hij – des te minder kan hij een verdere bedreiging van zijn ego – door "vrouwenwerk" thuis te doen – accepteren.'¹¹

Tenslotte: niets is blijvend, zeker het gezinsleven niet

Herverdeling van zorg en arbeid over de seksen verloopt moeizaam vanwege de vrouwelijke habitus die nog op zorgen is ingesteld, zegt Brinkgreve. Herverdeling van zorg en arbeid over de seksen verloopt moeizaam omdat het overheidsbeleid eenzijdig gericht is op de bevordering van de arbeidsparticipatie van vrouwen en daarmee de onderwaardering van de zorg alleen maar versterkt, zeggen Pessers en Zwinkels.

De hier besproken onderzoeken laten echter allereerst zien dat het al dan niet slagen van deze herverdeling alleen maar begrepen kan worden als een complex van factoren in de beschouwing betrokken wordt; de opvattingen over de 'zorgbehoeften van de gezinsleden' zoals die door man en vrouw ervaren worden, de mogelijkheden die beiden op de arbeidsmarkt hebben en de mate waarin ze voor zichzelf daarvan gebruik willen maken; de omstredenheid van de gender-identiteit in verschillende situaties en de aard van de gender-strategieën die aangewend worden om veranderingen te bewerkstelligen. Dit hele

11. Hochschild, a.w., p. 221.

complex functioneert in hedendaagse maatschappelijke verhoudingen die door Stacey worden gekarakteriseerd als 'post-industrieel wat betreft de arbeidsmarkt', 'post-modern wat betreft gezinsverhoudingen' en 'post-feministisch wat betreft mentaliteit'.¹² De Canadese socioloog Cheal onderscheidt vier bronnen van tegenstellingen die in het moderne gezin verborgen zitten, maar onder de door Stacey geschetste maatschappelijke situatie uiteindelijk tot uitbarsting komen. Ten eerste het conflict tussen de patriarchale erfenis van de gezinsstructuur en het streven naar zelfontplooiing van de gezinsleden, met name de vrouwen en kinderen. Ten tweede conflicten over de gewenste stabiliteit van gezinsverhoudingen, waarbij het gaat om de mate van het wederzijds *commitment* van de partners en van de ouders ten opzichte van hun kinderen. Ten derde de tegenstelling tussen de private en de publieke sfeer, waarbij het zowel gaat om de verhouding tussen de gebureaucratiseerde samenleving en het privé-domein, als om de verhouding tussen zorg en arbeid. Tenslotte noemt Cheal de tegenstelling tussen het standaardmodel van het gezin en de diversiteit aan gezinsverhoudingen en gezinshuishoudens: het moderne gezin functioneert nog steeds als maatstaf en als ideaaltipe, maar steeds meer leefvormen moeten hun van dat ideaaltipe afwijkende vorm zien te vinden. De individualisering van vrouwen is gerelateerd aan elk van deze vier door Cheal samengevatte tegenstellingen; het *commitment* naar de andere gezinsleden komt onder druk te staan, de stabiliteit van het gezinsleven wordt bevraagd, de verhouding tussen het prive-leven en de openbare sfeer wordt complex en men dient nieuwe vormen te vinden voor de onderlinge gezinsverhoudingen en eventueel voor de structuur van de leefvorm.

In de tweede plaats laat elk van deze studies zien dat het van belang is de arbeidsparticipatie van vrouwen als zodanig niet te problematiseren. Arlie Hochschild stelt volgens mij terecht de retorische vraag: 'Is het probleem dat werkende moeders meer hulp thuis nodig hebben, of dat ze die hulp niet krijgen?'¹³ Uit alle onderzoeken komt naar voren dat de werkende moeders graag buitenshuis willen blijven werken als ze hun man maar zover konden krijgen dat hij zijn bijdrage aan de zorg zou gaan leveren. Nu alleen vrouwen beweging aanbrengen in de zorg- en arbeidspatronen, terwijl mannen een 'op de plaats rust'-houding aannemen, is er reden te meer om de aandacht ook binnen vrouwenstudies op de kwetsbare, maar o zo taaie mannelijke positie en de daarbij horende gender-identiteit te vestigen. Het ontwikkelen van effectieve onderhandelings-strategieën over de verdeling van de zorg thuis, maar meer nog het creëren van institutionele voorzieningen die vaders als vanzelfsprekend naar zijn bijdrage aan de zorg geleiden (te denken valt bijvoorbeeld aan verplicht ouderschapsverlof voor mannen met een werkende partner) is voorlopig nog geen overbodige luxe.

12. D. Cheal, *Family and the State of Theory*. New York (Harvester Wheatsheaf) 1991.

13. A. Hochschild, 'The Fractured Family', in: *The American Prospect* (1991) p. 112.

Opiniebijdragen

Tjitske Akkerman

Vrouwenstudies als lustige wetenschap¹

Omdat proefschriften zo'n beetje de officiële monumenten van vrouwenstudies zijn, kunnen ze goed als graadmeters voor de ontwikkeling van dit nog steeds jonge vakgebied dienen. Door een drietal proefschriften met elkaar te vergelijken wil ik een bescheiden begin maken met een discussie over trends en ontwikkelingen binnen vrouwenstudies, in de hoop dat er meer bijdragen zullen volgen. De proefschriften die ik gekozen heb, houden alle drie meer of minder expliciet de pretentie hoog dat vrouwenstudies kritisch en vernieuwend is. Ze geven bovendien een bepaalde invulling aan deze pretentie; vrouwenstudies is in de ogen van deze auteurs vooral een lustige wetenschap. Dat betekent niet alleen dat er vaak veel vrolijkheid aan te pas komt, maar het betekent vooral ook dat deze auteurs vinden dat aan subjectiviteit en verlangen een belangrijke plaats toegekend moet worden in de wetenschap. De drie dissertaties waar het om gaat zijn *Beelden van de leegte* van Rosi Braidotti, *De lust tot lezen* van Maaïke Meijer en *Feminisme als boetedoening* van Marjan Schwegman.

In eerste instantie leek me dat de proefschriften van Braidotti en Meijer het meest uitgesproken waren in hun pretenties vernieuwend en vooral ook lustig te zijn. Tegenover hun creatieve plezier en dynamiek, hun theatraliteit en pathos lijkt het werk van Schwegman al gauw respectabel en traditioneel. Bij nadere analyse zal blijken dat een dergelijke indeling niet opgaat, maar laat ik eerst verduidelijken waarop de eerste indruk berust.

Lust en verlangen, dat spreekt niet alleen, nee, dat schreeuwt uit het werk van Meijer en Braidotti. Maaïke Meijer begint haar proefschrift *De lust tot lezen* bijvoorbeeld met een aanstekelijke uitroep van verlangen. Ze schrijft: 'Elk boek begint met een droom en dit was de mijne: een geschiedenis van het werk van moderne Nederlandse dichters. ... Mijn beminden!...' Een uitgelezen aperitief voor een werk over poëzie, zo'n introductie. Haar boek is dan ook inderdaad een lust om te lezen. De lezer kan het nog zo oneens zijn met de argumentatie, toch nemen de taalvondsten en woordgrapjes, de heldere en losse schrijfstijl, de aandacht voor details je voor het boek in.

1. Rosi Braidotti, *Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie*. Kampen (Kok Agora) 1991; Maaïke Meijer, *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1988; Marjan Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Adalaida Beccari (1842-1906)*. 's-Gravenhage (Nijgh en Van Ditmar) 1989.

Evenals bij Maaïke Meijer staat bij Rosi Braidotti het verlangen centraal. Zij fundeert haar boek *Beelden van de leegte* op het verlangen naar filosofie, zij heeft het over de lichamelijke wortels van het denken, en over een libidinaal fundament. Braidotti houdt van overdrijving en pathos, zij hanteert een dergelijke excessieve stijl welbewust, als beginsel van een nieuwe, creatieve manier van wetenschap bedrijven. Zij verzet zich daarmee tegen een gedisciplineerde, geordende argumentatiestijl en tegen een droge manier van schrijven. Veel beelden dus en veel stemmen in haar boek. Maar vergeleken met de strijdbare, opstandige, alles overhoop gooiende waterval van Rosi Braidotti is het boek van Maaïke Meijer een oase van rust. Terwijl je je met het boek van Maaïke – het is moeilijk om niet persoonlijk te worden als je als lezeres mag delen in de intimiteit van beminden – graag neervlijt aan de oever van de IJssel, kun je *Beelden van de leegte* misschien het beste lezen in het vliegtuig waarmee je een bliksembezoek aan de Niagarafalls brengt. Blijkbaar is er bij beide een geheel verschillende verlangen in het spel. Het verschil tussen een literatuurwetenschapster en een filosofe? Misschien, maar ik vind dat toch niet een bevredigend antwoord.

Braidotti heeft herhaaldelijk benadrukt dat haar verlangen niet een verlangen naar vroeger is. Het verlangen naar de Goeie Oude Tijd is volgens haar zelfs gevaarlijk, zoals ze onlangs op de voorpagina van het maandblad *Opzij* getuigde.² In de filosofie ziet zij zichzelf als een opstandige dochter die iedere band met haar voorgangers, de filosofische vaders, afwijst. Haar verlangen naar de filosofie is subversief en revolutionair, een verlangen dat uitsluitend op de toekomst gericht is. Herinnering en geschiedenis zijn in haar visie pijnlijk en terneerdrakkend, omdat zij ons aan onze positie als vrouwen in een mannenwereld binden. Rosi Braidotti typeert zichzelf als een nomadische intellectueel, eenzaam, een wees, altijd op zoek naar het Wilde Westen. Voor haar is subjectiviteit een voortdurende potentie, de eeuwige jeugd van de dochter.

In een commentaar op *Beelden van de leegte* heeft Baukje Prins opgemerkt dat het subject dat Braidotti voor ogen staat zo onbekommerd is, dat zij haar tegenspraken tussen haar verleden als onderdrukte vrouw en haar toekomst als nieuw subject als een bron van dynamiek ziet. Het subject van Braidotti belichaamt een levende paradox; een keuze tussen tegenstrijdige subjectvormen en het pijnlijke verlies dat daarmee optreedt worden vermeden.³ Met andere woorden, de tragische dimensie die verbonden is met de verwerving van identiteit ontbreekt geheel en al in dit lustige levensperspectief.

Hoezeer Rosi Braidotti een hekel heeft aan het verleden, aan het gewicht van een geschiedenis, blijkt ook uit haar karakterisering van de feministische intellectueel. Zij maakt een tweedeling tussen foute en goede feministische intellectuelen, die respectievelijk tot de reformistische en de radicale school behoren. De reformistische school binnen de filosofie ziet het falloctrisme van de filosofie niet als een logisch systeem, maar in het licht van een historische varia-

2. Zie: M. van Soest, 'Rosi Braidotti, een sprankelende professor', in: *Opzij*, mei 1992, pp. 8-14.

3. B. Prins, 'Passie en paradox van het vrouwelijk subject' in: *Krisis*, maart 1992, pp. 49-53.

bele en niet een structureel verschijnsel. De diskwalificatie van de vrouw door de filosofie is in hun ogen een incident en niet een noodzaak. In de radicale visie van Braidotti daarentegen bestaat er geen geschiedenis, noch zoiets als incident of toeval. Zij schrijft bijvoorbeeld verschillende malen dat het geen toeval kan zijn dat twee verschijnselen zich tegelijk voordoen. Zo is er in haar visie ook een noodzakelijke band tussen het rationele en het masculiene. De lustige wetenschap van Braidotti verschilt in dit opzicht wezenlijk van die van Meijer, die immers haar boek al begint met haar liefde te verklaren voor dichtersessen van weleer waarover zij graag een geschiedenis had willen schrijven.

De dissertatie van Schwegman moet in de ogen van Braidotti ook wel reformistische trekken hebben, want het is een uitgesproken historisch werk. Het is veel ingetogener en afstandelijker geschreven dan de andere twee. Die afstandelijkheid zit hem vooral in het respect dat de auteur heeft voor haar onderzoeksobject. Daarmee kiest Schwegman voor een principieel andere wetenschapsbenadering dan Meijer. Zij distantieert zich van een positie waarin het verlangen van de auteur zelf zo nadrukkelijk aanwezig is. Marjan Schwegman schrijft bijvoorbeeld dat er ook onder *historicae* een tendens is om zichzelf bloot te geven in de tekst en zich niet op te stellen als iemand die de waarheid over haar onderzoeksobject in pacht heeft. Zo'n *historica* onderscheidt zich van de onpersoonlijke, teruggetrokken vertelster door het publiek te confronteren met haar eigen onzekerheid over de waarheid. Zij stelt zich als gelijkwaardig op aan haar onderzoeksobject en produceert een open tekst die voor meerdere uitleg vatbaar is. Een dergelijke persoonlijke wijze van wetenschapsbeoefening bevalt Schwegman niet. Zij schrijft: 'Waarom heb ik dan bij het lezen van zelfreflexieve teksten vaak het gevoel dat de casting niet juist is? Een vertelster die zichzelf uitdrukkelijk als persoon in plaats van als wetenschappelijke instantie in de tekst presenteert, loop het gevaar het zicht te ontnemen op wat naar mijn idee de eigenlijke hoofdrolspelsters van het verhaal zouden moeten zijn'.⁴ In plaats daarvan kan men er beter voor kiezen de ongelijkheid tussen onderzoeksobject en onderzoekster te erkennen en er de verantwoordelijkheid voor nemen, vindt Schwegman. En die verantwoordelijkheid geldt des te meer volgens haar als het gaat om onderzoek naar het verleden, omdat de betrokkenen immers meestal al dood zijn en niets terug kunnen doen. Marjan Schwegman vindt het dan ook niet geoorloofd om als feministische intellectueel het eigen verlangen voorop te stellen en rechtstreekse projecties daarvan op het verleden los te laten. In dit opzicht verschilt zij van mening met Maaike Meijer die weliswaar ook een liefde voor geschiedenissen heeft, maar daarin het recht opeist om deze met terugwerkende kracht vanuit haar eigen gezichtspunt te interpreteren. Zo lost Meijer bijvoorbeeld de onzekerheid op waarvoor haar beminde dichtersessen haar stellen. Zij wil lezen als lesbo, maar wat is eigenlijk een lesbisch gedicht? Dat is moeilijk vast te stellen, want het lesbische blijkt in elke eeuw iets anders te beteke-

4. M. Schwegman, 'Back to the future. Over heden, verleden en toekomst van vrouwenstudies', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992) nr. 1, p. 25.

nen en dan zijn er ook nog de feministische discussies die het begrip zeer rekbaar gemaakt hebben. Een dergelijke onzekerheid wordt door Schwegman beantwoord met de houding dat je open moet staan voor de klappen die je eigen vondsten je kunnen toedienen. Meijer moet niets hebben van zo'n houding waarbij je je beminde zoveel vertrouwen geeft dat je haar zelfs je wang toekeert om eventueel klappen te krijgen. Zij treedt de onzekerheid over wat nou eigenlijk een lesbische tekst is bij voorkeur tegemoet door op zichzelf te vertrouwen: 'het lesbische zit in hoge mate in de lezeres zelf', schrijft ze. Zo roept ze zichzelf ook herhaaldelijk als Amsterdamse lesbo van de jaren tachtig te hulp wanneer ze weer eens voor raadsels komt te staan.

De wetenschapsbenadering van Schwegman heeft dus niet hetzelfde lustige karakter als die van Meijer en Braidotti. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit haar betrokkenheid met ziekte en lijden in haar biografie van de Italiaanse feministe Beccari, die aan histerie lijdt. In haar visie valt vrouwelijke identiteit niet te overstijgen door een onbekommerde acrobatensprong, zoals Braidotti zich dat voorstelt. Zij benadrukt vooral de tragische kant van het feminisme als vernieuwingsbeweging. Toch kan ook Schwegman wel een lustige wetenschapster genoemd worden omdat subjectiviteit en verlangen een grote rol spelen in haar boek. Het is zelfs het belangrijkste spoor dat ze in haar biografie volgt. Schwegman probeert ook wel degelijk een zekere lust tot lezen op te wekken door haar verhaal als een psychoanalytische 'whodunnit' te structureren. Evenals Meijer dat doet met haar lezing van het werk van Neeltje Maria Min, probeert Schwegman het geheim van Beccari te ontraadselen. De ontknoping is misschien niet zo verrassend in beide verhalen, want zoals te verwachten in feministische 'whodunnits' heeft de vader het gedaan. In het geval van Neeltje Maria Min blijkt het geheim te maken te hebben met een incestervaring, in het geval van Beccari gaat het om een geslachtsziekte van de vader. Maar ook al is de ontknoping niet zo verrassend, de manier waarop het bewijsmateriaal bij elkaar gespeurd wordt is wel erg boeiend. Vergelijk dat bijvoorbeeld eens met de manier waarop de filosofische vaders van Braidotti als schuldige aangewezen worden. Zij wijst deze meteen in het begin van haar boek aan als de daders en presenteert deze schuld als een voldongen feit. Schwegman zet daarentegen al haar talenten in als historische speurneus om die schuld aannemelijk te maken en Meijer gebruikt daarvoor al haar talenten als creatieve lezeres.

Terwijl de dissertaties van Marjan Schwegman en Maaïke Meijer pogingen zijn om een persoonlijke wetenschapsbenadering vorm te geven door middel van het vertellen van geschiedenissen, ontbreekt in het boek van Braidotti een dergelijke historiserende en contextualistische benadering. Haar boek zou men in navolging van Mieke Aerts 'ouderwets' kunnen noemen, omdat het past in de voorbije glorie van het feminisme, toen grootse en meeslepende theorieën over de patriarchale wereldsamenzwering nog zo veelbelovend waren.⁵ In de

5. M. Aerts, 'Vergelijdingen', in: *Krisis*, maart 1992, p. 44.

dissertaties van Meijer en Schwegman zijn dat soort wereldbestormende preten- ties opgegeven. Schwegman gaat het verst in haar keuze voor een historiserende benadering. Terwijl Meijer terugvalt op haar eigen visie als lesbo, probeert Schwegman een dergelijk nadrukkelijke aanwezigheid van zichzelf te vermijden door de levensgeschiedenis van Beccari te plaatsen in de context van het negentiende-eeuwse Italiaanse feminisme. Met die historisering, die een scherp oog voor bijzondere omstandigheden en liefdevolle aandacht voor details vereist, is vrouwenstudies minder wereldschokkend geworden. In plaats van de acrobatensprong naar de toekomst te wagen, volgen Meijer en Schwegman de voetsporen naar het verleden. Al is het verlangen alles te herschrijven in hun werk niet meer terug te vinden, de lust tot vrouwenstudies is gelukkig nog niet verdwenen.

Marja Loomans

De moraal van het verhaal? Een weerwoord aan Ger Groot

Ger Groot laat zich in zijn opstel kennen als een groot fabeldichter. De laatste fabel die hij ons opdist geeft de moraal van zijn verhaal: de voorstander van een PA-beleid wordt voorgesteld als een onverantwoordelijke automobilist die zonder op of om te kijken, plankgas over een druk kruispunt raast. Dit beeld van een rücksichtsloze, niet te stoppen en fatale wegpiraat die alle andere weggebruikers aan de kant drukt, vormt het overheersende element van zijn kritiek. ‘Gehandicapten, plattelanners, lagere milieus, herintredende WAO-ers, ouderen’ (p. 339), zij worden allen verpletterd door het PA-beleid dat zich slechts op verwerende burgerlijke vrouwen en wellicht binnenkort op – verburgerlijkte? – allochtonen richt. Ook laat de universiteit via dit beleid al degenen die ‘toevallig wel heel goed zijn’ (p. 349) barsten, wat Groot eraan herinnert hoe de universiteiten joodse academici in 1940 hebben laten barsten.

Een andere fabel wil dat een PA-beleid korte metten maakt met noties als kwaliteit en competentie, waardoor het ouders van dochttertjes van drie in geval van ziekte voor een ‘moreel’ dilemma plaatst: de keuze voor een dokter met een ‘gewone’ academische carrière of voor een dokter uit het voorkeursbeleid, die vast niet zo competent is als de ‘gewone’ dokter. Gelukkig beschikt die ouder over de moraal – zeker weten – waar het voorstanders van een PA-beleid aan ontbreekt...

Wanneer degene die zich sterk maakt voor een PA-beleid nu zou zeggen dat het gewoon om een vorm van *Realpolitiek* gaat, dan zou Ger Groot het alle-

maal nog kunnen begrijpen. Een beroep op rechtvaardigheid of ethische verantwoordelijkheid vindt hij echter een gotspe. Ik zal Ger Groot's hachelijke vergelijkingen laten voor wat ze zijn, maar aan de kwestie rond rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid wil ik nog enkele woorden wijden. Ook de rol die hij toekent aan de filosofie en aan de universiteit vraagt om een reactie. Laat ik met het eerste beginnen.

Ger Groot citeert mijn beroep op Derrida die zijn project omschrijft als een poging om de dingen te veranderen en om effectief en verantwoordelijk in te grijpen. Effectief heeft hier niets te maken met 'rücksichtslos' (p. 352) zoals Groot malicieus suggereert, maar met 'daadwerkelijk', 'reëel', 'effecten sortierend', 'invloed uitoefenend op een stand van zaken in de werkelijkheid'. De nadruk op een daadwerkelijk ingrijpen is niet alleen een veronachtzaamd aspect in de receptie van Derrida – die zich volgens de mare immers voornamelijk in teksten zou nestelen – het is ook verbonden met de notie verantwoordelijkheid waar Derrida veel werk van maakt. De verantwoordelijkheid waar ik met Derrida op doel heeft betrekking op drie, misschien wel vier zaken die nauw met elkaar samenhangen. 1. De omzichtigheid en de 'prudentie' waar Ger Groot wat mij betreft terecht voor op de bres staat (maar waar hij zich in zijn eigen artikel niet altijd aan houdt). 2. Het inzicht dat ondanks al die omzichtigheid, eindeloze overwegingen, zeven keer om je heen kijken voordat je de weg oversteekt, je toch op een gegeven moment voor welbepaalde keuzes wordt gesteld. 3. Het besef van de onophefbare spanning tussen in principe eindeloze afwegingen en de onontkoombaarheid van keuzes. 4. Het besef van de gewelddadigheid van elke keuze en het ontbreken van het gevoel het 'goed gedaan' te hebben om vervolgens comfortabel onderuit te kunnen gaan zitten.

Rechtvaardigheid heeft een vreemde dubbelheid bij Derrida: aan de ene kant voldoe je er nooit aan. Aan de andere kant eist het dat je er een bepaalde wending aan geeft, dus beslissingen neemt, dus uitsluit. Mijn gebruik van de termen ethiek of rechtvaardigheid heeft betrekking op deze dubbele eis. Dubbel wil in het geval van een PA-beleid zeggen: enerzijds bewust van de (structurele) beperkingen en onrechtvaardigheden van het beleid – niet alleen op een passieve manier zoals Groot suggereert, maar ook actief, door in discussie te gaan en door andere groepen erbij te betrekken – en anderzijds bewust van de noodzaak keuzes te maken. Dubbel wil in dit verband óók zeggen: zich noch te laten vastprikken op een 'vals' idee van 'maakbaarheid', noch te vervallen in een politiek van *laissez-faire*. Dubbel wil tenslotte zeggen: zowel recht doen aan particuliere belangen als aan het principe van algemene rechtvaardigheid. Het vanzelfsprekende onderscheid dat Ger Groot maakt tussen *Realpolitik* en rechtvaardigheid verschijnt in dit licht als een 'simpele dualiteit' (p. 349) waar Derrida, en naar ik meende ook Groot, zich zo tegen teweert stelt.

Ger Groot schrijft vrij snerend over mijn gebruik van filosofie en van Derrida en dit lijkt verband te houden met een ander onderscheid dat hij zeer op prijs stelt, namelijk het onderscheid tussen filosofie en politiek of maatschappe-

lijk handelen. Concreet beleid laat zich niet afleiden uit wijsgerige overwegingen, meent hij. De filosofie zou kritisch en analyserend moeten zijn, door steeds weer vragen te stellen en nieuwe kaders te verschaffen. Daar ben ik het mee eens. Maar ik weiger om de filosofie, in dit geval het werk van Derrida, alleen als een soort scepticisme te beschouwen dat op fijnzinnige en vrijblijvende wijze vanzelfsprekendheden op de korrel neemt, zonder dat er een vertaling mogelijk zou zijn naar de 'reële werkelijkheid'. Ook Derrida dringt er in talloze teksten op aan het onderscheid tussen filosofie en politiek, tussen wetenschap en kwesties van wet en moraal, opnieuw te overdenken.¹ We hoeven daarom van Derrida nog geen 'beleidsmaker' (p. 352) te maken. Het zou te ver gaan om een PA-beleid af te leiden uit Derrida's filosofie, maar dit wil niet zeggen dat deze geen ruimte biedt om na te denken over de mogelijkheden en de eventuele invulling van een dergelijk beleid – en ook, laten we wel zijn, over de gevaren die kleven aan dat beleid. Ik noem nogmaals het gevaar dat het beleid wordt gezien als een standaardrecept of een wondermiddel, het gevaar dat het beleid zich institutionaliseert en zijn kritische karakter verliest, maar ook het gevaar waar Groot op speculeert, namelijk dat verschillende achterstandsgroepen zich tegen elkaar uit laten spelen – gevaren die ik serieuzer neem dan de opgeklopte fabel over een verlies aan kwaliteit.

Volgens Groot bestaat de maatschappelijke taak van de universiteit erin om zo vaardig mogelijke specialisten op te leiden, om zo goed mogelijk onderwijs te geven en om zo goed mogelijk onderzoek te verrichten. Dat klopt en de eis van academische competentie staat voor mij buiten kijf. Maar, zoals Ger Groot zelf zegt, de universiteit is een burgerlijke instelling. De 'maatschappelijke taak' van de universiteit is dus niet neutraal. De discussies rond professionalisering en economische output van de universiteit geven blijk van een maatschappelijke druk op deze instelling. Ook is het duidelijk dat er nog steeds allerlei sociale codes en omgangsvormen gelden die de toegankelijkheid ervan beperken, niet alleen op het niveau van studenten, maar ook op het niveau van de wetenschappelijke staf. Het zou naïef zijn om je daar geen rekenschap van te geven.

De universiteit zou volgens mij ook een plaats moeten zijn waar deze problemen in een debat aan de orde komen. De universiteit is dus een plaats waar juist het *onderscheid* tussen het binnen en het buiten van de universiteit, tussen het eigenlijke en oneigenlijke, het essentiële en het bijkomstige aan de orde gesteld zou moeten worden. Dit betekent dat de universiteit zich over de eigen kaders buigt. Anders dan Ger Groot die het doet voorkomen alsof dit soort vragen 'niet zo heel erg veel met filosofie' (p. 339, cf. 349) te maken hebben, vind ik de centrale (interfacultaire) rol van filosofie in dit debat van groot belang. Het is

1. Bijvoorbeeld in 'Toward an ethics of discussion', het nawoord van *Limited Inc.* Evanston (Northwestern University Press) 1988, en in *Gesetzeskraft. Der 'mystische' Grund der Autorität.* Frankfurt a.M. (Suhrkamp) 1991, maar ook in zijn werk over literatuur, over architectuur en over de institutionele status van de universiteit.

wat mij betreft dan ook betreurenswaardig dat de filosofie deze plaats aan de universiteit formeel gezien heeft verloren.

Voor mij is de universiteit, naast de journalistiek of de politiek, een van de grote fora die in een democratisch bestel zo'n belangrijke rol vervullen. Het probleem is vervolgens altijd hoe men ervoor zorgt dat eenieder de kans krijgt haar of zijn stem te laten horen – niet alleen aan de rand, maar op verschillende niveaus. Dit is een bekend probleem, maar hoe brengt men het debat daarover effectief op gang? Een van de mogelijkheden die daartoe kan bijdragen is een voorkeursbeleid, dat impliciete uitsluitingsmechanismen expliciet maakt door ze om te keren en daarmee tegelijkertijd het geforceerde en ongegronde karakter ervan te onderstrepen. Hierdoor raakt de hiërarchische structuur van de huidige stand van zaken aan het schuiven en wordt een proces van verandering ingezet.

Het recht om in het academische debat te kunnen participeren kan door een politiek-juridisch apparaat beschermd, vergemakkelijkt en gestroomlijnd worden, maar het is een illusie te denken dat dit recht op definitieve wijze tot stand gebracht of verzekerd kan worden via een geheel van regels en daarmee verbonden dwangmiddelen en sancties. We stuiten namelijk precies hier op de spanning tussen elk positief recht en een – in principe – oneindige rechtvaardigheid. Deze rechtvaardigheid blijft in zekere zin altijd toekomstig. Zij blijft een belofte, een belofte die eigenlijk nooit gestand wordt gedaan, maar waaraan men in steeds wisselende contexten, elke keer opnieuw probeert te beantwoorden. Hierop doel ik juist als ik over het provisorische karakter van een voorkeursbeleid spreek. Het brengt geen definitieve 'oplossingen', maar het houdt de zaken op zijn minst in beweging.

Odile Verhaar

Verdeel en heers

Een reactie op Ger Groot's 'Fabels van een toverfluit'

Op zichzelf is het toe te juichen dat het debat over positieve actie weer geopend wordt en (felle) kritiek op het beleid die anders tot de wandelgang beperkt blijft, inclusief die van Ger Groot, in alle openbaarheid bediscussieerd kan worden. Daarmee komt overigens automatisch ook de *rechtvaardiging* van het beleid weer ter discussie te staan. Bovendien is het verfrissend om eens een ander geluid tegen de voorkeursbehandeling van vrouwen te horen dan het sleetse 'positieve actie gaat ten koste van de kwaliteit' en 'positieve actie is vernederend en stigmatiserend voor vrouwen'. Of, juist, om *daarnaast* nog eens andere bezwaren te horen, want ook Ger Groot vergeet de standaard-tegenargumenten

niet. Hij wil namelijk werkelijk alles tegen het beleid gezegd hebben wat er te zeggen valt, hetgeen de interne consistentie van zijn betoog echter niet ten goede komt. Binnen het bestek van deze discussie zal ik mij beperken tot een reactie op de minder geijkte bezwaren die Groot naar voren brengt.

De filosoof Ger Groot is om vele, uiteenlopende redenen tegen een voorkeursbeleid voor vrouwen, om te beginnen omdat het volgens hem uitgaat van 'een rijkelijk versimpelde werkelijkheid'. Immers: 'Het deelt de sociale werkelijkheid in in slechts twee categorieën: mannen versus vrouwen, niets minder, maar vooral ook niets meer', zo schrijft hij. Maar 'in werkelijkheid is discriminatie meervoudig', net zoals de sociale werkelijkheid, zo legt hij ons feministische domootjes uit, om zijn verdere betoog vervolgens te wijden aan de strikt *enkelvoudige* (!) discriminatie van mensen uit lagere sociale milieus en allochtonen. Van alle door feministen 'verwaarloosde' categorieën die hij verder nog opnoemt (gehandicaptten, herintredende AOW-ers, ouderen, plattelanders), zijn dit namelijk de achterstandsgroepen met het lot waarvan Groot het meest is beangaan. Met name de mensen uit 'lagere milieus', die zijns inziens 'zorg zouden verdienen', laten voorstanders van positieve actie voor vrouwen 'kennelijk onverschillig', zo concludeert hij nogal voorbarig (en rancuneus misschien?). Zeer ten onrechte, meent hij, omdat 'de achterstand van vrouwen bijna een bagatel is' vergeleken met de achterstand van deze groepen.

Daar hij de achterstand van allochtonen en vooral lagere milieus urgenter acht – weinig consequent vooral op de door hem zo bekritiseerde *getalsmatige* gronden, zo blijkt – meent hij dat hun recht op zorg, al of niet ook in de vorm van een voorkeursbehandeling, groter is dan die van vrouwen.

De reden waarom hij het onderscheid tussen klassen en dat tussen allochtoon en autochtoon, anders dan het sekse-onderscheid, géén 'versmalling' c.q. 'vervalsing van de sociale werkelijkheid' vindt, en waarom er in de twee eerstgenoemde gevallen géén 'volstreekte homogeniteit binnen die categorieën verondersteld wordt', ontgaat mij. Zonder te willen ontkennen dat het betoog pro voorkeursbehandeling op een aantal punten inderdaad sterk retorisch is en dat het beleid uitgaat van een 'enkelvoudig' verschil (maar in tegenstelling tot wat Groot meent gebeurt dat uitsluitend *op pragmatische gronden*),¹ vind ik het dan ook een gotspe om voorstanders van positieve actie voor vrouwen ideologie en retoriek te verwijten (zo zouden zij bijvoorbeeld particuliere belangen ten onrechte als algemeen voorstellen). Het is een gotspe omdat de prioriteit die de achterstand van met name mensen uit 'de lagere klasse' volgens Groot dient te krijgen, kennelijk geen enkel argument behoeft. Dat wil zeggen, geen ander 'ar-

1. Ik denk persoonlijk dat het voorkeursbeleid helemaal niet pretendeert recht te doen aan de complexe, 'meervoudige' sociale werkelijkheid (hoogstens hoopt men dat dit het *effect* van het beleid is). Ik denk dat men *noodgedwongen* z'n toevlucht genomen heeft tot generalisaties en daarmee tot dit enkelvoudige, grove sekse-onderscheid, en dat men de problemen die dit met zich meebrengt wel onderkent maar op de koop toe neemt. (Dat wil zeggen dat men vindt dat de voordelen ervan opwegen tegen de nadelen.)

gument' dan een willekeurige stelling bij een willekeurig proefschrift die luidt 'dat er in de huidige maatschappelijke situatie meer reden is om arbeiderskinderen positief te discrimineren', 'dat mensen uit lagere sociale milieus twee keer zo hard moeten werken om als even goed gezien te worden', zoals hij uit weer een ander proefschrift citeert, en tenslotte het 'argument' dat er zo ontzettend weinig studenten uit lagere milieus op de universiteit zitten – kijk maar om je heen, want cijfers zijn niet voorhanden, zo vermeldt Groot.

Groot waant zijn eigen betoog zakelijk en helder, maar voor de overtuigingskracht steunt het zwaar op de marxistische retoriek van weleer, volgens welke klassentegenstellingen zo vanzelfsprekend 'wezenlijker' zijn dan andere maatschappelijke tegenstellingen dat het geen betoog behoeft en volgens welke de belangen van de arbeidersklasse evident universeel zijn.²

Nu beweren voorstanders bij mijn weten helemaal niet dat de achterstand van andere groepen zoals allochtonen geen, of minder aandacht verdient dan die van vrouwen (sterker nog, in deze kring wordt daar zéker niet minder voor gepleit dan elders). Het feit dat je niet alle ongelijkheid tegelijkertijd kunt bestrijden lijkt mij evenmin een argument om dan maar voor niemand iets te doen. Tenslotte kun je je, *for the sake of the argument* meegaand in Groot's verdeel- en heerspolitiek, afvragen of de achterstand van 'allochtonen' en 'mensen uit lagere sociale milieus' inderdaad significant groter is dan die van vrouwen – met name aan de universiteit – want daar gaat dit debat tenslotte over.

Nu wordt een discussie hierover bemoeilijkt door het feit dat Groot – hoe retorisch – verzuimt 'klasse' en specifieker, 'lager sociaal milieu' te definiëren – alsof het evident is wie daar onder valt. Want: 'lager' dan wat? Lager dan 'de hogere klasse', of ook lager dan 'de middenklasse'? En wat is het criterium voor klasse: inkomen, scholing, een combinatie van die twee of nog anders? In hoeverre is een bij de opleiding 'passende' baan, of het überhaupt hebben van een betaalde baan bijvoorbeeld ook nog relevant? En hoe zit het met 'gemengde' huwelijken: komt alleen iemand van wie *beide* ouders 'arbeider' zijn in aanmerking voor de kwalificatie 'tot een lager milieu behorend'? En tenslotte over de 'arbeiderskinderen' zèlf: hoe 'arbeidersk' is het kind van kleine boeren dat na een tien jaar durende, door de staat gesubsidieerde rechtenstudie en lidmaatschap van het studentencorps, een baan bij een gerenommeerd advocatenkantoor krijgt en die na jaren werkervaring besluit om bij de universiteit te solliciteren? Met andere woorden, geen begrip lijkt in deze tijden van studiebeurzenstelsel, relatief grote sociale mobiliteit, groeiende middenklasse en werkloosheid – niet in de laatste plaats onder academici – zo weinig eenduidig als 'klasse' of 'sociaal milieu'.

En als we spreken over uitsluitingsmechanismen en sociale mobiliteit met betrekking tot banen aan de *universiteit*, dan mogen er zich misschien weinig

2. Ik vermoed dat Groot's pleidooi voor allochtonen eveneens betekenis krijgt vanuit deze klasse-retoriek, daar etniciteit door hem geïdentificeerd lijkt te worden als een kwestie van (lagere) klasse. Als dat vermoeden klopt, slaat hij twee vliegen in een klap met zijn 'klasse-tegen-argument'.

kinderen van 'laaggeschoolde ouders' onder de medewerkers bevinden, maar het lijkt er wèl op dat er een hele nieuwe, eerste generatie zonder hoog of academisch geschoolde ouders werkzaam is, met name onder de AIO's en universitair docenten – kijk maar om je heen, zo kan ik met Groot zeggen, die evenmin te beroerd is om uit persoonlijke ervaring te putten als het gaat om bewijsvoering voor zijn stellingen.

Maar zelfs als het klopt dat mensen uit 'lagere milieus' – en eigenlijk alleen de *mannen* onder hen (zoals Groot zelf ook toegeeft), de vrouwen vallen immers onder het voorkeursbeleid voor vrouwen – een enorme achterstand hebben in te lopen in vergelijking met vrouwen in het algemeen, dan nòg lijken er gronden te zijn waarop prioriteit voor een voorkeursbeleid voor vrouwen te verdedigen valt. Op grond van het feit namelijk, dat 'het uit een lager milieu afkomstig zijn' vanwege de minder directe zichtbaarheid in vergelijking met sekse en kleur, zich minder snel 'verraadt' en zich derhalve ook minder goed leent voor discriminatie bij sollicitatie. Met als gevolg dat mensen uit een lager milieu een grotere kans hebben om op hun verdiensten beoordeeld te worden.

Uitgaand van de gangbare, 'relatieve' definitie van achterstand als het numerieke verschil tussen gekwalificeerd aanbod en aantal werkenden onder de achterstandsgroep – een definitie waar de retoricus Groot gemakshalve aan voorbijgaat wanneer hij spreekt over de achterstand van allochtonen en mensen uit de lagere klasse *zonder meer* – lijkt de achterstand van *allochtonen* aan de universiteit mij evenmin vergelijkbaar met die van vrouwen. Dat er zo weinig studenten maar vooral *medewerkers* (want daarover hebben we het als het voorkeursbeleid aan de universiteit in het geding is) van niet-Nederlandse afkomst aan de universiteit zijn valt te betreuren, maar of een voorkeursbeleid voor hen te legitimeren valt en ook: wat het oplevert, gezien hun (thans nog) geringe aanbod onder de sollicitanten, valt te betwijfelen. Dit is een van de redenen waarom een voorkeursbeleid voor allochtonen aan de universiteit nog steeds niet van de grond gekomen is. Zolang voorrang gekoppeld is aan verdienste (hetgeen Groot zelf als eerste voorstaat) en zolang de voorwaarde voor dit beleid derhalve een (ruim) aanbod van gekwalificeerden is, is een voorkeursbeleid voor allochtonen aan de universiteit veel moeilijker te verdedigen dan voor vrouwen.³ Het is vooral deze koppeling van achterstand aan verdienste, en niet het retorische 'dat-vrouwen-de-grootst-mogelijke-minderheid-want-de-helft-van-de-mensheid-zijn'-argument, die verklaart dat er wel een voorkeursbeleid voor vrouwen en (nog) geen beleid voor allochtonen aan de universiteit is. Van de 'retoriek van de rechtvaardigheid' hoeven voorstanders van het beleid voor vrouwen zich mijns inziens dan ook geenszins te onthouden; dit beleid is wel degelijk te legitimeren in termen van rechtvaardigheid, en is dan ook geenszins te reduceren tot een belangen- en machtspolitiek, zoals Groot zo rancuneus doet.

Een andere belangrijke reden voor Groot om tegen het beleid voor vrou-

3. Een andere, belangrijke reden waarom een voorkeursbeleid voor allochtonen omstredener is dan dat voor vrouwen, is het zogenaamde registratieprobleem.

wen te zijn, is het idee dat het beleid niet alleen andere ‘achterstandsgroepen’ als allochtonen en mensen uit lagere milieus negeert maar sterker nog, daar zelfs *ten koste* van gaat. Nu komt dit beleid weliswaar ten goede aan vrouwen uit de arbeidersklasse, zo geeft Groot toe, om daar paradoxaal genoeg onmiddellijk aan toe te voegen ‘dat dit hardnekkig aan de kwestie voorbij gaat’ (?!). Die kwestie is namelijk dat mannen uit ‘lagere milieus’ benadeeld worden door het beleid, mannen zoals hijzelf. Bij nadere lezing blijkt dit eerder Groots probleem dan dat een voorkeursbeleid überhaupt niet te legitimeren valt. Immers, waarom zou hij zo diep ingaan op de (strikt enkelvoudige) discriminatie van mensen uit de lagere klasse en allochtonen, als hij toch van mening is dat het beleid überhaupt niet te legitimeren valt – om tal van redenen, maar vooral omdat discriminatie ‘meervoudig’ is? Dit is met andere woorden niet erg logisch.

Nu is het zeker waar dat het voorkeursbeleid voor vrouwen ten koste gaat van mannen uit ‘de lagere klasse’ – net zoals het ten koste gaat van mannen uit ‘hogere’ milieus overigens – en dit mag zeker niet als een bagatel worden afgedaan.⁴ Maar voor Groots campagne voor ‘arbeiderskinderen’ maakt het niet zoveel uit of er nu met name onder mannen (de oude praktijk) of met name onder vrouwen (het voorkeursbeleid) geworven wordt; kinderen uit de lagere sociale klasse zijn immers van beider kunne. Groots argument dat een voorkeursbeleid voor vrouwen ten koste gaat van mensen uit lagere milieus zou dan ook alleen hout snijden als hij kon aantonen dat het percentage ‘arbeidersmeisjes’ dat onder positieve-actiebeleid benoemd wordt, kleiner is dan het percentage ‘arbeiderskinderen’ dat onder het gangbare beleid benoemd wordt. En als dit al het geval mocht zijn – hetgeen mij allerminst waarschijnlijk lijkt – is de achterstand van ‘arbeidersmeisjes’ die hier eventueel uit blijkt eerder een argument vóór dan tégen een voorkeursbeleid voor vrouwen (en misschien wel voor een maatregel speciaal ten behoeve van deze vrouwen...).

Dit bewijst ook de nonsens van een der allerlaatste hoofdbezwaren die Groot tegen een voorkeursbeleid heeft: dat alleen de elite van de achterstandsgroep ervan profiteert. Waarmee hij suggereert dat het beleid derhalve niet slechts de klassentegenstellingen negeert maar deze zelfs genereert en bestendigt. Dit ‘elitaire’ is echter geen eigenschap van positieve actie maar inherent aan elk selectiebeleid. Logischerwijs bevoordeelt elk selectiebeleid immers de hooggekwalificeerden onder de achtergestelden en is het in deze zin ‘selectief’.

4. Dit gebeurt mijns inziens namelijk nog te veel. Al worden er misschien strictu sensu geen rechten van mannen geschonden door het beleid, dan betekent dit nog niet dat mannen er geen nadeel van ondervinden. Zie voor de opvatting dat er geen ‘rechten van derden’ geschonden worden maar hoogstens beperkt of ‘overriden’, o.a. J.J. Thomson, ‘Preferential Hiring’, in: M. Cohen (red.), *Equality and Preferential Treatment*. Princeton 1977, en voor Nederland het DCE-onderzoeksrapport van mr. E. Cremers-Hartman, *Vrouwen bij Voorkeur*. Den Haag januari 1992, o.a. p. 51. Anderzijds is de uitsluiting van mannen als gevolg van het beleid deels ook een *theoretische* aangelegenheid. Geenszins uitzonderlijk zijn immers de gevallen (althans aan de Universiteit van Amsterdam) waarin in eerste instantie uitsluitend onder vrouwen geworven wordt maar waar uiteindelijk toch een man benoemd wordt.

Deze selectiviteit zou je ‘elitair’ kunnen noemen waar het hooggekwalificeerde banen betreft (waarop het voorkeursbeleid, anders dan Groot zo kwaadaardig suggereert, niet zomaar ‘bij voorkeur’ gericht is), maar wederom is dat elitaire niet specifiek voor een voorkeursbeleid maar algemeen.⁵ En als het dan zo is dat ook het voorkeursbeleid in zijn algemeenheid de hooggekwalificeerden onder de achtergestelden bevoordeelt (die overigens geenszins per definitie samenvallen met de hogere klasse daarbinnen), hoe kwalijk is dat dan? En is dat een afdoende reden om dan maar helemaal van het beleid af te zien?⁶

Wellicht vertoont de rechtvaardiging van het voorkeursbeleid voor vrouwen gebreken;⁷ dit zijn echter niet de gebreken waar Groot het hier over heeft.

5. De overtuiging ‘dat positieve-actieprogramma’s vooral verlekkerd naar vooraanstaande functies met een groot symbolisch kapitaal kijken’ die Groot deelt met de Amerikaan Thomas Sowell (*Preferential Policies: An International Perspective*. New York 1990), is erg suggestief. Het is immers de commotie die ‘positieve-actiebenoeringen’ in dergelijke functies teweegbrengt en de aandacht in de pers als gevolg daarvan, die onevenredig veel aandacht vestigt op de hooggekwalificeerde functies waar het beleid zich onder andere óók op richt. (Deze ophef komt onder meer voort uit de overtuiging dat dergelijke hooggekwalificeerde functies gevrijwaard dienen te blijven van positieve actie, omdat daar in geen geval concessies aan de kwaliteit mogen worden gedaan.) Die commotie leidt de aandacht af van het voorkeursbeleid voor middel- en lagergekwalificeerde functies dat wel degelijk ook – en op minstens zo grote schaal – bestaat en waar het beleid veelal zonder probleem wordt toegepast (bij de rijkspolitie, het leger, het basisonderwijs, om er maar een paar te noemen).

Dat (juist) óók hooggekwalificeerde banen onder het voorkeursbeleid vallen is overigens geen opportunisme maar volgt logisch uit haar aard. Het zijn immers de ‘echte mannenbanen’, dat wil zeggen de functies die traditiegetrouw door mannen vervuld worden, waarop vrouwen verondersteld worden geen gelijke kans te maken als ze solliciteren. Onder dit ‘echte mannenwerk’ vallen dus zowel politie- en legertaken, als bepaalde ‘topfuncties’.

6. Dit lijkt mij hoogstens een reden om uit te kijken naar nog andere, supplementaire strategieën, zoals in het geval van feministische ook gebeurt. Zo worden de mogelijkheden van ‘comparable worth’ momenteel bestudeerd (onder anderen door Jeanne de Bruijn).

7. Vertoont de onderbouwing van het voorkeursbeleid voor vrouwen ongetwijfeld gebreken (zo worden er naar mijn smaak teveel zaken die een kwestie van interpretatie zijn ‘feitelijk’ verondersteld, of dat nu op ‘ongelijkheid’ of ‘kwaliteit’ betrekking heeft) waarvan nog te bezien valt in hoeverre deze gebreken het beleid ernstig kunnen diskwalificeren, dan nodigt Ger Groot door de sterk retorische, suggestieve en *last but not least* rancuneuze toon van zijn betoog, eerder uit tot het spelen voor advocaat van de duivel dan tot een discussie hierover.

Proefschriftfragmenten

Erica van Boven

Een hoofdstuk apart

‘Vrouwenromans’ in de literaire kritiek 1898-1930

Op 19 maart 1992 promoveerde Erica van Boven aan de Rijksuniversiteit Groningen. In haar proefschrift, uitgegeven bij Sara/Van Gennep te Amsterdam, behandelt zij de vraag hoe de vele (honderden) romans van vrouwelijke auteurs in de eerste decennia van deze eeuw in de literaire kritiek zijn ontvangen. Zij constateert dat de critici deze romans en hun schrijfsters als een collectief beschouwden. Critici presenteerden hun oordelen veelal als neutraal en literair, maar hielden zich meer bezig met de schrijfsters dan met het werk en lieten zich sterk leiden door de gangbare vrouwbeelden van deze periode. Het boek behandelt achtereenvolgens de literaire oordelen en de sociale beschouwingen van critici over het proza van vrouwen en besteedt uitvoerige aandacht aan de herkomst en de werking van de sekse-ideologie in de literaire kritiek van deze periode. Van Boven concludeert dat een dubbele moraal in de literaire kritiek het lot van de ‘vrouwenromans’ heeft bepaald. In een slotessay levert zij een bijdrage aan enkele actuele discussies in het feministisch literatuuronderzoek. Hieronder volgt een fragment uit de paragraaf ‘De dubbele kritische moraal’.¹

(pp. 263-269)

Vrouwelijkheid is voor oudere critici een hoog goed, maar toch is die ook voor hen ‘de keerzij van een artistiek tekort’. Juist door deze benadering staat, zoals Robbers zegt, ‘het vrouwenwerk in de literatuur’ apart van ‘het onze’ – waarmee hij kennelijk doelt op het werk van mannelijke auteurs. Echte literatuur, echt kunstenaarschap behoort tot ‘ons’ terrein en is van een ander kaliber dan het vrouwenwerk, hoe hoog de vrouwelijkheid ook wordt geprezen. Mannelijk talent, daarom is het tenslotte toch te doen in de kunst, zo schrijft Frans Coenen in 1925 in *Groot Nederland* – een talent dat hij daar overigens aan een vrouwelijke auteur toekent.

In de jaren twintig groeit de kloof en rond 1930 heeft deze een zeer uitgesproken vorm aangenomen. Het principe van de dubbele kritische moraal en de ideologisch/psychologische achtergronden daarvan blijft gehandhaafd, maar de tegenstellingen worden veel sterker. Voor de oudere critici was de ‘vrouwenro-

1. De noten zijn hier vanwege de beperkte ruimte niet afgedrukt.

man' een apart terrein met niettemin, als uiting van vrouwelijkheid, als vrouwenstem, een plaats binnen de letterkunde. De jongere critici hebben een minder verheven beeld van vrouwelijkheid en zij laten zich sterker leiden door hun drang tot prozavernieuwing, terwijl 'vrouwenromans' het oude proza vertegenwoordigen. Zij drijven de spot met de wijze waarop hun voorgangers het vrouwelijke in de letterkunde verheerlijkten. Zo is in *Propria Cures* een gefingeerd interview van Menno ter Braak met Robbers opgenomen, waarin Robbers' idealisering van de vrouwenziel belachelijk wordt gemaakt door hem de volgende tekst te laten uitspreken: 'Het is zeer opmerkelijk, hoe dikwijls de schrijvende vrouw juist aan deze criteria, die men toch aan kunst te stellen heeft, voldoet... God, meneer, zo'n pure vrouwenziel ... dat is een nooit te ontraadselen mysterie... U zult gezien hebben, dat ik zeer dikwijls mijn aandacht juist aan jonge, gevoelige schrijfsters schenk, denkt u maar aan Emmy van Lokhorst, aan Elisabeth Zernike en vele anderen ... die ik eigenlijk ontdekte...' Ook Du Perron maakt zich in *Uren met Dirk Coster* vrolijk over diens pogingen 'onze roman-cières te begrijpen', over diens eerbied voor 'heilige vrouwen' en het diepe contact 'tussen deze man en de schrijvende vrouw'.

Het streven van de jongeren is erop gericht de 'damesroman', en daarmee eigenlijk de totale romanproductie van vrouwen, naar het terrein van de triviale literatuur te verbannen. Nog sterker dan bij de oudere critici is voor de jongeren de literatuur 'ons' terrein, voor de damesromans wordt geen plaats meer ingeruimd. (...)

In de ogen van de jongeren bestaat tussen vrouwen/vrouwelijkheid en literatuur een volstrekte en onverzoenlijke oppositie. De ironie die de methode is van Ter Braak en Du Perron verkeert bij sommige generatiegenoten in onverhulde agressie. Ook Du Perrons ironie kan trouwens kwaadaardige vormen aannemen. Tekenend is hoe hij zich (in het zesde *Cahier van een lezer*) verlustigt in het idee van een schrikbewind in de Nederlandse letteren met een bloedraad bestaande uit Ter Braak, Slauerhoff, Greshoff, Van Wessem, Marsman en Kelk. Onder het bewind van dit geheel uit mannen bestaande gezelschap zou het snel afgelopen zijn met de vrouwen in de letterkunde: 'De guillotine zou niet dan een heel enkele keer werken, maar het Amsterdams kanaal zou zich uitstekend lenen tot talrijke noyades. Hele schrijvende vrouwenkonglomeraten zouden daarvoor worden opgeschreven: enfermons l'innocent mais submergeons le mollusque!' Albert Kuyle is ronduit kwaadaardig. (...) Hier wordt aan vrouwen de toegang tot de letterkunde ontzegd, iets wat ook Helman wenselijk lijkt te vinden. (...)

Deze laatste citaten moeten niet de indruk wekken dat de dubbele kritische moraal het sterkst daar zou blijken waar critici sarcastisch en hatelijk spreken over het aandeel van vrouwen in de romanliteratuur. Dat zijn enkele extreme vormen die het dubbel normenstelsel rond 1930 kon aannemen, toen de critici schoon genoeg hadden van damesromans en alle middelen aanwendden om ze te bestrijden – ook het beklemtonen van de natuurlijke onverenigbaarheid

tussen vrouwen en literatuur. Toch is dit laatste voor de jongeren meer dan een strategie om de dames uit de literatuur te weren. Zij vinden werkelijk dat vrouwelijkheid een tegenpool vormt van wat zij literair en artistiek voorstaan. Het is duidelijk dat juist in de opvattingen van de jongere generatie een negatief beeld van vrouwen en vrouwelijkheid een steeds terugkerend thema vormt. Niet alleen in hun kritiek op damesromans maar in hun hele denken. Zij benoemen cultuurelementen die ze als negatief of achterhaald ervaren bij voorkeur als 'vrouwelijk' (met de verschillende betekenisassociaties die hiervoor aan de orde kwamen) terwijl de nieuwe, moderne bewegingen graag als 'mannelijk' worden aangeduid. Bij de meest uiteenlopende jongeren is dat zichtbaar: in Van Doesburgs modernistische beschouwingen waarin het vrouwelijke het sentimentele, natuurlijke vertegenwoordigt dat overwonnen moet worden; in Ter Braaks 'Démasqué der schoonheid' waarin hij de schoonheid beschrijft als mannelijk puberteitselement, in termen die uitsluitend op mannen betrekking hebben: van knapen bij wie de schoonheid in het bloed zit tot 'ferme bewuste mannelijkheid'; bij Van Vriesland die stelt dat de taal van de jongeren mannentaal is. De modernistische vernieuwing in haar verschillende vormen is voor de jongeren een mannelijke beweging en een mannenzaak.

Om terug te komen op de dubbele kritische moraal: die speelt een beslissende rol in de literaire kritiek op 'vrouwenromans' gedurende de hele periode vanaf de eeuwwisseling tot 1930, maar niet steeds op dezelfde wijze. Dat heb ik hierboven willen aantonen. In de loop van die dertig jaar verschoven zowel de voorstellingen van vrouwelijkheid, dus de door de ideologie gestuurde sekspecifieke normen (zoals hoofdstuk V liet zien), als de 'algemene' literaire opvattingen en normen (zoals bleek uit hoofdstuk II en III), en bovendien wijzigde zich de verhouding tussen die beide categorieën. Maar er was hoe dan ook steeds sprake van een dubbel normenstelsel en dat leidde er steeds toe dat men 'vrouwenromans' onderscheidde als een apart terrein, eerst binnen, later buiten de officiële letterkunde. En dat onderscheid had per se consequenties voor de literaire waarde die men aan 'vrouwenromans' toekende, zoals ik in de laatste paragraaf van hoofdstuk V op allerlei manieren duidelijk heb gemaakt. Vrouwelijke eigenschappen staan haaks op literaire eisen, en dat betekent dat die vrouwelijke eigenschappen, ook al waardeert men ze op zichzelf positief, in een roman afbreuk doen aan de literaire kwaliteit. (...)

De dubbele kritische moraal verklaart ook de verwachtingen die critici hebben van literair werk van vrouwen. Die zijn niet hooggespannen. Men verwacht eerder prestaties op het gebied van het leven, eerder vrouwelijkheid dan artistieke vernieuwing of kwaliteit. We zagen al dat Ter Braak van vrouwelijke auteurs geen prozavernieuwing vraagt, maar romans met een eigen, vrouwelijke bewustheid. Coster heeft zijn verwachtingen aangepast aan zijn vrouwbeeld. Hij meent dat het beste dat men mag verwachten een zielsnatuurlijkheid is die zich rijpt tot wijze vrouwelijkheid. Die zou een verrijking van onze literatuur en van het Hollands bewustzijn betekenen. (...) Nijhoff heeft over het algemeen geen

hoge dunk van 'vrouwenromans'. Maar aan Elisabeth Zernike, die overigens vaak wordt geprezen om haar echt vrouwelijk werk, wijdt hij de volgende waarderende woorden: 'Elisabeth Zernike noemt haar novelle "Kinderspel", maar is dit kinderspel misschien niet het hoogste, dat ooit de vrouw de wereld geven kan?'

De werking van de dubbele kritische moraal is grotendeels onbewust, zo hebben we gezien. Men is zich weliswaar, in ieder geval deels, bewust van de psychologische definities en beelden van vrouwelijkheid, maar niet of nauwelijks van de rol die deze spelen in de eigen kritische praktijk. En overigens, voor zover men zich wel bewust is van het gebruik van speciale normen voor vrouwelijke auteurs, vindt men dat een volstrekt vanzelfsprekende zaak, die geen explicitering of toelichting, en zeker geen verontschuldiging nodig heeft. Indien nodig kan men zich immers beroepen op de medische en psychologische wetenschap. Toch is er wel een enkeling die zich er aan stoort. Een artikel uit *De Gids* uit 1928 opent zo: '(...) De schrijfster van dit artikel ergert zich aan onjuiste kritiek, wijst op het bestaan van een dubbele moraal in de literaire kritiek, maar vervolgt haar betoog met een uiteenzetting van de specifieke geestelijke (on)vermogens van vrouwen, die dan toch ook haar eigen benadering van "vrouwenromans" bepaalt.' Daaruit vallen twee dingen af te lezen: ten eerste hoe krachtig de werking van de dubbele kritische moraal is, hoe moeilijk het voor critici is over romans van vrouwen te praten zonder zich daarbij te laten leiden door hun beeld van vrouwelijkheid. En ten tweede: nogmaals blijkt dat het geen zaak is van mannelijke critici alleen. De sekse-ideologie is onderdeel van het denkpatroon van mannen en vrouwen in de eerste decennia van deze eeuw, en de dubbele kritische moraal speelt in de hele literaire kritiek een rol.

Overigens ontkomen ook de schrijfsters zelf niet aan de werking van deze ideologie. Ook zij zijn erdoor gevormd: we hebben hiervoor voorbeelden gezien van schrijfsters die de bestaande opvattingen rond vrouwen en vrouwelijkheid van harte steunen. Zij nemen de cultus van de ware vrouwelijkheid over en dat komt in hun literaire werk tot uiting. Volgens Annie Romein-Verschoor gaan juist vanaf de eeuwwisseling de romanschrijfsters zich tot taak rekenen de ziel van de vrouw in onze literatuur te doen kennen. Veel romanschrijfsters uit deze periode lijken zich daarbij eerder te richten op aanpassing aan het bestaande vrouwbeeld dan op het beschrijven van hun werkelijke ervaringen of het leveren van een artistieke prestatie. Niet voor niets wordt hun echte vrouwelijkheid vaak meer geprezen dan hun literaire kwaliteit. Maurits Basse lijkt gelijk te hebben als hij zegt dat de vrouwelijke auteur uit deze periode er vooral naar streeft 'vrouw te blijven in wezen en in verschijning.' Ina Boudier-Bakker is daarvan wel het sprekendste voorbeeld. Haar eerste biograaf Ritter schrijft in 1931 dat haar 'onbewust en doelbewust streven vóór alles hierin bestond, in leven en werken: vrouw te zijn'. Dat geldt ook voor veel van haar collega-schrijfsters. Annie Romein wijdt een hoofdstuk aan hen met als titel 'De vrouwelijke vrouw'. Dit is de periode van de vrouwelijke auteurs die willen voldoen aan het

bestaande vrouwbeeld. Dat wil niet zeggen dat zij 'vrouwelijk-bewuste' romans schrijven zoals Ter Braak van schrijfsters vraagt, maar dat zij zich richten naar de beperkende normen die er voor haar bestaan.

Stellingen

De beperktheid van damesromans wordt niet veroorzaakt door het enge sociale gezichtsveld van de auteurs (Romein-Verschoor), noch door beperkingen van hun persoonlijkheid (Ter Braak), maar door hun ideologische gebondenheid aan de cultus van de ware vrouwelijkheid en hun onvermogen tot een bewuste reflectie hierop.

De stelling van J. Fetterley in *The Resisting Reader* (1978) dat de Amerikaanse literatuur mannelijk is en van vrouwelijke lezers verlangt 'to identify against herself', een stelling die vaak is veralgemeend en herhaald, is gebaseerd op een simplistische visie op het leerproces en de vrouwelijke lezer.

'Reading as a woman', de vaak herhaalde veronderstelling dat het verschil maakt of de lezer van een tekst een man is of een vrouw, is tot nu toe een hypothese gebleven. Onderzoek op dit terrein zou zich eerder moeten toespitsen op verschillen in literaire smaak dan op verschillende leeswijzen van mannen en vrouwen.

Helena Adelheid van der Borg

Vroedvrouwen: beeld en beroep

Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem,
's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865

Op 26 mei 1992 promoveerde Helena Adelheid van der Borg aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de sociale wetenschappen. Haar proefschrift, uitgegeven bij Wageningen Academic Press, beschrijft de beeldvorming over vroedvrouwen en hun feitelijke positie in Leiden, Arnhem, Leeuwarden en 's-Hertogenbosch. Het bleek dat vooral geneesheren en vroedmeesters zich in weinig vleierende bewoordingen over vroedvrouwen hebben uitgelaten. Deze meningsvorming werd weer door andere onderzoekers overgenomen. Vragen die aan de orde komen zijn: wat is er precies over deze vroedvrouwen beweerd, door wie en waarom? In hoeverre kwamen de opvattingen van vroedmeesters en

geneesheren overeen met die welke in bredere kring over vroedvrouwen bestonden en met hun feitelijke positie in de stedelijke samenleving? Verder gaat de auteur in op het beroep zelf; zij belicht daarbij onder meer de werkzaamheden en de beroepsvorming (regulering, opleiding en concurrentie) van vroedvrouwen.

Het onderstaande fragment is ontleend aan hoofdstuk vier.¹

Stadsbesturen stelden, soms in overleg met geneesheren en vroedmeesters, bepalingen vast waarmee grenzen aan de uitoefening van het beroep van vroedvrouw werden gesteld. Ze vonden het noodzakelijk dat de werkzaamheden van vroedvrouwen werden gereguleerd; ze maakten zich zorgen over het goede verloop van geboorten binnen hun stad. Klachten over de werkzaamheden en de gedragingen van vroedvrouwen werden dan ook bij de stedelijke overheden en in Leiden tevens bij het Collegium door cliëntèle en verwanten ingediend. Deze klachten betroffen plichtsverzuim zoals de weigering met de hulpzoekende mee te gaan of het verlaten van een barend vrouw. Het Collegium bepaalde na het aanhoren van de ingediende klachten of vroedvrouwen zich inderdaad niet aan de voorschriften hielden, te veel hun eigen gang gingen of onverantwoordelijk functioneerden. De leden van het Collegium beoordeelden de bekwaamheid van vroedvrouwen en tot hoe ver de bevoegdheden van vroedvrouwen reikten. Daarmee bepaalden ze ook de bevoegdheden van de wedijverende beroepsgroep van vroedmeesters.

Over het algemeen traden het Collegium en de stedelijke overheid soepel en pragmatisch op. Veelal kregen vroedvrouwen een aanmaning, soms een boete zoals die in de reglementen waren vastgelegd. Zelfs wanneer een vroedvrouw de zwaarste straf kreeg opgelegd, namelijk ontheffing uit het ambt, was er na een bepaalde tijd clementie mogelijk. Bij conflicten werden vroedvrouwen vaak in het gelijk gesteld.

De meeste klachten hadden betrekking op het verkeerd behandelen van barend vrouwen en pasgeborenen. In de periode van 1719 tot 1807 werd in Leiden twintig maal een klacht over 'mishandeling' van kraamvrouw en/of pasgeborene ingediend. In dezelfde periode waren in het notulenboek van het Collegium ongeveer 23 vrouwen geregistreerd die in het kraambed waren gestorven. Er zullen zeker meer kraamvrouwen zijn gestorven, maar niet iedereen stapte naar het Collegium of de 'vredemakers' om vroedvrouwen of vroedmeesters hiervoor aan te klagen. Hoe hoog de kraamvrouwensterfte in de achttiende eeuw exact was, is niet bekend. Geschat wordt dat in deze eeuw één tot anderhalf procent van de bevallingen sterfte in het kraambed tot gevolg had. Kloosterman (1984, p. 58) berekende de kraamvrouwensterfte bij de cliëntèle van de vroedvrouw Catharina Schrader die vele jaren (1693-1745) in Dokkum en om-

1. De noten zijn hier vanwege de beperkte ruimte niet afgedrukt.

streken werkzaam was. Aan de hand van haar dagboek kwam hij van de 3060 begeleide bevallingen op 21 sterfgevallen in het kraambed (0,69%). Dit is vergeleken met de cijfers uit Maasland waar in de achttiende eeuw veertien kraamvrouwen bij elke duizend bevallingen overleden, vrij laag.

In de achttiende eeuw kregen vroedvrouwen te maken met verschillende groeperingen die zich met de verloskundige praktijk inlieten. Hiermee ging een nieuwe taakverdeling van de verschillende beroepsgroepen gepaard. Uit het materiaal van Leiden, Leeuwarden, Arnhem en 's-Hertogenbosch komt een wedstrijd tussen verschillende groeperingen naar voren. Centraal in dit proces van beroepsvorming waren een afbakening van het werkterrein, de competenties en de inkomsten. Buiten het terrein vielen de als onbevoegd gedefinieerden, die zich niet aan de strikte toelatingseisen van het ambt hadden gehouden. De concurrentie van onbevoegden was niet nieuw; deze vrouwen werden nu pas als 'byloopsters' of 'noodhulpen' gedefinieerd. Een nieuwe beroepsgroep van mannelijke verloskundigen ontwikkelde zich en liet zich steeds meer in met de werkzaamheden van vroedvrouwen. De wedijver met mannelijke verloskundigen veroorzaakte een teruglopende cliëntèle en daarmee inkomstenderving.

De uitbreiding van de werkzaamheden van vroedmeesters en in de verloskunde gespecialiseerde geneesheren naar de verloskundige praktijk ging ten koste van het werkterrein van vroedvrouwen. Het was vroedvrouwen slechts toegestaan 'natuurlijke' bevallingen te doen. Anders dan vroedvrouwen, wie zulks verboden was, gebruikten vroedmeesters regelmatig instrumenten om een barend vrouw van haar kind te verlossen. De Leidse stadsvroedmeester Terne meende dat vroedvrouwen met opzet het invoeren van hulp van vroedmeesters uitstelden. Ze zouden de barend vrouwen moed inspreken, maar hen ook afschrikken met verhalen over het gevaarlijke instrumentengebruik van vroedmeesters. Dit gebeurde inderdaad een keer in Leiden. In het voorgaande werd een voorbeeld gegeven waarin een vroedvrouw verwanten van een barend vrouw waarschuwde dat wanneer een vroedmeester zou komen het kind met behulp van instrumenten ter wereld gebracht zou worden.

Hoewel de stadsbesturen de bevoegdheden van verscheidene beroepsgroepen in reglementen hadden vastgelegd, liepen geneesheren, vroedmeesters en vroedvrouwen elkaar herhaaldelijk voor de voeten. Mannelijke verloskundigen gaven uiting aan hun ongenoegen omtrent vroedvrouwen die niet direct bereid waren hun plaats voor hen in te ruimen wanneer ze een barend vrouw hulp verleenden. Vroedvrouwen werden als ondergeschikten gezien, die gehoorzaamheid moesten betrachten. Soms uitten vroedmeesters en geneesheren klachten over vroedvrouwen vanwege 'mishandelingen' van barend vrouwen en waren ze van mening dat vroedvrouwen incompetent waren. Zoals we in de voorbeelden zagen kwamen de vroedmeesters meestal nadat een vroedvrouw en soms ook nog een tweede vroedvrouw lange tijd met de in barensood zijnde vrouw bezig waren geweest. Op deze wijze zagen vroedmeesters vooral beval-

lingen die moeizaam verliepen en waarbij de toestand van de kraamvrouw kritiek werd. Ze konden gemakkelijk de vroedvrouw van 'mishandeling' beschuldigen, ook wanneer zij evenmin de barende vrouw van haar kind konden verlossen. De eerstgeroepene werd dan nalatigheid verweten. Dit deelden ze de verwanten van de kraamvrouw en de aanwezigen mede, die hun mening wellicht hoogachtten want ze voerden hun getuigenis aan voor hun aanklachten tegen 'mishandelende' vroedvrouwen.

Een terrein waar vroedmeesters of geneesheren eveneens in conflict raakten met vroedvrouwen was, zoals reeds in het vorige hoofdstuk is behandeld, het theoretisch en aanschouwelijk onderwijs. Vroedvrouwen hielden zich niet altijd aan de bepalingen omtrent dit onderwijs: ze kwamen te laat of helemaal niet op de theoretische en aanschouwelijke lessen.

Wat voor een verweer hadden vroedvrouwen tegen mannelijke verloskundigen? Een belangrijk machtsbron van vroedvrouwen was gelegen in hun praktische kennis en ervaring, maar deze werd aangetast doordat formele opleiding tot de vereisten begon te behoren. De traditionele definitie van geboorten als exclusief vrouwendomein veranderde in de achttiende eeuw; steeds vaker werden mannelijke verloskundigen bij barende vrouwen toegelaten. Vroedvrouwen konden weinig uitrichten tegen de komst van mannen op hun arbeidsterrein.

Geneesheren en vroedmeesters bepaalden in samenwerking met het stadsbestuur het doen en laten van vroedvrouwen. Ze bakenden het terrein van vroedvrouwen af en daarmee hun eigen terrein. Toch verweerden vroedvrouwen zich tegen bemoeienis van vroedmeesters en geneesheren door klachten over smaad of inkomstenderving in te dienen bij het Collegium of het stadsbestuur en ze boden weerstand tegen in hun ogen onredelijke bepalingen. Dit gebeurde formeel via verzuim van de lessen of weigeren boeten te betalen.

Hoewel vroedvrouwen onder toezicht kwamen te staan, gaven de verschillende instanties ook steun en bescherming. Vroedvrouwen kwamen voor hun rechten op. Ze konden terecht bij officiële instellingen met klachten over onheuse bejegening door familieleden van kraamvrouwen, collega's en vroedmeesters en over concurrentie van onbevoegde personen, het niet betaald krijgen van bewezen diensten, beschuldigingen van incompetentie en het gedrag van vroedmeesters bij bevallingen. De klachten werden serieus genomen. Niet zelden werden de vroedvrouwen in het gelijk gesteld.

Mieke Verloo
Macht en gender in sociale bewegingen
Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties

Op 10 november promoveerde Mieke Verloo aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Haar proefschrift is uitgegeven bij SUA te Amsterdam. Onderstaand fragment is ontleend aan het derde hoofdstuk.

3.1. Inleiding: Interpretatie en beleving van het handelen

Deelnemen aan een bewonersorganisatie wordt door de vrouwelijke leden geïnterpreteerd in formuleringen die verwijzen naar het terrein van het zelf, naar het terrein van de organisatie of naar het terrein van het politieke. Als interpretatieschema's verwijzen naar het zelf, gaat het om: zelfontplooiing, identiteit en eigenbelang.

Interpretatieschema's die verwijzen naar aspecten van de organisatie zijn: buurt, doel, werk, lid zijn van een sociale groep en solidariteit.

Tot het terrein van het politieke horen interpretatieschema's als: bewonersmacht, wereldverbeteren, feminisme en strijd.

(...)

3.3 Zelf: Identiteit

Een ander interpretatieschema dat te maken heeft met het zelf is 'identiteit'. Soms verwijst men naar een categorie of type waarmee men zich identificeert, soms gaat het om de verhouding van het zelf tot het deelnemen aan de groep, en soms gaat het om zelfwaardering. Deze drie aspecten van het interpretatieschema identiteit komen in het totaal in ongeveer gelijke mate voor. Identificatie komt iets meer voor bij de vrouwen uit de professionele actieorganisaties. Het koppelen van de betekenis die het deelnemen aan de bewonersorganisatie heeft aan hetzij de relatie tussen de persoon en de groep, hetzij zelfwaardering, is juist sterker bij de hervormings- en verzetsorganisaties.

AANTAL PERSONEN DAT INTERPRETATIESCHEMA *IDENTITEIT* NOEMT

	identificatie	relatie zelf- groep	zelf- waardering
Actiegr. (n=14)	6	4	0
Prof. actieorg. (n=13)	9	6	3
Hervorm. org. (n=11)	3	7	10
Verzetsorg. (n=6)	3	4	5
totaal	21	21	18

Als vrouwen over hun handelen in de actiegroepen vertellen, lastig gevallen door een interviewster die wil weten waarom ze iets vinden of doen, vallen ze geregeld terug op een bepaalde *identificatie* als verklaring voor hun handelen. Het zijn uitspraken als: 'Ik ben nou éénmaal iemand die...' Het lijkt een beetje te functioneren als een stoplap: 'Zo ben ik nou eenmaal, en dus is de discussie daarover nu gesloten.' Het werd in de interviews echter niet als stoplap gebracht, soms eerder andersom, als een soort persoonlijke 'onthulling'.

De inhoud van de uitspraken over 'identiteit' gaat alle kanten op. De één voelt zich meer een 'mens dat op de achtergrond blijft', of 'iemand die bij de dag leeft', of 'niet zo'n baas-speeltype', 'niet zo brutaal'. Anderen verantwoorden een actief deelnemen aan de actiegroep met 'ik ben altijd al een zorgend iemand geweest', 'ik ben een volhouder', 'ik ben meer een doe-type', 'een barricade-type', 'ik ben meer een carrièrertype'. In de beleving van de vrouwen ligt daar een verklaring van hun handelen. Ze proberen op zo'n manier deel te nemen aan de actiegroep, dat dat bij hun identiteit past, verwoord met 'het moet me wel liggen.' Vrouwen zeggen dat ze een 'gezelschapsmens', of 'juist niet zo'n groepsmens' zijn, zijn een 'echt luistermens' of 'geen echte huisvrouw'. Als zij gebruik maken van een zelfstandig naamwoord om zichzelf te omschrijven, is dat twaalf keer een sekseneutraal woord (mens, persoon) en slechts vier keer een omschrijving die naar het vrouwelijk geslacht verwijst.

Soms wordt ingegaan op *de totstandkoming van de eigen identiteit*. Dan wordt verwezen naar een 'vroeger beroep' waarmee het huidige handelen overeenkomst vertoont, of simpelweg gezegd 'dat heb ik altijd al gedaan'. Ook zeggen vrouwen dat ze het actievoeren niet 'van vreemd' hebben, omdat hun ouders vroeger ook al 'rooie rakkers waren'.

De identificatie-uitspraken verwijzen naar een handelen in de bewonersorganisatie, niet als taak, of als rol, maar als *volledig jezelf zijn*. Ook ambitie vertaalt zich dan niet alleen in het streven naar het uitvoeren van een bepaalde taak, of het vervullen van een bepaalde positie, maar in een 'ambitieuze' identiteit: 'het is niet mijn aard om gauw op te geven'. Ook naar de toekomst toe komt dit tot uitdrukking:

‘Kijk, ook als ik later eventueel de stad uittrek, denk ik dat ik in allerlei dorpjes ook wel dit soort dingen kan doen, alleen op een kleinere schaal en misschien op een andere manier. Maar ik wil wel een soort iemand zijn, waar allerlei mensen met allerlei problemen naartoe kunnen. Dat vind ik wel leuk.’

Een tweede aspect van het interpretatieschema identiteit is de *relatie tussen zelf en groep*. In veel interviews wordt verwezen naar *het zoeken naar een identiteit*. Veel vrouwen uit hervormingsorganisaties of verzetsorganisaties interpreteren hun deelname als een ‘experiment met zichzelf’. Gevraagd naar de reden waarom ze bij de groep zijn gekomen, zeggen ze dan dat ze ‘wilden zien hoe ze daarop reageerden’. Meer algemeen heeft het te maken met een levenshouding waarbij het niet voldoende is dat men zich ‘senang’ voelt. Het gaat er vooral ook om nieuwe impulsen op te doen, nieuwe leefvormen te leren kennen. Deze houding lijkt een typische adolescentie-houding.

‘Ja, ik voel me als een vis in het water hier, maar ik moet hier maar eens echt verdwijnen en in een klein groepje gaan wonen (...). Het zou heel goed voor me zijn om hier eens weg te gaan, eens anders te wonen. Op m’n uppie op een kamer of met een paar mensen in een huis. Dat dat dan weer een hele andere situatie is, dan dit weer. Omdat ik hier al zo lang woon.’

Er is soms sprake van een problematische relatie tussen identiteit en groep. Een probleem daarbij is bijvoorbeeld dat ze zich *geremd* voelen om zichzelf te zijn op de vergaderingen. Dat slaat er dan vooral op dat ze het gevoel hebben niet ‘fel’ of ‘direct’ te mogen zijn.

Een ander probleem heeft te maken met de *grens tussen individu en groep*. Veel vrouwen zeggen dat ze proberen meer afstand te houden, vooral ook in emotionele zin. Ze ervaren de organisatie als gulzig, laten zich meeslepen in hun stemmingen door anderen.

‘Ik heb veel moeite met mijn eigen stommiteiten daarin. Dan zijn er niet genoeg mensen en dan neem je toch weer teveel op je, en dan kun je het niet allemaal waarmaken. En dan voel je je zo naar, en dat vind ik ook fout. Je moet zeggen tot hier ga ik en niet verder, weet je. Want anders neem je teveel op je eigenlijk, en je kan het niet waarmaken en dan voel je je gewoon lullig.’

Centraal staat echter dat zij in grote getale een verband leggen tussen hun deelname aan de bewonersorganisatie en persoonlijke groei en ontwikkeling.

‘Door die manier van samenwonen en samenwerken in een groter verband, maar ook in huis, heb ik op een bepaalde manier aan mijn ontwikkeling of aan mijn persoonlijke groei gewerkt.’

Andere verwijzingen naar dit interpretatieschema wijzen erop dat de huidige organisatie juist een soort schuilplek is waar men zichzelf eerder vindt. Deze ver-

wijzingen staan wat de woordkeus betreft bol van het semi-therapeutisch jargon. Mensen zeggen dat ze 'doorgedraaid' waren, 'zichzelf aan het voorbijlopen' waren, 'over hun toeren' waren, dat ze 'niet open stonden voor één iemand'. In het algemeen zijn ze ontevreden met zichzelf: 'Ik ben iemand die nooit gevonden heeft wat ie zoekt.' De *waardering voor zichzelf* die uit deze verwijzingen naar voren komt, is voor het grootste deel van de vrouwen vooral *negatief*: ze noemen zichzelf 'luiig', 'slap', 'bang om ondergesneeuwd te worden', 'hard' of 'cynisch geworden'. Het aantal positieve uitingen valt daarnaast in het niet: 'ik ben een doordouwer', 'ik kan meer dan je denkt'. Deze negatieve zelfwaardering komt het sterkst naar voren in de hervormingsorganisaties. Bij de vrouwen uit de verzetsorganisaties komt ook ambivalentie voor.

ZELFWAARDERING

	positief	ambivalent	negatief
Actiegr. (n=14)	0	0	0
Prog.actiegr. (n=13)	1	0	2
Hervorm.org. (n=11)	1	0	9
Verzetsorg. (n=6)	0	3	2
Totaal	2	3	13

Verslagen van bijeenkomsten

Denise J.J. Dijk

*Liberating Women. New Theological
Directions*

Verslag van het vierde congres van de
European Society of Women for
Theological Research (ESWTR)
Bristol, 2-6 september 1991

Van 2-6 september 1991 vond het vierde congres plaats van de ESWTR aan het Department of Theology and Religious Studies van de Universiteit van Bristol in Groot-Brittannië. Ongeveer 150 vrouwen uit zeventien Europese landen participeerden in dit congres. De driehonderd leden tellende ESWTR stelt zich ten doel vrouwenstudies theologie te bevorderen en onderzoeksresultaten op dit terrein uit te wisselen. Het thema van de conferentie *Liberating women. New Theological Directions* – eveneens de titel van de in Bristol uitgegeven Reader – kwam in de lezingen en discussiegroepen aan de orde. In deze groepen werd tevens de voortgang van eigen onderzoek op het terrein van de Hebreeuwse Schriften, het tweede testament, vrouwen geschiedenis, pastorale theologie, systematische theologie en ethiek besproken. De themagroep christologie presenteerde als resultaat van haar onderzoek het boek *Vom Verlangen nach Heilwerden. Christologie in feministisch-theologischer Sicht* onder redactie van Doris Strahm en Regula Stöbel (Fribourg/Luzern 1991), met bijdragen van onder anderen Julie Hopkins en Manuela Kalsky.

In een van de lezingen vroeg Anne Primavesi aandacht voor een nog onbekend thema: theologiseren in relatie tot het 'Gaia-model'. In haar boek *From Apocalypse to Genesis. Ecology, Feminism and Christianity*. Turnbridge Wells, Kent (Burnes & Oates) 1991, legt zij verbanden tussen ecofe-

minisme, christendom en 'Gaia-spiritualiteit'. Primavesi ziet het gehele leven op aarde, Gaia, als een zichzelf regulerend organisme, waarin alle leven met elkaar en met de aarde verbonden is. 'Gaia' onderhoudt alles en iedereen. Feministen, die zo tegen de wereld aankijken, verzetten zich niet alleen tegen vormen van discriminatie als racisme en seksisme maar ook tegen 'speciesisme'. Men bestrijdt de overtuiging dat de menselijke species verheven is boven die der dieren. In Primavesi's visie staat niet de mens maar het leven centraal. De mens maakt deel uit van de natuurlijke wereld. Men streeft ernaar ecologische gerechtigheid te herstellen.

Vertegenwoordigsters van het gastland, Groot-Brittannië, gaven de deelneemsters informatie over de posities van witte en zwarte vrouwelijke theologen in hun kerken.

Ik besteed aandacht aan de lezingen van Mary Grey, Dorothee Sölle en Catharina J.M. Halkes. In haar openingstoespraak wees Mary Grey, voorzitter van de ESWTR, bijzonder hoogleraar feminisme en christendom te Nijmegen en tevens een van de organisatoren van de conferentie, op nieuwe uitdagingen waarvoor de Society zich door de zich snel opvolgende politieke en culturele ontwikkelingen in Europa geplaatst ziet. Grey pleitte ervoor de toekomstige economische eenwording van Europa met gepast wantrouwen te bezien. Europa dient zich volgens haar rekenschap te geven van de 'Civitas Christiana', dit is een mengsel van vele culturen en discoursen. Zij heeft haar politieke en culturele dominantie in stand gehouden ten koste van joodse en zwarte mensen en ten koste van het subject-zijn van vrouwen in de Europese geschiedenis. Witte vrouwen, aldus Grey, worden zich steeds meer de bevoorrechte positie bewust van waaruit ze theologiseren. Stonden voorheen woorden als zelfbevestiging en ontplooiing in het centrum van hun belangstelling, nu beseffen ze dat de betekenis van deze begrippen context-afhankelijk is. Begrippen als 'vrijheid' en 'bevrijding' dienen daarom nader genuanceerd en omschreven te worden.

Kenmerkend voor de nieuwe richtingen die feministische theologes inslaan noemt Grey: een bewust expliciet taalgebruik, waarin duidelijk wordt over wie gesproken wordt en over wie niet; be-

wustzijn van verschillen tussen vrouwen en de contextgebondenheid van de theologie en de ontwikkeling in het denken over het persoon-zijn van de mens. In de plaats van het antropologisch Verlichtingsmodel – gekenmerkt door een individualistisch zelf – worden relationele antropologische modellen geconstrueerd. Volgens Grey worden deze modellen ontleend aan inclusieve beelden van de godheid. Vindplaatsen voor deze beelden zijn: de ‘verborgen’ bronnen van de christelijke en joodse tradities, die volgens haar de basis vormen voor meer wederzijdse rechtvaardige en bevrijdende relaties tussen mannen en vrouwen. De laatstgenoemde ontwikkeling kwam expliciet in de lezingen van Sölle en Halkes aan de orde.

De kritiek op het antropologische Verlichtingsmodel loopt parallel met de kritiek op de autoritaire taal over de godheid. Zoals één naam de menselijke existentie onvoldoende benoemt, zo brengt de beperking van de godheid tot één beeld – een autoritaire potentiaat – mensen volgens Sölle op een verkeerd spoor. Omschrijvingen van de godheid met behulp van drie ‘omni’s’: omnipotentia, omniscientia en omnipresentia (almacht, alwetendheid en alomtegenwoordigheid) worden door de traditionele theologie gebruikt om slechts één ervaring met het goddelijke, de ervaring van hulpeloze afhankelijkheid van een dwingende, straffende god, te ijken en te rechtvaardigen. Deze conceptualisering van het goddelijke bevestigt volgens Sölle bepaalde sociaal-culturele vormen van overheersing. Binnen dit kader worden vrouwen sociaal verordoneerd tot niet-zijn (M. Daly) en worden hun levenservaringen en hun ervaringen met het goddelijke irrelevant. Volgens Sölle zijn vrouwen getraind hun dagelijks leven te trivialisieren – zoals blijkt uit uitspraken als ‘Ik ben maar...’ – of zich zonder verzet te onderwerpen aan overheersing. Juist uit de mond van vrouwen hoort Sölle wat zij de meest godloze zin in het dagelijks leven noemt: ‘We kunnen er niets aan veranderen.’ Ook al lijkt het onwaarschijnlijk dat bewust geworden vrouwen er behoefte aan hebben ‘God uit de traditie op te graven’, Sölle bespeurt in de zorgen en twijfels van vrouwen over militair geweld en ecologische rampen een verlangen naar transcendentie van het bestaan. Theologen als Sölle willen transcendentie, het

goddelijke, niet meer verstaan als ‘een superman getooid met drie omni’s’. Ze verstaat transcendentie als verbondenheid met het weefsel van het leven. Ze denkt het goddelijke meer als ‘God in ons dan boven ons’. God-taal is, aldus Sölle, niet de taal van het objectiverend discours maar – ontleend aan de mysticus Eckhart – de taal die ervaringen van een liefhebbende, dichtbij God, van een ‘in God zijn’ verwoordt. Met ‘God in ons’ doelt ze op ‘de kracht in ieder om verzet te plegen en de moed om “neen” te zeggen tegen een wereld die verdrinkt in het bloed van onschuldigen’. Het existentiële spreken over God komt volgens Sölle op in het leven van alledag en is te vinden in de taal van het verlangen en de strijd.

Sölle maakt gebruik van tweedelingen. Ze kent twee soorten vrouwen: bewust geworden vrouwen en zij die het licht nog niet hebben gezien, en twee soorten theologen: de traditionele en de bevrijdingstheologen. Met behulp van de eerste tweedeling beneemt Sölle zichzelf het zicht op de complexe leefwereld van de tweede soort vrouwen. ‘De’ traditionele theologie reduceert ze tot een theologie die door haar ‘omni’-godsbeeld één ervaring ijkt. Afgezien van de onjuistheid van deze reductie is het de vraag of dit beeld van de godheid zo eenduidig geïnterpreteerd wordt als Sölle veronderstelt.

Catharina J.M. Halkes formuleerde in haar lezing de coördinaten van een transformerende theologische antropologie. Met het transformatiemodel doelt zij op een zódanige humanisering van personen, van onderdrukkende relaties en van de cultuur dat de samenleving getransformeerd wordt in een gemeenschap van gelijkheid en wederzijdsheid. Sleutelbegrippen in de antropologie die zij in deze lezing ontvouwde zijn ‘relatedness’ en vrijheid. Vanuit haar verstaan van de theologische concepten schepping, menswording en koninkrijk van God ontwikkelt Halkes haar antropologisch model. Kern van het mens-zijn is het – in een groeiproces naar volwassenheid – persoon- worden in relaties met anderen en met de schepping in een sociale context. De mens is gericht op de realisering van het eigen potentieel in de toekomst, op herschepping wanneer zij/hij faalt. De mens is, aldus Halkes, geroepen tot vrijheid die tot verantwoordelijkheid leidt (christelijk geloof). Ieder mens krijgt een

zekere mate van vrijheid om het eigen leven vorm te geven. Zelfs wanneer de vrijheid om beslissingen te nemen afwezig is, blijft het, aldus Halkes, nog een uitdaging voor een mens te kiezen hoe in deze situatie te leven. Deze uitspraak is intern tegenstrijdig. Als een mens *geen* vrijheid heeft beslissingen te nemen, heeft zij/hij de mogelijkheid niet om vorm te geven aan het eigen bestaan. Vanuit het perspectief van de menswording van allen ziet Halkes het als de taak van mensen om hier en nu herschepping te verwerkelijken en vorm te geven aan het rijk van God. De samenleving heeft volgens Halkes de taak om te bevorderen dat onderdrukte kwaliteiten van beide seksen aan het licht komen. Wanneer dat plaatsvindt, zal het resulteren in een verdeling van de macht en in een verandering van het machtsconcept. Met de formulering van deze theologische utopische antropologie geeft Halkes doel en richting aan het denken zonder de ambivalentie van het menselijk bestaan uit het oog te verliezen.

Thérèse van den Heuvel

Emancipatie en bevolkingsontwikkeling

Verlag van een symposium aan de
Katholieke Universiteit Brabant
Tilburg, 15 mei 1992

Demografen zijn geïnteresseerd in bevolkingsontwikkeling en omdat emancipatie van vrouwen als een van de oorzaken wordt gezien van het verminderd aantal geboorten, achtte de Nederlandse Vereniging voor Demografie het zinvol een studiedag aan dit verband te wijden.

Dat er sprake is van emancipatie is volgens dagvoorzitter Henny de Jong-Gierveld af te meten aan het gestegen onderwijsniveau en de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Beide leiden op hun beurt tot latere relatievorming en minder geboorten, op latere leeftijd. Een reeks sheets met tabellen ondersteunde deze als vanzelfsprekend gepresenteerde samenhangen. Het was niet aan de orde of de verbanden misschien ook anders zouden

kunnen liggen. Emancipatie werd zonder meer verbonden met de mate van arbeidsmarktparticipatie. Er werd niets opgemerkt over de kwaliteit van deze participatie. Evenmin werd er iets gezegd over de mogelijkheid emancipatie op een andere manier te definiëren, bijvoorbeeld in de zin van vrijheid te participeren op de arbeidsmarkt of zelf te bepalen of je kinderen wilt en hoeveel. De teneur van de dag was hiermee gezet.

Had Henny Langeveld het in haar studie *Vrouw, Beroep, Maatschappij* (1969) reeds over 'magere' beroepsrollen van vrouwen, volgens Anneke van Doorne-Huiskes is dit beeld nog steeds actueel. Vrouwen werken in deeltijd, op lage functieniveaus, met flexibele contracten, hebben lage inkomens en zijn vaker werkloos. Bovendien is de traditionele taakverdeling, waarbij vrouwen het merendeel van het onbetaalde werk voor hun rekening nemen, nog nauwelijks aan verandering onderhevig. Hoe kan men hier nu verandering in brengen? Na bespreking van een onderzoek naar de positieve ervaringen van leidinggevenden in een (grote) deeltijd baan, constateerde Van Doorne-Huiskes dat deze ervaringen nog positiever zouden zijn, als elke functionaris zo'n dertig uur per week zou werken. Dan zou meteen ook nog het onbetaalde werk beter verdeeld kunnen worden. Beplette Joke Smit eind jaren zestig ook al niet zo iets?

Vervolgens kreeg de politiek in de persoon van Louise Groenman het woord. Zij schetste een korte geschiedenis van het overheidsemancipatiebeleid en pleitte vervolgens voor een nieuw, maar dan consistent en consequent emancipatiebeleid.

De middagzitting werd geopend met een geanimeerd verhaal van Manuela du Bois-Reymond over het door haar geleide longitudinale onderzoek naar zogenoemde statuspassages van jongeren naar volwassenheid. Was er voor de generatie van vlak na de oorlog nog sprake van een sekse-specifieke standaardbiografie, voor de huidige generatie jongeren zijn de keuzemogelijkheden veel groter. Met name voor meisjes verandert er veel. Volgens Du Bois-Reymond zien steeds meer jonge vrouwen voor zichzelf een toekomst waarin ze werken en zorgen zullen combineren. Over hoe ze dat willen gaan doen, denken ze al vroeg na. Du Bois-Reymond onderscheidde vier handelingsopties die deze

meisjes hanteren om uit het dilemma te komen: geen kinderen plannen; het uitstellen van kinderen; het probleem ontlopen, dat wil zeggen ophouden met werken als er kinderen komen; en full-time of part-time werken naast het moederschap. In feite zijn dit opties die ook nu al door vrouwen gehanteerd worden, dus er is niet zo veel nieuws onder de zon. Misschien wel nieuw is dat ook jonge mannen in de loop van het onderzoek er steeds minder vanzelfsprekend van uitgingen dat hun aanstaande vrouw wel voor de kinderen zou zorgen.

Saskia Keuzenkamp was de eerste en enige spreker die expliciet inging op de eigenlijke vragen van de studiedag. Wat betreft de relatie tussen emancipatiebeleid en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen haalde ze een recent onderzoek van de Emancipatieraad aan waaruit blijkt dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen weliswaar zal toenemen, maar dat deze voorlopig nog niet het niveau van mannen zal bereiken. Over het mogelijke verband tussen arbeidsparticipatie en vruchtbaarheid vroeg ze zich af of dit wel zo eenduidig is. Vrouwen kunnen los van de vraag of ze kinderen willen, besluiten te gaan werken. Of besluiten kinderen te willen los van de vraag of ze gaan werken. Bovendien kunnen heel andere factoren in het geding zijn bij zowel de keus voor werken als de keus voor kinderen.

Keuzenkamp merkte ook op dat bij het leggen van genoemde verbanden al te makkelijk voorbij gegaan wordt aan mogelijke verschillen tussen vrouwen. Deze verschillen kunnen volgens haar voor een belangrijk deel verklaard worden door verschillen in gender-identiteit. Voor de inhoudelijke invulling van dit begrip greep ze terug op het habitus-begrip van Bourdieu, dat ze omschreef als een soort psychologische structuur die tot stand komt in een specifieke sociale context, waarbinnen een individu opgroeit. Deze habitus, met gender-identiteit als een van de dimensies, biedt het individu schema's om de werkelijkheid te ordenen en bemiddelt als het ware tussen de invloeden vanuit de omgeving (i.c. het emancipatiebeleid) en het uiteindelijke gedrag (i.c. het kiezen voor kinderen en/of arbeidsparticipatie). Omdat er verschillende gender-identiteiten zijn, heeft het emancipatiebeleid op verschillende vrouwen andere invloeden.

Wat is nu van belang voor de ontwikkeling van een bepaalde gender-identiteit? Naast onderwijsniveau en geboortegeneratie wees Keuzenkamp als derde factor gender-ideologie aan, de houding die mannen en vrouwen op grond van sekse-specifieke socialisatie ontwikkelen ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid in het algemeen en ten aanzien van hun leven als man of vrouw in het bijzonder. Het is met name deze houding die structurend werkt bij keuzes die gemaakt worden. Uit Keuzenkamps verhaal werd echter niet duidelijk hoe gender-identiteit zich nu precies verhoudt tot gender-ideologie. Aan de ene kant is gender-ideologie een van de factoren die gender-identiteit mede bepalen, aan de andere kant lijken ze met elkaar samen te vallen.

Ondanks deze onduidelijkheid aan het eind van haar verhaal was deze bijdrage van Keuzenkamp de enige op deze dag waarin de vanzelfsprekende verbanden ter discussie stonden en waarin gepoogd werd inhoudelijk dieper op vragen in te gaan.

Als laatste spreker richtte de heer Latten van het CBS zich op het fenomeen van toenemende individuele onafhankelijkheid en het dientengevolge opkomen van onderhandelingshuishoudens. Zijn verhaal bestond hoofdzakelijk uit het presenteren op sheets van citaten die hij uit de brochure 'Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid' geknipt had. In deze citaten zag hij zijn uitspraken bevestigd. Hier waren immers ook jonge onafhankelijke vrouwen aan het woord die met hun vriendje onderhandelden.

Op de vraag naar de rol van vaders die hem tijdens de discussie gesteld werd, antwoordde Latten dat steeds meer vaders ouderschapsverlof opnemen. Toen hem vervolgens werd gevraagd of hij ook wist wat ze dan tijdens dat verlof deden, zie hij: 'Met de kinderen wandelen'.

Als deze mannelijke bijdrage exemplarisch is, dan hebben vrouwen nog een lange weg te gaan. Het was overigens een passend slot voor een niet erg inspirerende dag. Misschien had ik ook beter met mijn kind kunnen gaan wandelen.

Recensies

Joke Hermes

De romantische liefde onder vuur

Romantic Longings. Love in America, 1830-1980

Steven Seidman

New York en Londen (Routledge) 1991

247 blz., (geb.) ong. f 115,-

Becoming a woman through romance

Linda Christian-Smith

New York en Londen (Routledge) 1990

208 blz., (geb.) ong. f 100,-

Steven Seidman en Linda Christian Smith hebben allebei zorgen over de verrechtsing van Amerika, vooral wat betreft de liefde en de positie van vrouwen en homo's.

Seidman schrijft over wat hij 'culturen van intimiteit' noemt. Daarmee bedoelt hij zowel wat onder 'liefde' wordt verstaan, als de normen, waarden en gedragsmogelijkheden wat betreft het bedrijven daarvan. Seidman breekt een lans voor die culturen van intimiteit die liefde en seks niet onlosmakelijk met elkaar verbinden maar die seks ook zien als een mogelijkheid tot zelfexpressie en communicatie. AIDS heeft de 'vrije liefde' in diskrediet gebracht. Of, beter gezegd, het establishment grijpt nu AIDS aan om een cultuur van intimiteit te promoten, waarin romantische liefde en monogamie centraal staan.

Seidman gebruikt een enorm scala aan bronnen om de intimiteitsculturen van de negentiende en twintigste eeuw te beschrijven. De Victoriaanse tijd maakte een scherp onderscheid tussen liefde en seks. Seks had van doen met voortplanting en gezondheid en derhalve met heteroseksualiteit. Liefde nam allerlei vormen aan, waaronder die van de ro-

mantische vriendschap en het spirituele huwelijk. Het onder woorden brengen of tonen van gevoelens van liefde voor de eigen sekse was niet gesanctioneerd aangezien echte liefde niets met lichamelijke en sensualiteit te maken had. Om deze stelling te onderbouwen citeert Seidman uit verschillende gepassioneerde briefwisselingen onder vrouwen. Voor hen waren romantische vriendschappen met andere vrouwen in feite een van de weinige mogelijkheden om passie te tonen, aangezien het Victoriaanse ideaal van kuise, ingetogen vrouwelijkheid andere uitingen verbood. Natuurlijk waren de immens populaire adviesteksten over huwelijk en seksualiteit die Seidman aanhaalt en die hij lijkt te beschouwen als de dragers van normensystemen rond liefde en seks, niet absoluut succesvol in hun poging mannen en vrouwen hun seksuele gevoelens te laten controleren en te sublimeren in huwelijk en huiselijkheid. Met de enorme sociale veranderingen aan het eind van de negentiende eeuw (industrialisatie, verstedelijking, alfabetisering, opkomst van de lage middenklasse) ontstaat ook een omvangrijke seksuele 'underground': in de zin van hoerenbuurten in de grote steden, pornografie enzovoort.

Aan het begin van deze eeuw (naar we mogen aannemen in wisselwerking met de veranderingen aan het eind van de negentiende eeuw, maar dat vermeldt Seidman niet) ontstaat een nieuwe intimiteitscultuur waarin de liefde geseksualiseerd wordt. Erotiek wordt gezien als een bron van romantische verbondenheid. Homoseksualiteit, of in dit verband misschien liever homo-liefde, wordt problematisch en raakt gestigmatiseerd. In deze periode gaan ook meer vrouwen buiten de deur werken, en wordt er campagne gevoerd voor kiesrecht. Tijdgenoten bezien 'de nieuwe vrouw' met angst en argwaan. Met het verwerpen van de Victoriaanse codes van vrouwelijkheid zouden deze nieuwe vrouwen immers ook heteroseksualiteit en het huwelijk kunnen verwerpen. Uit de onderzoeken en cijfers die Seidman aanhaalt, blijken vrouwen inderdaad meer seksueel gedrag te vertonen. Zo vindt een onderzoekster in een survey in 1929 dat veel vrouwen zich seksueel aangetrokken voelen tot andere vrouwen en dat meer dan een kwart ook seks met andere vrouwen heeft gehad. Ook het Kinsey-instituut berekent as-

tronomische stijgingen in de percentages buitenceltelijke seks tussen 1920 en 1950.

Na de Tweede Wereldoorlog komen ook vertoegen in omloop die de geseksualiseerde liefde vertalen naar een cultuur van erotiek. Het lichaam wordt het domein van sensueel plezier, seks wordt zelf-expressie en communicatie. Seidman verlegt in het derde deel van zijn boek zijn aandacht van de liefde naar seks. De romantische liefde mag dan de norm blijven (inclusief het ideaal van het sensuele maar monogame huwelijk), in de marges van de maatschappij gebeuren, wat Seidman betreft, interessantere dingen. Met name, begrijp ik, zou de homo-cultuur van de jaren zeventig ons (nog steeds) als voorbeeld kunnen dienen als alternatief voor de burgerlijke, rechtse orde die, als ze ook maar even de kans krijgt, ons allemaal weer zou kunnen dwingen monogaam en hetero te worden.

Seidmans bronnen over liefde en seksualiteit lopen uiteen van onderzoeksgegevens van het Kinsey-instituut (survey-gegevens en historisch onderzoek), zelfhulp- en adviesteksten van 'experts', dagboeken en memoires tot en met romans en journalistieke stukken. Helaas wordt dit materiaal vooral beschrijvend geïntroduceerd en wordt het niet verbonden door een expliciet theoretisch kader of definities die de lezeres als leidraad kunnen dienen. *Romantic Longings* is dan ook een slordig boek. Seidman legt nergens uit hoe en op grond van welke criteria hij dit materiaal heeft geselecteerd. Het boek is echter vooral beperkt in de these dat uit onderzoek, adviesliteratuur en romans een sluitende reconstructie kan worden gegeven van seksuele normen en gedrag. De seksuele 'underground' die ook aan het eind van de Victoriaanse periode opkomt, wordt kort vermeld, maar maakt geen deel uit van Seidmans verhaal. Prostitutie heeft er sowieso geen plaats in. Of de auteur betaalde liefde niet romantisch vindt, of dat hij meent dat betaalde seks niet een manier is om jezelf te uiten en te communiceren (de opvatting over seksualiteit, die volgens Seidman in de homo-cultuur van de jaren zeventig gangbaar was en die hij ons ten voorbeeld houdt)? We komen het niet te weten.

Het minst overtuigend is Seidman als hij vrouwen en de seksuele revolutie bespreekt. Wie Erica Jongs roman *Fear of Flying* citeert als voorbeeld

dat vrouwen ook actief aan de seksuele revolutie deelnemen, daarmee implicerend dat zij een met mannen vergelijkbare rol innamen, vergist zich. Zoals zoveel met name joods-Amerikaanse vrouwelijke bestseller-auteurs schrijft Jong uitgebreid over seks, maar vooral in termen van frustraties en slechte ervaringen. De titel zelf, die beter vertaald had kunnen worden als 'Angst voor Gulpen' (*fly* betekent gulp) dan als *Het Ritsloze Nummer*, zou toch een aanwijzing moeten zijn.

Seidmans strijd tegen moraalridders van de rechtse soort zou aan kracht winnen als hij meer oog had voor de wijze waarop processen van verandering van zeden en gewoonten zich afspelen op alledaagse niveaus. Waarom en hoe hebben zelfhulp- en adviesteksten (Seidmans belangrijkste bronnen) daarop invloed?

Linda Christian-Smith probeert in *Becoming a Woman through Romance* wel duidelijk te maken hoe keuzes op het gebied van liefde en seksualiteit worden beïnvloed, zo niet voorgekoekt door populaire tekstuele genres. Zij onderzoekt het lezen van tiener-Boeketromannetjes (een subgenre in de romantische pulp dat wij kennen in de vorm van bijvoorbeeld Witte-Raven-pockets) zowel op het niveau van de tekst als op het niveau van de receptie (hoe ze gelezen worden). Christian-Smith is erg kritisch over het ideaalbeeld dat de boekjes verkondigen. Volgens haar zijn de boekjes onrealistisch en gevaarlijk omdat de (monogame) romantische liefde de enige vorm van liefde en seksualiteitsbeleving is die in de boekjes wordt erkend. Bovendien promoten ze dat vrouwen thuis horen te zijn en dat hun leven draait om consumptie, al dan niet ten behoeve van een gezin.

Op Amerikaanse middelbare scholen worden deze romannetjes gegeven aan meisjes met leer- en leesmoelijkheden. Christian-Smith bezweert critici en leerkrachten zich te bezinnen op deze haars inziens buitengemeen gevaarlijke praktijk. Deze groep meisjes, vaak uit zogenaamde achterstandsmilieus, heeft een goede kans nooit een ander soort boek gelezen te hebben als ze hun schooltijd afsluiten. Het gevolg, zo meent Christian-Smith, is dat ze niet veel kans hebben meer greep te krijgen op hun levens dan hun ouders. Een droef stemmend vooruitzicht.

Becoming a Woman through Romance is een heel ander boek dan *Romantic Longings*. Het expliciteert gebruikte theorieën en beperkt zich wat betreft materiaal. Zich baserend op bestaand onderzoek reconstrueert Christian-Smith de belangrijkste 'codes' in tienerromannetjes. Zo ontleent ze aan Angela McRobbies onderzoek naar het meisjesblad *Jackie* dat romantiek voor meisjes tegenstrijdige kanten heeft. Enerzijds verzacht romantiek de vaak seksistische houdingen van vriendjes, waardoor meisjes een beetje ruimte krijgen om te onderhandelen over zeggenschap in de relatie. Anderzijds is het nooit uitgesloten dat jongens voor andere meisjes hetzelfde zullen voelen zodat de meisjes om hen onderling strijd moeten aangaan en ze zich immer zorgen moeten maken over het 'houden' van een vriendje en wat zijn gedrag nu precies betekent (p. 9). De thema's in de 34 door Christian-Smith onderzochte boekjes zijn die van de romantiek, seksualiteit en uiterlijk schoon. Alle onderzochte boekjes zijn bestsellers die (kennelijk allemaal nog steeds) voorkomen op aangeraden literatuurlijsten voor scholen.

Tot 1959 gaat het in meisjesromans vooral om het binnentreden in een nieuwe wereld: die van het bal, het afspraakje op zaterdagavond. Vele uren staan de heldinnen voor de spiegel om zich mooi te maken. De eerste kus transformeert hen in een vrouw. Tussen 1963 en 1979 (wat er tussen 1959 en 1963 gebeurt komen we niet te weten) is de code van de romantiek ook belangrijk maar doortrokken van conflicten over seks: moet ze wel of moet ze niet met hem naar bed? Heldinnen zijn assertiever als het gaat om vriendjes maar helaas niet in andere domeinen van het leven, zoals het voorbereiden op een carrière. In de derde periode (1980-1982) zijn relaties romantischer en harmonieuzer. Heldinnen proberen hun zin te krijgen door het aanwenden van informele invloed (zoals in de eerste periode) en ze laten het niet meer tot openlijke conflicten komen.

Christian-Smith begeeft zich vervolgens van het domein van de tekst naar dat van 'de werkelijke wereld' van de lezeressen. Ze selecteerde 29 meisjes met leerproblemen die in plaats van extra pedagogische aandacht romannetjes te lezen krijgen, op grond van een survey onder 75 middelbare scholier-

res en gesprekken met hun docenten. De omstandigheden van deze meisjes (zwart en wit, minder en iets beter bedeelde milieus), die allemaal voor een (extra) inkomen zullen moeten gaan zorgen, loochenen een van de belangrijkste posities die de tekst de lezer toebedeelt: namelijk die van de consument. De schrijfster maakt vervolgens meer en meer gechargeerde claims over de slechte invloed van deze boekjes. Tienerromannetjes zouden meisjes op het niveau van hun diepste wensen en verlangens aanspreken. Op datzelfde niveau zouden de boekjes hun reproductieve effect bewerkstelligen (p. 129). Door de paar korte citaten uit de interviews wordt dit echter nauwelijks bevestigd. Zo zegt de vijftien jaar oude Pam: 'Niemand heeft zulke gave vriendjes... Maar het is gewoon leuk (...) om te fantaseren dat je op een dag een echt leuke jongen tegenkomt, die je netjes behandelt' (p. 106). Ongetwijfeld spreekt het niet van veel pedagogische creativiteit om meisjes met leerproblemen alleen deze boekjes te geven. Het lijkt me dat het in een dergelijke situatie niet veel zin heeft om zorgen te hebben om de meisjes. Het zou beter zijn om bijvoorbeeld te bedenken hoe andersoortig lees- en onderwijsmateriaal op scholen kan worden ingevoerd dat deze meisjes wel aanspreekt. Als dat geen optie is, laat die meiden dan maar lekker lezen. Als analfabeet hoeven ze in ieder geval niet door het leven te gaan.

Mijn grootste bezwaar tegen dit boek is dat de tekst regelmatig suggereert dat niet alleen meisjes met leerproblemen beïnvloed worden door de boekjes, maar dat alle jeugdige lezeressen erdoor benadeeld worden. Christian-Smith voegt zich daarmee in een traditie van morele paniekschoppers over kwetsbare lezers. In de negentiende eeuw waren dat simpelweg vrouwen in het algemeen (mannen zouden zich minder makkelijk laten beïnvloeden); in de jaren dertig waren het jonge lezerettes van horror-stripboeken; recenter zijn het een heel scala aan groepen (maar nooit witte middenklasse mannen tussen de 25 en de 50), onder wie nog steeds vrouwen, maar bijvoorbeeld ook bejaarden die te veel geweld op tv zien en de straat niet meer op zouden durven. Omdat Christian-Smith het gevaar van deze boekjes generaliseert op grond van gegevens over een heel kleine en specifieke

groep wordt het deel van haar werk dat over receptie en effecten van de boekjes handelt er niet geloofwaardiger op. Haar boek was interessanter geweest als ze ook meisjes had geïnterviewd die redelijk goed of gemiddeld presteren op school. Dan had ze natuurlijk niet dezelfde conclusies kunnen trekken. Als voormalig Cissy van Marxveld- en Sanne van Havelte-fan (al hun titels zijn voor zover mij bekend nog steeds als Witte-Raven-pockets verkrijgbaar) weet ik dat wel zeker.

Ik vind niet dat Seidman en Christian-Smith spoken zien. Beiden bieden echter nogal normerende alternatieven. De vrije liefde is niet voor iedereen ideaal; tiener-Boeketjes hoeven niet van scholen gebannen te worden. Inzicht in hoe normerende teksten werken in het leven van alledag en hoe ze het gedrag van mensen beïnvloeden, is belangrijk. Om dat te weten te komen moet je je echter niet alleen concentreren op de moraalridders of op de negatieve invloed van teksten.

Barbara Spoel
Vriendschap onder jonge vrouwen
 Pauline Naber
 Amersfoort/Leuven (Acco) 1991
 293 blz., f 39,-

‘Je moet een keertje kiezen, je kan niet je hele leven feestjes houden en de vrije meid uithangen.’ (p. 215) Deze uitspraak is afkomstig van een van de vijftig respondenten uit voorliggende dissertatie. Zij behoort tot de elf jonge vrouwen die ten tijde van de interviewfase van het onderzoek geen vriend hebben. ‘Vrije-meid-zijn’ is een tijdelijke bestaanswijze in het perspectief van deze vrouwen en beslist geen serieuze optie voor de toekomst. Behalve voor de paar vrije meiden met een etnische achtergrond die opzettelijk hun studie laten prevaleren boven een vaste vriend en aldus het partnerschap uitstellen, is voor de anderen de status van vrije meid geen bewuste keuze, maar een toevalige omstandigheid. Het zijn vooral de vrije mei-

den die de meeste tijd en ruimte hebben voor het onderhouden van vriendschapsrelaties met andere jonge vrouwen. Erg verwonderlijk is dat niet, een relatie met een meneer, zeker die ‘ene exclusieve relatie met de enige ware’, staat qua tijd en ruimte voor veel vrouwen over het algemeen op gespannen voet met vriendschappelijke relaties met vrouwen. In de dissertatie staat de vraag centraal hoe in de overgangsfase van adolescentie naar volwassenheid onder invloed van diverse externe factoren voor jonge vrouwen met een laag tot middelbaar opleidingsniveau de betekenis van vriendschapsrelaties zich wijzigt. Onder vriendschapsrelaties verstaat Naber informele relaties die kunnen worden onderhouden met vriendinnen, familieleden, buurvrouwen, collega’s en studiegenotes. Voor haar onderzoeksgroep vinden de overgang van school naar arbeidsmarkt, het aangaan van een partnerrelatie, samenwonen, huwelijk en moederschap doorgaans plaats in een paar jaar tijd. Op veel jongere leeftijd dan hun hoger opgeleide zusters worden deze meiden geconfronteerd met verantwoordelijkheden en plichten van een volwassen bestaan, wat een zorgeloos leven in het hier-en-nu in de weg staat. Wat precies de invloed is van deze kort opeenvolgende veranderingen op de aanvankelijk voor meisjes zo belangrijke en intensieve contacten met leeftijdgenotes is nauwelijks bekend.

Naber wil met haar onderzoek deze blinde vlek uit zowel het vriendschaps- als het jeugdonderzoek, de twee theoretische perspectieven van waaruit ze vertrekt, invullen. Haar onderzoek kan worden geplaatst in de traditie van het leefwereldonderzoek, waarbij er aandacht is voor de samenhang tussen gedrag en betekenisgeving enerzijds en de omgeving anderzijds. Het gaat Naber om het traceren van de veranderende aard van vriendschap in relatie tot een veranderende omgeving. Keuzes rond het aangaan van informele relaties acht Naber vanuit dit perspectief niet vrij maar maatschappelijk gestructureerd.

Voor het onderzoek neemt Naber contact op met de respondenten uit haar eerdere onderzoek *Vriendinnen*.¹ Waren de vrouwen ten tijde van dat onderzoek ongeveer zestien jaar en bezochten ze het lbo, zes jaar na dato, in 1986, zijn de vrouwen allen begin twintig en veel minder dan toen een ho-

mogene groep wat betreft dagelijkse levensomstandigheden en perspectieven. De groep bestaat uit onder meer jonge moeders, werkenden, werklozen, studerende, meiden zonder vriend, meiden met een vriend, thuiswonenden, zelfstandig wonenden (zelden alleen en altijd samen met een partner van de andere sekse), gehuwden, ongehuwden. In 1986 houdt Naber onder haar vijftig respondenten in een informele sfeer 64 uitgebreide interviews rond een aantal chronologisch geordende thema's.

Hoe kijken de jonge vrouwen terug op hun vriendinnenrelaties in de eerder door Naber onderzochte schoolperiode? Welke veranderingen zijn er in de tussenliggende zes jaar opgetreden rond de overgang van school naar vervolgonderwijs en/of werk en het eventueel aangaan van een partnerrelatie en moederschap? Tenslotte, en daarmee komt het heden van de jonge vrouwen in beeld, wordt gevraagd naar huidige beleving en vormgeving van vriendschap en de door de jonge vrouwen gehanteerde legitimeringen en verklaringen. De schat aan gegevens die de interviews opleveren wordt gecompriëerd tot een aantal hoofdstukken waarvan de thema's dezelfde zijn als die in de interviews. In feite gaat het proefschrift dus over veel méér dan alleen vriendschap. En daaraan kleven voor- en nadelen. Enerzijds biedt het empirische gedeelte een uitvoerige en interessante blik op de levenslopen van de respondenten in een levensfase waarin veel verandert. Anderzijds impliceert een keuze voor uitwijden in de breedte afzien van een duik in de diepte waardoor de kern van het onderzoek, vriendschapsrelaties, op sommige plaatsen wat vluchtig passeert. Vergeleken met haar studie *Vriendinnen* weet Naber in de weergave van haar empirische bevindingen meer afstand te creëren. Dit culmineert in een zakelijke heldere beschrijving, waardoor de verhalen naar een algemener niveau worden getild. Zeer consciencius blijft Naber, conform de optiek van het leefwereldonderzoek, het perspectief van de vrouwen voorop stellen.

In het slothoofdstuk, samen met het eerste hoofdstuk de theoretische component van het proefschrift, wordt het onderzoek samengevat. Als belangrijkste conclusie betreffende vriendschapsrelaties onder jonge vrouwen geldt dat niet zozeer de wisseling van vriendinnen maar de minder centrale

plaats die vriendinnen gaan innemen en de thuisgebondenheid van de contacten de veranderingen in de vriendschapsrelaties karakteriseren. En: 'Echte vriendschap gaat niet over, de emotionele band blijft, zelfs wanneer er weinig of geen contact met elkaar is.' (p. 193) Vriendschapsrelaties blijven belangrijk voor jonge vrouwen, maar worden, volgens Naber, onder invloed van het sekse-specifieke socialisatie-proces en de structureel ongelijke sekseverhoudingen steeds meer ingeperkt.

Verrassend is dat in het staartje van het proefschrift de empirische bevindingen worden ingezet om de *individualiseringstheorie*, volgens welke er sprake is van een toenemende bewustwording en verzelfstandiging van het individu ten opzichte van traditionele maatschappelijke instituties, te relativiseren. Voor haar onderzoeksgroep als geheel gaat deze these niet op. De ontwikkeling van een nieuwe levenshouding voor juist deze groep wordt belemmerd door diverse structurele factoren. Een lage opleiding bijvoorbeeld herbergt het risico van marginalisering op de arbeidsmarkt en speelt een (eerdere) keuze voor huwelijk en kinderen in de kaart. Naber bekritiseert in verband hiermee het meisjesbeleid van de rijksoverheid dat de keuzes van meisjes vooral als een individualistische aanpak opvat, zonder rekening te houden met externe factoren waardoor keuzes gestructureerd worden. De realisering van individuele wensen en ambities zijn sterk afhankelijk van de praktische omstandigheden, die niet altijd even rooskleurig zijn, en worden onder invloed daarvan dan ook keer op keer rationeel bijgesteld tot datgene wat haalbaar is. Hoewel de meiden uit het onderzoek ook ambivalenties tentoonspreiden over traditionele normen en waarden ten aanzien van vrouwelijkheid, lukt het hen niet daarmee te breken.

Een opmerkelijke positie in het onderzoek wordt overigens ingenomen door een paar jonge vrouwen van etnische afkomst. Zij komen naar voren als beduidend ambitieuzer dan de autochtone meisjes en lijken zich minder te schikken in een traditioneel vrouwenleven. Naber relateert dit onder meer aan het feit dat de etnische meisjes waarschijnlijk louter en alleen op het Ibo zijn terecht gekomen vanwege taalproblemen. In de schaduw van deze succesverhalen staan de verhalen van meisjes

die het ook 'anders wilden' maar bij wie dat onder invloed van omgevingsfactoren niet is gelukt.

Het is vooral het sociologisch perspectief dat het onderzoek kleurt. Keuzes van meisjes en jonge vrouwen worden, zonder dat ze daartoe volledig worden teruggebracht, gerelateerd aan sociale en materiële omstandigheden. Het zou interessant zijn wanneer dit perspectief zou worden aangevuld met theorievorming waarin oog is voor aspecten die refereren aan de psychische component van de ontwikkeling van meisjes. Maar een adequaat theoretisch perspectief in die richting, waarin rekening wordt gehouden met ambivalenties en tegenstrijdigheden rond vrouwelijkheid, moet nog worden ontwikkeld.

Al met al is deze studie van Naber een mooie aanwinst voor het leefwereldonderzoek onder meisjes. De twee studies van Naber over 'haar' onderzoeksgroep in verschillende levensfasen maken nieuwsgierig naar het vervolg!

Noot

1. Pauline Naber, *Vriendinnen. Een explorerend onderzoek naar de betekenis van vriendinnen voor meisjes van veertien tot achttien jaar*. Amsterdam (VU-Uitgeverij) 1985.

Marion E.P. de Ras

Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies

Ineke van der Zande (red.)

Reeks Bibliotheek Jeugd en Samenleving
Amersfoort/Leuven (Acco) 1991

212 blz., f 39,-

De laatste tien jaar zijn er in Nederland, met name gestimuleerd vanuit de overheid, in het welzijns- en meidenwerk en het onderwijs opvallend veel projecten gestart rond meisjesemancipatie. De regeringsnota *Maatschappelijke positie van meisjes en jonge vrouwen*, het verschijnen van de *Sociale*

Atlas van meisjes, het Kies-Exact-project, de 1990-maatregel, de inmiddels publiek geworden discussie over wel of geen apart onderwijs voor meisjes en de aandacht voor het verschijnsel incest verwijzen allemaal naar een nog steeds groeiende zorg om toekomstperspectief en (economische) zelfstandigheid van meisjes. Deze maatschappelijke zorg, het overheidsbeleid en de kritische overdenking daarvan vanuit de wetenschap zijn het hoofdonderwerp van een onder redactie van Ineke van der Zande samengestelde bundel over meisjes.

De als 'inleiding in meisjesstudies' gepresenteerde bundel werpt een nieuw licht op kwesties als de veronderstelde emancipatie van meisjes. Praktisch alle auteurs stellen op basis van onderzoek vast dat meisjes, qua deelname aan onderwijs en opleiding, seksuele ervaring en initiatief, en zelfs qua deelname aan criminele activiteiten de laatste tien jaar een achterstand op jongens aan het inhalen zijn. Deze 'emancipatie' wordt echter niet gevolgd door een verbetering van hun positie op de arbeidsmarkt, en leidt niet tot beter betaalde en hoger ingeschaalde banen. Ondanks alle initiatieven van overheid, inzet van meidenwerksters en opzet van scholingsprojecten dromen meisjes weliswaar niet meer alléén over trouwen en kinderen, maar hun toekomstvisioenen staan daar niet ver vanaf. Meisjes kiezen grotendeels voor tijdelijk werk en/of voor de combinatie van moederschap en baan. Aan carrièreplanning doen ze niet, en bij schoolkeuzes staat het pretpakket nog steeds hoog genoteerd.

Er worden door de auteurs voor dit verschijnsel diverse, met name sociaal-economische en sociaal-culturele verklaringen gegeven. De belangrijkste verklaring wordt echter door Van der Zande in de inleiding en in haar artikel 'Meisjesbeleid: economische noodzaak of politieke keuze?' verwoord. Het 'dubbele perspectief' (baan en moederschap) wordt wellicht juist door het meisjesbeleid gestimuleerd en leidt feitelijk niet tot emancipatie, maar tot een aanvaarding van een levenslange dubbele last. Het beleid is immers uitsluitend op de keuzes van meisjes gericht, en het zet jongens er niet of nauwelijks toe aan om bijvoorbeeld naast een baan ook een verzorgende taak op zich te nemen.

De bundel gaat niet uitsluitend over bovengenoemde vraagstukken, alhoewel deze wel een cen-

trale plaats in het boek innemen. Uiteenvallend in drie delen omvat de bundel een algemeen beschouwend perspectief op de meisjesadolescentie, een meer sociaal-wetenschappelijk georiënteerd perspectief op het bestaan van meisjes, en tenslotte een sociaal-cultureel perspectief op leefwereld, cultuur en zelfbeeld van meisjes.

In het eerste artikel in het eerste deel, 'Adolescentie als opgave. Ontwikkelingen in een levensfase 1750-1990', van de sociologen Christine Brinkgreve en Alie de Regt, wordt de adolescentiefase als een historisch veranderlijk verschijnsel beschreven, waarbij sociale klasse en sekse variabele factoren zijn, en deze levensfase onder andere vorm krijgt in en door de verschuivende (machts)verhoudingen tussen ouders (volwassenen) en jongeren (kinderen). Alhoewel ik mij kan vinden in deze sociologische hoofdlijn, vind ik de uitwerking ervan op sommige punten weinig nauwkeurig en ook niet overtuigend. Wellicht komt dit omdat de auteurs, wat de achttiende en negentiende eeuw betreft, zich veelal gebaseerd hebben op oud en buitenlands onderzoek. Maar ook denk ik dat zij een zodanig globale lijn aan hebben willen geven, dat de noodzakelijke details en variabiliteit met betrekking tot sekse en generatie, zeker wat betreft het historische gedeelte tot aan de negentiende eeuw, er bij in zijn geschoten. Het idee bijvoorbeeld dat in de achttiende eeuw in Nederland arbeidende kinderen globaal genomen na hun zevende levensjaar deel uit gingen maken van het huishouden waarin zij in dienstbetrekking kwamen, is door gezinshistorici weerlegd. Dat is een gegeven dat niet over het hoofd gezien mag worden, zeker als je zoals Brinkgreve en De Regt er in je analyse van uitgaat dat kinderen door hun uithuizigheid in economisch opzicht een zekere mate van onafhankelijkheid verkregen jegens hun ouders.

Helaas maken de auteurs hun belofte dat het in dit artikel over de meisjesadolescentie gaat slechts ten dele waar. Het verder zeker lezenswaardige stuk gaat vooral over 'jongeren' en 'adolescentie', en niet over de ontwikkeling van een categorie 'onvolwassenen van het vrouwelijk geslacht'.

In dit gedeelte van de bundel staan nog twee artikelen, waarvan één de adolescentie vanuit ontwikkelingspsychologisch perspectief behandelt, en

het ander ingaat op 'esthetische criteria' van adolescentieliteratuur, toegepast op een roman van Carson McMuller.

In het tweede gedeelte, waarin met name empirische studies aan de orde komen over uiteenlopende thema's als onderwijs en schoolloopbaan, keuzes tussen baan of carrière, de eerste seksuele ervaringen, meisjes en misdaad en tenslotte het reeds boven genoemde artikel over meisjesbeleid van Ineke van der Zande en Karin Hoogeveen, geven Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel een boeiende en humoristische historische schets getiteld 'Van meisjesclub tot meidencafé. Meisjesopvoeding en het jongerenwerk'. De ontwikkeling die daarin vanaf 1945 heeft plaatsgevonden wordt door hen niet in een gebruikelijke tegenstelling 'werken met jongens en meisjes samen, of werken met meisjes apart' geplaatst, maar in een spannend perspectief van het überhaupt aan de orde stellen van sekse en seksualiteit.

Een tweede artikel in dit gedeelte, 'Meisjes en misdaad' van Carolien Bouw, gaat in op de vraag of de geregistreerde stijgende meisjescriminaliteit betekent dat meisjes als gevolg van emancipatie hun 'traditionele' achterstand op dit gebied inhalen. In plaats van de emancipatiethese gaat Bouw uit van de theorie van verschuivende machtsbalansen en verschuivend gedrag tussen mannen en vrouwen en meent zij dat men bij de verklaring van de stijgende registratie tevens moet kijken naar de gedragsveranderingen bij mannen. Zo zou het hogere misdaadcijfer ook verklaard kunnen worden door het veranderde gedrag van mannen, politiefunctionarissen en rechters, wiens 'ridderlijkheid' tegenover vrouwen afneemt.

Het derde deel, 'Belevingen van meisjes', richt zich met thema's als vriendschappen tussen meisjes, lesbische identiteit, het dagboek, en Surinaamse en Turkse meisjes in Nederland, op perspectief, beleving en ervaringen van meisjes in hun eigen leefwereld. In het artikel van Jacqueline van Duin over hofmakerij, 'Het is meisjes menens. Veranderingen in toenaderingsgedrag van meisjes', constateert de schrijfster, uitgaande van Chodorows socio-psychologische theorie van de ontwikkeling van geslachtsidentiteiten, het interessante fenomeen dat meisjes op de arbeidsmarkt meer 'jon-

gensdingen' gaan doen zoals jongens, maar op de liefdesmarkt jongensdingen met jongens.

Wanneer ik het geheel overzie, zijn er twee zaken die mij opvallen. Het eerste is dat de artikelen gedegen in elkaar steken, maar dat je als lezer nergens naar het puntje van je stoel wordt gedreven. Wellicht komt dit omdat er nergens de vraag naar 'grenzen en dilemma's' van meisjes en meisjeswereld wordt gesteld, en lichamelijke aspecten van het meisjesbestaan opvallend afwezig zijn in deze bundel.

Het tweede aspect, mijns inziens met het bovenstaande samenhangend, betreft de titel en daarmee de pretentie van deze bundel. Wie een bundeling artikelen een *inleiding* noemt, moet over de brug komen met de introductie van een vakgebied, zowel op theoretisch, empirisch als op (inter)disciplinair niveau. Nu schort het niet aan het empirische gedeelte, maar de rest komt ruimschoots te kort. Niet alleen is er in de hele bundel geen enkele theoretische reflectie op het vakgebied 'meisjesstudies' te vinden, laat staan een uiteenzetting met andere vakgebieden zoals bijvoorbeeld vrouwenstudies, de meeste onderzoeken zijn zelf ook gespeend van enige theoretische reflectie. Vrijwel kritiekloos worden Chodorow en Erikson ingezet als psychologische waarheden over de ontwikkeling van een levensfase. En daar waar wel een duidelijke theoretische traditie aanwezig is, bijvoorbeeld de figuratiesociologie of het Franse denken, worden deze tradities ongecompliceerd naast elkaar geplaatst, alsof er niet al jaren een debat gaande is waarin juist deze twee theorieën als elkaars tegenstellingen worden geponeerd.

Deze 'Theorielosigheid' is een duidelijk gemis van de bundel. Door niet aan te sluiten bij theoretische debatten, noch kritiek daarop te leveren, blijft de empirie mijns inziens in het luchtledige hangen. Het is waarschijnlijk ook daarom dat, op één uitzondering na, niemand verwijst naar de reeds acht jaar geleden verschenen eerste introducties op meisjesstudies in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* en in *Comenius*, waarin juist wel getracht werd theoretische reflectie te plegen.¹

Ik zou er daarom voor pleiten deze bundel gewoon 'studies over meisjes' te noemen. Dan worden er geen onnodige verwachtingen gewekt en

kan de bundel staan voor wat het is: een bundeling van een aantal gedegen en interessante onderzoeken naar meisjes, waar met name het meisjesbeleid van zou kunnen profiteren.

Noot

1. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 18, 5 (1984) nr. 2, themanummer 'Meisjes'; *Comenius* 17, 5 (1985) nr. 1, themanummer 'Opvoeding en vrouwelijkheid'.

Annemie Halsema
Geschlechterdifferenz und Ambivalenz. Ein Vergleich zwischen Luce Irigaray und Jacques Derrida
Urs Schällibaum
Wenen (Passagen Verlag) 1991
254 blz., f 75,-

Luce Irigaray. Philosophy in the feminine
Margaret Whitford
Londen/New York (Routledge) 1991
241 blz., f 41,85

'Hoeveel mensen erkennen Irigaray als filosofe?' Met deze vraag zet Margaret Whitford de toon van haar boek. De receptie van Irigarays werk door filosofen laat veel te wensen over, buiten feministische kringen wordt er zelden aan haar gerefereerd. Whitford stelt zich dan ook ten doel om het filosofische gehalte van Irigarays werk te laten zien: haar uitwerking van het thema van de seksuele differentie is een onderzoek naar de fundamenteën en vooronderstellingen van de filosofie. Als zodanig verdient Irigarays werk een plaats te midden van dat van andere hedendaagse differentiedenkers.

Waar Whitford meent het filosofische gehalte van Irigarays werk nog te moeten aantonen, gaat Urs Schällibaum daar al van uit. Ook hij constateert een gebrek aan filosofische thematisering,

maar niet zozeer van Irigarays werk als wel van het probleem van de differentie van de geslachten. Het is van groot belang om Irigarays verhouding tot andere differentiedenkers duidelijk te maken, en zo te onderzoeken wat feministische filosofie en differentiedenken al dan niet aan elkaar kunnen hebben en hoe ze eventueel samenhangen. Urs Schällibaums *Geschlechterdifferenz und Ambivalenz* doet dat door het differentiedenken van Irigaray met dat van Derrida te vergelijken. Hij kiest voor deze twee, omdat hij in Irigarays werk het thema van de differentie van de geslachten het meest op filosofisch niveau uitgewerkt vindt, en omdat Derrida de differentie het meest expliciet denkt en zelf ook het thema van de seksuele differentie opneemt.

In het boek van Whitford wordt met name Derrida ook af en toe ten tonele gevoerd, maar veel meer dan Schällibaum benadrukt zij het verschil van Irigaray met andere differentiedenkers. Haar gaat het om een (filosofische) introductie van Irigaray. Irigarays feministische inzet onderscheidt haar van mannelijke filosofen die ook over 'het vrouwelijke' spreken, zoals Lyotard, Deleuze en Derrida. Zij zouden zich het vrouwelijke toeëigenen, als een andere stijl van filosoferen, als een antwoord op de problemen waarvoor de filosofie zich vandaag de dag gesteld ziet. Daarmee krijgt 'de vrouw' volgens Irigaray weer een plaats in een mannelijke economie waarin alles tot hetzelfde gereduceerd wordt. 'De vrouw' verschijnt bij deze filosofen als 'ander van het- of dezelfde', dat wil zeggen als tegenbeeld van het dominante beeld. Ze zouden geen aandacht hebben voor 'de ander van het of de ander(e)', dat wil zeggen voor de ander zelf.

Whitford noemt Irigarays project *philosophy in the feminine*: een filosofie waarin de sociale situatie van vrouwen niet beschouwd wordt als iets dat extern is aan, of irrelevant is voor het denken. Voor Irigaray is het gebaar waarmee vrouwen uitgesloten worden van filosofie en van de sociale orde hetzelfde: er verandert dan ook weinig als vrouwen alleen in de filosofie een plaats krijgen, terwijl ze uitgesloten blijven van de menselijke gemeenschap.

Whitfords boek is tamelijk klassiek van opzet en stijl. Het biedt een heel goede introductie in het complexe werk van Irigaray. Het inleidende karakter en Whitfords heldere schrijfstijl maken het een

prettig leesbaar boek. Anders dan het boek van Schällibaum is *Luce Irigaray. Philosophy in the feminine* een verdediging en uitleg van het werk van Irigaray. Het geeft de contouren weer van filosofische thema's en problemen, maar werkt ze niet zo ver uit. De opzet van het boek volgt in grote lijnen de opzet van *Speculum*: eerst psychoanalyse, dan filosofie. Zoals ook in dit vroegste werk van Irigaray zelf vormt het eerste deel de ondergrond voor het tweede: relevante termen voor het tweede, filosofische deel als 'imaginaire', 'symbolische' en de relatie daartussen, worden in het eerste deel uiteengezet. Grofweg luidt de stelling van Irigaray dat vrouwen uitgesloten of afwezig zijn in de symbolische orde (die Whitford verbindt met de sociale orde), en dat ze als 'natuur' worden voorgesteld. Vrouwen hebben geen manieren om zich uit te drukken in taal en beelden. Die symbolisaties zijn echter afhankelijk van een vrouwelijk imaginaire (pre-oedipale of onbewuste). Irigaray ziet volgens Whitford het imaginaire niet alleen als voorafgaand aan, maar ook als effect van het symbolische: het symbolische structureert het imaginaire. Het imaginaire bestaat pas als het in symbolen uitgedrukt kan worden. Beide ordes overlappen elkaar dus en moeten dan ook in samenhang ontwikkeld worden.

De nadruk die Irigaray legt op het ontwikkelen van een vrouwelijke symboliek is aan veel kritiek onderhevig. Whitford ontkracht dergelijke aantijgingen van essentialisme en biologisch determinisme, zoals ze ook in een aantal eerdere artikelen heeft gedaan (voor een deel opgenomen in dit boek). Irigaray's stelling dat het noodzakelijk is een vrouwelijke symboliek te creëren, moet volgens Whitford gezien worden als een strategie om de symbolische verdeling van de geslachten in de dominante filosofie aan de kaak te stellen. Haar 'essentialisme' is er dus op gericht om het essentialisme van de traditie te ondermijnen. Verder voert Whitford aan dat Irigaray geen prescriptie pleegt – ze schrijft dus niet voor wat er zou moeten gebeuren – maar descriptie – ze beschrijft de dominante orde. Deze laatste verdediging van Irigaray acht ik discutabel. Zoals Christa Stevens en Désirée Verberk¹ schrijven in een recensie van enkele latere werken van Irigaray, lijken deze steeds meer de richting in te gaan van een biologisch gefundeerd

ontwikkelen van vrouwelijke symbolen, dat nauwelijks enkel een beschrijving van de bestaande orde kan worden genoemd.

Schällibaums werk is veel minder inleidend en heeft een meer diffuse opzet. Hij heeft zich geen eenvoudige taak gesteld. Het gaat hem om een filosofische thematisering van de differentie van de geslachten: wat is de status hiervan en welke zijn de referenties? Hij beperkt zich voornamelijk tot een vergelijking van het tweede deel, 'Lèvres voilées', van Irigarays *Amante marine. De Friedrich Nietzsche* (1980) met Derrida's *Éperons. Les styles de Nietzsche* (1978). Hij laat zien hoe Irigaray in 'Lèvres voilées' eerder reageert op Derrida, dan op Nietzsche. Schällibaum beweert uitdrukkelijk dat het hem er niet om gaat de ene tekst boven de andere te plaatsen. Hij danst als het ware mee met Derrida en Irigaray, nu eens de positie van de een innemend, dan weer die van de ander. Hij staat niet stil om beider bewegingen van een afstand te bekijken, maar speelt de een steeds tegen de ander uit: hij stelt vragen aan Irigaray vanuit een derridaanse positie en ondervraagt Derrida vanuit Irigaray. Pas tegen het eind van het boek begint hij voorzichtig beiden ten opzichte van elkaar te positioneren.

Deze vloeiende beweging wordt verdeeld in een aantal, in elkaar overlopende, thema's: onder andere 'Rest, reserve, pronomen', 'breukstreep', 'genre, soort/geslacht', 'herhaling', 'propriation'. Als een rode draad lopen door het boek heen het begrip ambivalentie, om Irigarays denken aan te duiden, en derridaanse begrippen als onbeslisbaarheid, spoor, reserve, terugtrekking. Schällibaum maakt Irigaray tot een geestverwante van Derrida: hij leest haar *la femme of le féminin* als andere naam voor *la différence* van Derrida. Irigarays denken karakteriseert hij als een vasthouden aan ambivalentie, aan een niet-representeerbaarheid van 'vrouwelijkheid'. De rest, reserve waar Irigaray steeds op duidt wanneer het gaat om afbeeldingen, representaties, symbolisaties van 'de vrouw', is principieel niet te representeren. Deze 'ambivalentie van de rest' of van 'de reserve' is niet te identificeren, niet als dat wat 'de vrouw' voorwendt te zijn ('dat waarvoor ze zich geeft', je zou hierbij aan traditionele vrouwbeelden kunnen denken die vrouwen op zich nemen), en evenmin als de negatie daarvan ('dat voor

wat ze zich niet geeft'). De ambivalentie van de rest betekent dat er noch sprake is van enkel negatie, noch van zuivere differentie. Schällibaum noemt deze ambivalentie ook wel 'een oorspronkelijke niet-identiteit', waarin de macht van de negatie geldt: 'de vrouw' geeft zich slechts door de negatie van dat, als wat ze zich geeft (en dat is niet hetzelfde als dat voor wat ze zich niet geeft!). Deze nadruk op negatie lijkt Irigaray te onderscheiden van Derrida: Irigaray wijst steeds op 'het vergeten van de oorsprong' en op een principiële niet-representeerbaarheid, terwijl Derrida meer het spoor volgt van een onophoudelijk verwijzen, en niet de kloof zelf met 'de oorsprong' denkt. Deze lezing van Irigaray opent nieuwe perspectieven en geeft haar een heel specifieke plaats in het differentiedenken, maar Schällibaum beweert na deze passage direct weer dat Irigaray en Derrida toch wel heel dicht bij elkaar staan. Hij legt de nadruk op de overeenkomsten tussen de teksten die hij onderzoekt (hij spreekt slechts van een verschillende 'kleuring' in beide) en gaat aan een aantal belangrijke verschillen voorbij.

Het sterke punt van het boek van Whitford, namelijk haar nadruk op het feministische gehalte van Irigarays werk waardoor dit zich onderscheidt van dat van andere differentiedenkers, is tegelijkertijd het zwakke van Schällibaums boek. In zijn al te dicht bij de tekst blijvende vergelijking van Irigaray en Derrida onderwaardeert hij het politieke aspect van Irigarays werk: de inzet van haar filosofie is een verandering van de heersende orde. In zekere zin is dat ook Derrida's intentie, maar die lijkt zich meer dan Irigaray te beperken tot de filosofie, om daar vaste denkpatronen en tweedelingen te ondervragen. Whitford maakt duidelijk hoe Irigaray een strategie voert in haar benadering van filosofen: ze zoekt naar de verdedigingsmechanismen en weerstanden die de oorspronkelijke misdaad van moedermoord verraden. Zo '(psycho)analyseert' ze de filosofen, zoekt ze naar de fantasieën die rondwaren in het filosofische vertoog. Derrida's werkwijze vertoont weliswaar overeenkomsten hiermee, maar zijn 'deconstructie' is geen welbewuste strategie. Deconstructie voltrekt zich in het omgaan met teksten, het heeft geen tevoren bedachte inzet. Het is beter als 'denkweg' te karakteriseren of als

project, dan als een voorbedachte strategie of methode.

Schällibaum laat zien welke verwijzingen er in de teksten van zowel Irigaray als Derrida liggen, hij werkt woordspelingen uit en toont de implicaties ervan. Maar naar mijn smaak 'miemt' (in de strikte zin van enkel nabootsen) hij te veel om nog interessante toevoegingen te kunnen doen. Waar Schällibaum te veel meegaat in het differentiedenken van Irigaray en Derrida, gaat Whitford te analytisch te werk. Ze scheidt momenten die in het werk van Irigaray niet los van elkaar staan: bijvoorbeeld utopie en (maatschappij)kritiek, politiek en filosofie, een poëtische en een filosofisch-argumentatieve schrijfstijl. Deze onderscheidingen bieden weliswaar conceptuele helderheid (en daar lijkt het Whitford om te gaan), maar het gevaar ervan is dat Irigaray's werk te veel in tweedelingen wordt begrepen. Maar ondanks deze kanttekeningen zijn het beide zeer rijke boeken, die een belangrijke bijdrage leveren aan een onderzoek naar de filosofische implicaties van Irigaray's werk.

Noot

1. Christa Stevens en Désirée Verberk: recensie van *Le temps de la différence, Je, tu, nous en Renaissance*, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1991), nr. 1, pp. 99-102.

Anneke Smelik

How Do I Look? Queer Film and Video

Bad Object-Choices (red.)

Seattle (Bay Press) 1991

295 blz., f 39,25

De naam van de redactie intrigeert: *bad object choices*. De redactie wil hiermee de aandacht vestigen op een psychoanalytisch concept dat in filmtheorie nauwelijks een rol heeft gespeeld: de objectkeuze. Met het woordje *bad* verwijzen ze naar de heersende opvatting dat een homoseksuele objectkeuze verkeerd is, maar keren ze tegelijkertijd

naar populair Amerikaans gebruik de betekenis van *bad* in het tegengestelde om. Hun keuze is 'goed fout'. Bij die provocerende naam van de redactie blijft het ook, want het concept komt in het boek verder nauwelijks terug.

De wat uitdagende toon van het boek lijkt te maken te hebben met de homofobe sfeer van de Verenigde Staten van vandaag. De bundel is een publikatie van geredigeerde lezingen en discussies van een gelijknamige conferentie in New York, gesubsidieerd door lokale instanties in een tijd waarin bij de federale regering voor een homogebeurtenis niets te halen valt. Het boek kwam maanden later uit dan de bedoeling was, omdat in de Verenigde Staten geen drukker te vinden was die het boek wilde drukken, vanwege de illustraties bij sommige artikelen. Voor de goede orde: het gaat om minime fotootjes van twee bij drie centimeter uit pornovideo's en voorlichtingsfilmpjes, en om kunstzinnige foto's van naakte zwarte mannen. Het boek is uiteindelijk in Duitsland gedrukt.

De titel van deze bundel roept bekende filmtheoretische begrippen op zoals verlangen, de blik, representatie en kijkgenot, die tegenwoordig haast onvermijdelijk rondwaren in welk feministisch schrijven dan ook op het gebied van film. Hoe relevant de uitwerking van deze begrippen is voor de ontwikkeling van homoseksuele en lesbische (film)theorie blijkt uit de politieke context waarin de vraag 'How do I look' gesteld wordt. Vlak voor de conferentie plaatsvindt, in oktober 1989, neemt het Amerikaanse Congres na maandenlange debatten over gesubsidieerde 'obscene' kunst een wet aan die materiaal verbiedt dat 'obsceen geacht kan worden, waaronder maar niet uitsluitend, afbeeldingen van sadomasochisme, homo-erotiek, seksuele uitbuiting van kinderen, of individuen verwikkeld in een seksuele handeling...' (p. 15). Deze wet, ondanks of juist dankzij zijn vage omschrijvingen, heeft al voor de nodige censuur gezorgd. Deze hernieuwde onderdrukking van homoseksualiteit juist op het gebied van kunst en media doet bij de redactie de behoefte ontstaan aan diepergaande reflectie op taal en representatie. In elk artikel staat de vaak problematische voorstelling van homoseksuele of lesbische subjectiviteit en seksualiteit centraal.

Teresa de Lauretis pakt in haar essay *Film and the visible de campy* titelvraag in al zijn dubbelzinnigheid aan. Hoe zie ik eruit? Hoe word ik gezien? Hoe kijk ik? Deze vragen rond zichtbaarheid en onzichtbaarheid bespreekt zij aan de hand van de lesbische speelfilm *She Must Be Seeing Things* van Sheila McLaughlin (1987). Op de onnavolgbaar complexe wijze die haar eigen is, beargumenteert De Lauretis dat een lesbische subjectpositie alleen gecreëerd kan worden, wanneer de film de codes van representatie verandert. Dat het schier onmogelijk is om lesbische subjectiviteit en seksualiteit zichtbaar te maken, komt volgens haar voort uit de onvermijdelijk heteroseksuele representatie van seksualiteit: 'Seksualiteit wordt niet alleen gedefinieerd, maar in feite opgelegd als heteroseksualiteit, zelfs in haar homoseksuele vorm.' (p. 253) Zij wijst films af die positieve beelden voorschotelen met behulp van conventionele verhaal- en kijkcodes, omdat ze daarmee onvermijdelijk het heteroseksuele stramien intact laten. Wil het lesbisch subject gezien en gerepresenteerd kunnen worden, dan dienen de voorwaarden voor die zichtbaarheid te worden gewijzigd. Dit kan door gebruik te maken van fantasie, dromen en hallucinaties, van een spel met maskerades, of van een spel met visuele media zoals een film in de film, een videoscherm of een fotocamera. Hierdoor worden codes en conventies opengemaakt en ontstaat er volgens De Lauretis afstand tussen werkelijkheid en representatie. In de leegte van die afstand kan de voorstelling van lesbische subjectiviteit en verlangen zichtbaar gemaakt worden. Dat een dergelijke speurtocht naar het zichtbaar lesbische soms een geforceerde interpretatie op kan leveren, laat het artikel van Judith Mayne zien. Mayne signaleert een merkwaardige tegenstelling in feministische filmkritiek, namelijk het contrast tussen het vaak gereproduceerde beeld van de lesbische regisseuse Dorothy Arzner uit Hollywood en de volkomen theoretische stilte rond haar lesbische identiteit. Feministische filmtheoretici stellen heel eenzijdig het sekseverschil centraal met uitsluiting van andere verschillen. Mayne levert hier terecht kritiek op, maar daarmee ben ik nog niet overtuigd van de manier waarop zij naar voorstellingen van het lesbische zoekt in Arzners melodramatische films uit de jaren dertig en veer-

tig. Mayne meent een lesbische ironie in Arzners films te herkennen in de relaties tussen (hetero)vrouwen en in marginale lesbische beelden. De lesbische *touch* van Arzners conventionele en ronduit patriarchale films gaat aan mij echter geheel voorbij.

Verschillende bijdragen in de bundel bespreken de relatie tussen homoseksuele en etnische differentie. Stuart Marshall vraagt zich in een informatief en prikkelend stuk af waarom de homobeweging en Aids-activisten de nazistische roze driehoek geadopteerd hebben als het symbool van homoseksuele groepsidentiteit. Daarmee wordt immers een problematische vergelijking in het leven geroepen tussen de uitroeiing van het joodse volk en de onderdrukking van homoseksuelen. Ook is het voor Marshall de vraag of de parallel van het dodelijke AIDS-virus met de holocaust wel zo gewenst is. Dit roept fundamentele vragen op over identiteit en representatie: 'Op welke manier zijn wij een "wij"?' (p. 84) Wat homoseksuelen in al hun verscheidenheid met elkaar verbindt is niets meer dan hun seksuele objectkeuze, daarom zou volgens Marshall meer ruimte moeten komen voor de erkenning van onderlinge verschillen. Marshall pleit ervoor de roze driehoek te verwerpen en te blijven zoeken naar taal en beelden die de complexe en tegenstrijdige realiteit van homoseksualiteit en van AIDS kunnen uitdrukken.

Een artikel over porno kan natuurlijk niet ontbreken in deze bundel. De filmmaker Richard Fung bespreekt stereotypen van ras en sekse in film. Terwijl zwarten als hyperseksuele wezens worden afgebeeld, worden oosterse mensen als aseksueel en passief afgebeeld: 'En als de Aziatische man geen seksualiteit heeft, hoe kunnen wij dan homoseksualiteit hebben?' (p. 148) Fung is dan ook zijn leven lang al 'wanhopig op zoek naar zijn penis' in homo-porno. De treurigstemmende rondgang maakt duidelijk dat voor de Aziatische homo weinig kijkplezier valt te beleven. Fung heeft uiteindelijk maar zelf een pornofilm gemaakt om in de schrijnende leemte te voorzien.

Het meest fascinerende artikel vond ik 'Skin Head Sex Thing' van Kobena Mercer, waarin hij de esthetische ambivalentie in visuele voorstellingen van het zwarte mannelijk naakt onderzoekt in

onder meer het fotografische werk *Black Males* van Robert Mapplethorpe. In een eerder artikel heeft Mercer uitgebreid geanalyseerd hoe de zwarte man net als het traditionele vrouwelijk naakt onderworpen wordt aan objectivering en fetisjering. De visuele fixatie op de zwarte huid in de foto's impliceerde voor hem een soort 'negrophilia'; een esthetische en erotische idealisering van de raciale ander. In de loop der jaren, mede door de censuur en de heftige reacties die Mapplethorpe's werk heeft opgeroepen, is Mercer echter van gedachten veranderd. Hij ziet in de naakten ook een subversieve homo-erotische dimensie. Omdat de witte homo-seksuele Mapplethorpe zwarte mannen fotografeert die hij persoonlijk kent uit de *gay subculture* van New York, ziet Mercer in de naakten ook een subversieve homo-erotische dimensie. De identificatie en betrokkenheid van Mapplethorpe met zijn modellen ondermijnen een voyeuristische blik. De identiteit van de auteur en van de lezer is belangrijk in het interpretatieproces: de context van de homo-seksuele subcultuur maakt het Mercer mogelijk de foto's te zien als een humorvolle en gevoelige deconstructie van conventies rond ras en seks.

Mapplethorpe ontwricht de scheiding 'hoge' en 'lage' cultuur door het object van het conventionele naakt in de westerse cultuur, de blanke vrouw, te vervangen door de zwarte homo. Dit creëert een fundamentele ambivalentie in Mapplethorpe's foto's, waardoor Mercer zich tegelijkertijd kan identificeren met de kijkpositie als zwarte homo en als traditionele witte man. Mapplethorpe problematiseert in zijn werk het witte mannelijke subject. Mercer brengt in herinnering hoe moeilijk het is om 'witheid' als etnische identiteit te representeren. De identiteit van het witte mannelijk subject krijgt vorm en betekenis in relatie tot de vrouwen, kinderen, zwarten, homoseksuelen die voor hem de 'Ander' zijn. Maar wie is 'hij'? 'de identiteit van het soevereine witte mannelijke subject is een raadsel voor de hedendaagse cultuurpolitiek.' (p. 206) Mercer concludeert zijn essay met de oproep de culturele constructie van witheid een belangrijk punt te maken op de agenda van homo- en lesbische studies over representatie.

How Do I Look? is een boeiende en dynamische bundel. Soms raakte ik geïrriteerd door de polemische

toon van de essays en vooral de discussies; regelmatig lijkt men elkaar te willen overtroeven in politiek correct gedrag. Het repeterende geweer van de heilige verontwaardiging over het homofobe en racistische karakter van het academische feministische vertoog en over Hollywood-filmpraktijken slaat menige discussie dood. De Lauretis heeft het grootste gelijk van de wereld als ze betoogt dat representatie gebonden is aan codes en conventies en dat je een beeld niet zomaar van een nieuwe inhoud kunt voorzien zonder het proces van beeldvorming bewust te maken. Moeilijke vragen en een pijnlijk proces uit de weg gaan getuigt van politieke naïviteit, niet van politieke correctheid. De recente verkiezingsstrijd voor het presidentschap in de Verenigde Staten drukt mij als lezer echter wel op de extreem homofobe context waarin het boek ontstaan is.

In *How Do I Look?* stellen redactie en auteurs belangrijke vragen over de macht van representatie in relatie tot homo-seksuele en lesbische subjectiviteit en seksualiteit. De bundel slaat nieuwe wegen in voor lesbische en homo-seksuele theorievorming over visuele media, in de verbindingen die tot stand zijn gebracht tussen filmtheoretici en filmmakers; theorie en politieke actie; en seksuele en etnische verschillen. De gevarieerde aanpak van de centrale vraag *How Do I Look?* levert geen eenduidig antwoord op, maar een kleurrijk en divers palet aan theoretische en politieke reflectie.

Wies Weijts

Reinventing the Sexes. Feminism and Biomedical Construction of Femininity and Masculinity 1959-1985

Marianne van de Wijngaard

Proefschrift, UvA, 1991

187 blz., f 39,95

Verschillende onderzoekers hebben aangetoond dat sociale opvattingen omtrent de seksen voortdurend gereproduceerd worden in medische kennis. Vooral

uit ontwikkelingen in het medisch denken blijkt hoezeer de sociale context bepalend is voor de medische theorie. Zo heerst tot 1957 in de medische wetenschappen het beeld dat de mannelijke zaadcel de erfelijke eigenschappen van de foetus bepaalt. De functie van de vrouw is om het door de man gegeven leven te dragen en te voeden. In 1957 ontdekt men dat vrouwen en mannen evenveel bijdragen aan het voortplantingsproces. Deze verschuiving in medisch denken vindt plaats in dezelfde periode dat maatschappelijke discussies plaatsvinden over de wettelijke gelijkstelling van mannen en vrouwen.¹

Een voortzetting van dergelijk onderzoek is het proefschrift *Reinventing the sexes* van Marianne van de Wijngaard. Zij gaat na hoe neuro-endocrinologische onderzoekers beelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid construeren in onderzoek naar de invloed van prenatale hormonen op de ontwikkeling van de hersenen en op mannelijke of vrouwelijke gedragingen. Tevens wordt bestudeerd hoe het feminisme heeft bijgedragen aan de stabilisering of verandering van deze beelden. Van de Wijngaard baseert haar onderzoek op publikaties in Engelse en Amerikaanse biomedische tijdschriften die verschenen zijn tussen 1959 en 1985. Zij onderscheidt een drietal perioden in dit tijdsbestek, op basis van de verschillende beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid die prevaleren gedurende deze perioden.

De eerste periode (1959-1971) betreft het tijdsbestek waarin de organisatie-theorie grote aanhang verkrijgt. Deze theorie, die in 1959 op grond van experimenten met dieren wordt gelanceerd, stelt dat hersenen 'gemasculiniseerd' worden doordat er gedurende de prenatale fase androgenen aanwezig zijn. Voor vrouwelijke hersenen zijn voor de geboorte geen hormonen nodig. De theorie veronderstelt verder dat deze prenatale hersenontwikkeling consequenties heeft voor de ontwikkeling van mannelijk en vrouwelijk (seksueel) gedrag. Waar onderzoekers tot 1959 dachten dat mannelijke en vrouwelijke gedragingen veroorzaakt worden door de aanwezigheid van respectievelijk androgenen en oestrogenen tijdens de volwassenheid, gaat men er na die tijd vanuit dat deze gedragingen een neurologische basis hebben. Deze neurologische basis

ontwikkelt zich voor de geboorte onder invloed van hormonen. De organisatie-theorie wordt vrijwel onmiddellijk na haar introductie geaccepteerd door biomedische wetenschappers, en onderzoek gebaseerd op deze theorie wordt snel populair. Van de Wijngaard wijt de vlotte acceptatie van de organisatie-theorie onder meer aan de mogelijkheden die deze theorie leek te bieden voor een biologische verklaring voor het ontstaan van homoseksualiteit. Daarnaast speelt volgens haar de hoge status van de discipline neuro-endocrinologie een rol. Maar de belangrijkste reden voor de acceptatie van de organisatie-theorie is volgens de auteur de overeenkomst tussen de dualistische concepten van vrouwelijkheid en mannelijkheid in de theorie en de algemeen geldende, Freudiaanse, beeldvorming over de seksen in de jaren vijftig en zestig. Mannelijkheid wordt geassocieerd met de aanwezigheid van iets (een penis of, in dit geval, androgenen) en vrouwelijkheid met de afwezigheid van dit iets. Onderzoekers in die periode noemen vrouwelijke hersenen dan ook basaal. Een voorstel tot modificatie van de theorie, namelijk dat androgenen voor zij effectief kunnen zijn in hersenontwikkeling moeten worden omgezet in oestradiol, een 'vrouwelijk' hormoon, blijkt pas geaccepteerd te worden nadat onderzoekers mechanismen vinden, waardoor het in principe toch androgenen zijn die 'masculinisatie' van de hersenen bewerkstelligen. Het idee dat 'vrouwelijke' geslachtshormonen een belangrijke rol spelen in de masculinisatie van de hersenen en de ontwikkeling van mannelijk seksueel gedrag is kennelijk onacceptabel.

In de tweede periode (1971-1976) verandert de dichotomie waarin het vrouwelijke afwezig is, in een dichotomie waarin vrouwelijkheid aanwezig is maar 'tegenovergesteld' is aan mannelijkheid. Vrouwelijke onderzoekers, die voor het eerst hun entree doen binnen het neuro-endocrinologisch onderzoek, gaan de hormonale invloed op vrouwelijk seksueel gedrag bij laboratoriumdieren bestuderen. Dit terrein is tot dan toe vrijwel niet onderzocht. Er wordt aangetoond dat oestrogenen voor de geboorte een rol spelen in de ontwikkeling van vrouwelijke hersenen en vrouwelijk (seksueel) gedrag. Na de 'mannelijke' hormonen en hersenen komen nu dus ook de 'vrouwelijke' hormonen en hersenen onder

de invloedssfeer van het prenatale-hormoonparadigma. Van de Wijngaard noemt diverse factoren die bijgedragen hebben aan de acceptatie van deze uitbreiding van de theorie; de nieuwe ideeën onderschrijven het prenatale-hormoonparadigma, dragen bij aan het idee van een dichotomie tussen de seksen, passen in de tijdsgeest van dat moment waarin er een positieve attitude bestaat ten aanzien van actieve vrouwelijke seksualiteit en bieden bovendien perspectief op een compleet nieuw onderzoeksterrein.

In de derde periode (1977-1985) constateert de auteur een versterking van het dualistisch denken met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid. In deze periode oefenen feministen scherpe kritiek uit op biologische verklaringsmechanismen voor sekseverschillen en benadrukken de rol van omgevingsfactoren. Dit leidt ertoe dat biomedische onderzoekers zich uitputten in het onderscheiden van effecten ten gevolge van prenatale hormonen en effecten ten gevolge van sociaal-culturele factoren op het gedrag van mensen. Hiermee wordt het dualistisch denken over mannelijkheid en vrouwelijkheid wat betreft hormonen, hersenen en gedrag alleen maar uitgebreid. De 'androgeniteit' en 'oestrogeniteit' van een hormoon wordt bijvoorbeeld gedefinieerd naar de mate waarin ze resulteert in gedragscategorieën die sociaal als mannelijk of als vrouwelijk worden beschouwd. Voorstellen voor meer androgyn opvattingen, namelijk dat de functie van hormonen is de hersenen te ontwikkelen tot mogelijke menselijke gedragingen, in plaats van deze bij voorbaat te differentiëren naar vrouwelijk of mannelijk gedrag, worden niet geaccepteerd. Op deze manier wordt, mede onder invloed van het feminisme, steeds meer bevestigd dat individuen voorbestemd zijn tot 'mannelijk' of 'vrouwelijk' gedrag.

Het idee om de conceptualisering van mannelijkheid en vrouwelijkheid in onderzoek naar hersenontwikkeling te bestuderen is boeiend uitdagend. Tot nu toe hebben slechts weinig onderzoekers in Nederland het gewaagd in de biomedische kennisontwikkeling te duiken om de invloed van de sociale context te achterhalen. Van de Wijngaard laat met deze exercitie zien dat biomedische laboratoria zich niet op een eiland in de maatschap-

pij bevinden, zoals wel gesuggereerd wordt door de medische claim van neutraliteit. Sociale opvattingen of verbeeldingen over de sekseverhoudingen dringen onvermijdelijk door in biomedische kennis.

Mijn kritiek op het onderzoek betreft met name de bewijsvoering, die niet altijd even helder en overtuigend is. De auteur stelt dat de mate waarin nieuwe theoretische voorstellen aansluiten bij heersende beeldvorming over vrouwelijkheid en mannelijkheid, een belangrijke invloed heeft op het succes van deze theorieën. Een dergelijke claim veronderstelt een analyse van de interne en externe cognitieve en sociale factoren die een rol spelen bij kennisontwikkeling op een bepaald terrein. In het boek worden wel allerlei factoren genoemd, zoals de status van de discipline/onderzoeker, de behoefte aan nieuwe onderzoeksmogelijkheden en de tijdgeest. Deze worden echter niet systematisch per periode geanalyseerd en evenmin wordt duidelijk waarom de ene factor in een bepaalde periode meer 'gewicht' in de schaal legt dan de andere. Bovendien worden de verschillende factoren die een rol spelen niet voldoende hard gemaakt. Zo wordt de toename van het aantal vrouwelijke onderzoekers binnen de endocrinologie, welke beschouwd wordt als de belangrijkste oorzaak van de uitbreiding van de organisatie-theorie, niet geïllustreerd aan de hand van cijfermatige gegevens. Mijn voornaamste commentaar op het onderzoek is dus vooral methodologisch van aard: naar mijn idee hadden bestaande modellen met betrekking tot kennisontwikkeling systematischer kunnen worden ingezet. Dit zou bijgedragen hebben aan de helderheid van het proefschrift. Niettemin werpt de gehanteerde benadering zeker haar vruchten af doordat ze een aantal boeiende hypothesen voor nader onderzoek oplevert. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om na te gaan of binnen andere wetenschapsterreinen de plotse toetreding van vrouwen ook in het zichtbaar maken van het 'vrouwelijke' heeft geresulteerd.

Noot

1. C. Gallagher en T. Laqueur (red.). *The making of the modern body, sexuality and society in the nineteenth century*. Londen 1987.

Rian Voet

Sexual equality as an aboriginal right. The Native Women's Association of Canada and the Constitutional Process on Aboriginal Matters, 1982-1987

NICCOS, Nijmegen/Studies in development and cultural change 7

Lilianne Ernestine Kroenbrink-Gelissen, Saarbrücken (Breitenbach Verlag) 1992
270 blz.

Liberalism, community and culture

Will Kymlicka

Oxford (Clarendon Press) 1989
280 blz., f 52,60

Een veelgehoorde gedachte in het huidige debat tussen liberale en communautaire denkers is dat er een principiële tegenstelling bestaat tussen liberale individuele rechten op (seks)gelijkheid en communautaire, collectieve rechten ter bescherming van groepsidentiteit. Het idee van collectieve, speciale rechten voor een minderheid veronderstelt immers dat anderen deze rechten niet hebben, terwijl liberalisme zou veronderstellen dat rechten gelijkelijk over iedereen verdeeld zijn. Lilianne Kroenbrink-Gelissen en Will Kymlicka daarentegen beweren dat collectieve en individuele rechten helemaal niet haaks op elkaar staan. Kroenbrink-Gelissen heeft recentelijk een boeiend empirisch-gericht proefschrift op het grensvlak van antropologie en vrouwenstudies gepresenteerd aan de Universiteit van Nijmegen. Wil Kymlicka heeft al een paar jaar geleden een bundel van overwegend abstract-filosofische essays over het liberalisme gepubliceerd. Het is opmerkelijk dat beide auteurs de constitutionele strijd rondom de rechten van Canadese indianen aanwenden om te beargumenteren dat individuele rechten en collectieve rechten elkaar niet uit hoeven te sluiten. Kroenbrink-Gelissen oppert de mogelijkheid individuele rechten op sekselijkheid te integreren binnen de collectieve indianenrechten. Kymlicka stelt voor om het collectieve recht op bescherming van een groepsidentiteit te erkennen binnen het liberale idee van gelijke rechten. Het lijkt mij belangrijk beide strategieën te vergelijken

op een specifieke thematiek, namelijk op hun implicaties voor het idee van 'sekselijkheid', zowel voor Canadese indianenvrouwen als voor doorsnee westerse vrouwen. Deze thematiek wordt expliciet door Kroenbrink-Gelissen aangekaart, maar wordt impliciet, onder de noemer 'gelijkheid', ook door Kymlicka uiteengezet.

Kroenbrink-Gelissen valt de gedachte van een tegenstelling tussen liberale individuele rechten op gelijkheid versus collectieve rechten van minderheden aan door het perspectief van een Canadese indiaanse vrouw in te nemen. Vanuit dit perspectief blijkt het 'liberale' systeem, dat blanken via de *Indian Act* van 1869 oplegden, alleen maar seksongelijkheid met zich mee gebracht te hebben. Deze Act, die onder meer het bestaan van reservaten bevestigde en indianen bepaalde zeggenschap over deze reservaten gaf, ontnam indiaanse vrouwen hun politieke stemrecht binnen de indiaanse politiek en verving het matrilineaire familie- en eigendomsrecht door een patrilineair systeem dat bovendien nog direct discriminerend was voor vrouwen. Wanneer na 1869 een indiaanse vrouw met een niet als indiaans geregistreerde man trouwde, werd ze beroofd van al haar indianenrechten, dit in tegenstelling tot de indiaanse man die met een blanke vrouw trouwde:

'Wanneer de vrouw trouwt moet ze het huis van haar ouders en het reservaat verlaten. Ze mag geen eigendom op het reservaat meer bezitten en ze moet het eigendom dat ze nu bezit afstaan. Ze zal worden verhinderd om eigendom van haar ouders te erven. Ze mag niet meer deelnemen aan de economische activiteiten van de stam. Haar kinderen worden niet als indiaans erkend en zullen daarom de toegang worden ontzegd tot culturele en sociale centra van de indiaanse gemeenschap. En het meest pijnlijke van alle maatregelen: ze zal verhinderd worden opnieuw te gaan wonen bij haar familie op het reservaat, zelfs als ze in hoge nood verkeert, als ernstig zieke, weduwe of als gescheiden vrouw. Tenslotte, haar lichaam mag niet op het reservaat bij haar voorouders begraven worden.' (p. 50-51, vertaling van mij, R.V.)

Krosenbrink-Gelissen stelt dat net zo min als de liberale cultuur kan worden aangemerkt als sekse-gelijk, de traditionele indiaanse cultuur kan worden gekarakteriseerd als sekse-ongelijk. Ze suggereert dat het feit, dat de traditionele indiaanse cultuur door blanken toch als sekse-ongelijk wordt gezien, verklaard kan worden door de dominante concepties van 'verschil' en 'gelijk versus ongelijk' in beide culturen. In de indiaanse conceptie kunnen dingen verschillend en toch gelijk zijn, terwijl in de blanke cultuur verschil meestal wordt opgevat als ongelijkheid (p. 46). Het beschouwen van het gezag en de binnenhuiselijke macht van indiaanse vrouwen als ongelijkheid, in plaats van als gelijkheid, is in haar ogen dan ook een eurocentrische projectie (p. 42).

Vanuit het perspectief van indiaanse vrouwen is er geen sprake van een tegenstelling tussen individuele rechten en collectieve indianen-rechten, maar juist van een tegenstelling (sinds 1869) tussen de indianenrechten van mannen en die van vrouwen. Krosenbrink-Gelissen wijst er ook op dat indiaanse vrouwen geen sekse-gelijkheid met alle Canadezen hebben geëist, maar alleen met indiaanse mannen. Zij wilden gelijkheid binnen het familierecht, het eigendomsrecht en het politieke recht zoals deze golden binnen de reservaten. Deze indiaanse vrouwen beargumenteerden het politieke doel van sekse-gelijkheid bovendien niet via abstracte gelijkheidspleidooien, maar via een vrouwenorganisatie, The Native Women's Association of Canada, die strategisch gebruik maakte van de conceptie van traditioneel moederschap. Door een beroep te doen op het traditionele respect voor het anders-zijn van de indiaanse vrouw en door vernuftig te lobbyen was het mogelijk indiaanse mannen over te halen tot het idee van 'sekse-gelijkheid' als een indianenrecht. In de indiaanse regelgeving moeten vrouwen en mannen voortaan gelijke rechten hebben, zodat weer alle indiaanse vrouwen de mogelijkheid hebben er een van mannen verschillende of een aan mannen gelijke levensstijl op na te houden – bijvoorbeeld in de handel – ook binnen het gebied van het reservaat.

Kymlicka probeert zoals gezegd de collectieve rechten van culturele minderheden op te nemen binnen liberale, individuele rechten op gelijkheid.

Hij geeft aan dat, ondanks de schijn van het tegendeel, liberalen zoals Rawls en Dworkin impliciet het recht op 'cultureel lidmaatschap' erkennen: iedereen moet het recht hebben te leven binnen de cultuur waarin zij geboren is, omdat deze cultuur constituerend is voor onze persoonlijkheid en onze identiteit. We kunnen niet zomaar gedwongen worden te assimileren met een andere cultuur zelfs als deze meer keuzemogelijkheden biedt. Juist omdat we niet voor onze cultuur gekozen hebben, hoeven we niet zelf op te draaien voor de negatieve gevolgen van de omstandigheid geboren te worden in een minderheidsgroep. Compensatie voor deze omstandigheden impliceert een speciale behandeling. Minderheden moeten bovendien in staat zijn zich te verweren tegen al dan niet doelbewuste pogingen van de meerderheid om hun cultuur te vernietigen. Dit kan speciale rechten op zelfbeschikking voor die minderheden impliceren. Omdat Kymlicka nog ruimte voor verandering binnen de cultuur van een bepaalde minderheid wil houden, benadrukt hij dat we een cultuur niet moeten beschouwen als een historische gemeenschap met een bepaald 'vastgelegd karakter', zoals communautaire denkers dit zouden doen, maar als een 'context of choice' (p. 166). Ook al veranderen sommige normen binnen een bepaalde cultuur, de culturele gemeenschap blijft bestaan.

Samenvattend: beide auteurs grijpen de verwezenlijking van de collectieve rechten van Canadese indianen aan om te laten zien dat hier liberale, individuele rechten op gelijkheid niet in tegenstelling zijn met collectieve rechten van een minderheid. Om deze situatie te bereiken wijzen beide auteurs een verschillende weg aan. Krosenbrink-Gelissen suggereert de mogelijkheid groepen binnen die minderheid te laten vechten voor de erkenning van seksegelijkheid binnen de collectieve rechten. Kymlicka poneert dat het soms nodig kan zijn culturele minderheden een recht op zelfbeschikking op een aantal terreinen te geven, opdat deze minderheden dezelfde liberale keuzemogelijkheden hebben als mensen binnen de dominante cultuur.

Deze 'strategieën' van Krosenbrink-Gelissen en Kymlicka lijken mij echter indiaanse vrouwen onvoldoende garanties voor politieke en juridische sekse-gelijkheid te geven, omdat het al dan niet

realiseren van sekse-gelijkheid bij beide afhangt van de toevallige opinies van de culturele minderheid en de kracht van hun dissidenten.

Krosenbrink-Gelissen geeft aan dat Canadese indiaanse vrouwen het klaargespeeld hebben individuele rechten op sekse-gelijkheid als indianenrechten te laten erkennen. Indiaanse mannen hadden echter ook kunnen weigeren en het vrouwen-discriminerende systeem kunnen laten bestaan. De schrijfster zegt nergens hoe de verhouding tussen individuele rechten en collectieve rechten er dan uit had moeten zien om indiaanse vrouwen te beschermen.

De strategie van Kymlicka om collectieve rechten te erkennen binnen individuele rechten op gelijkheid biedt evenmin soelaas aan indiaanse vrouwen, althans niet op de manier waarop hij dit uitgewerkt heeft. Kymlicka beantwoordt niet afdoende wat er moet gebeuren wanneer de 'context of choice' van de culturele minderheid vele leden hiervan weinig keuze biedt. Hij neemt het probleem van de decennia lang gediscrimineerde indiaanse vrouwen niet serieus als een theoretisch probleem. Hij verzucht te gemakkelijk dat het allemaal toch goed gekomen is en dat bepaalde huwelijksrestricties nu eenmaal nodig zijn om de indiaanse identiteit te bewaren (p. 149). Het door hem gemaakte onderscheid tussen het karakter van een historische gemeenschap en een 'context of choice' was nodig om te pleiten voor mogelijke veranderingen van de gemeenschap (p. 169). Maar wat indien die gemeenschap die verandering niet wil en een aantal leden wil blijven onderdrukken? (Dit vraagstuk is niet alleen van belang voor vrouwen, maar ook voor onderdrukte minderheden in gebieden waar het recht op zelfbeschikking is verkregen.) Kymlicka heeft hier geen antwoord op.

Misschien wordt het probleem opgelost wanneer we vrouwen zelf als culturele minderheid of culturele gemeenschap gaan zien, niet alleen binnen de Canadese indianen, maar overal waar ze onderdrukt worden. Hadden feministen niet alleen het recht op zelfbeschikking moeten opeisen, maar zelfbeschikking in een veel ruimere zin? Geeft het idee van collectieve rechten voor culturele minderheden niet de mogelijkheid om speciale rechten voor vrouwen te vragen zonder het 'lidmaatschap'

van deze groep (vrouwen) als negatief te hoeven afschilderen? Deze vraag leidt tot de ontdekking dat Krosenbrink-Gelissen en Kymlicka een nauwe omschrijving van een 'culturele groep' hebben, namelijk een etnische groep waarvan de identiteit gebonden is aan een bepaald grondgebied. Omdat vrouwen niet binnen deze omschrijving passen, is de voorgestelde oplossing onmogelijk binnen het denkkader van Krosenbrink-Gelissen en Kymlicka. Wanneer dit denkkader overschreden wordt, zoals bijvoorbeeld door Iris Young, en specifieke politieke groepsrechten worden geclaimd voor vrouwen (en andere onderdrukte groepen), dan doemen gevaren op van essentialisering, van onderdrukking van de eigen minderheid en vervolgens van fragmentering van zich onderdrukt voelende groepen.

Kortom, indien we de nauwe omschrijving van een 'culturele' minderheid overnemen, dan is het werk van Kymlicka en Krosenbrink-Gelissen eigenlijk alleen interessant voor het nadenken over buitenlandse politiek (in Nederland hebben we immers niet zo'n minderheid die autonomie op een aantal terreinen heeft binnen een bepaald grondgebied). Indien we een ruime omschrijving hanteren en trachten deze omschrijving ook op 'vrouwen' toe te passen, dan kunnen we via deze auteurs het behoren tot de groep van vrouwen weliswaar als positief zien en toch speciale rechten claimen, maar dan doemen andere problemen, zoals die van essentialisering, op. Toch moeten feministen dit debat aangaan om zich te bezinnen op het karakter en de fundering van 'vrouwenrechten': zijn dit nu individuele rechten of collectieve rechten en bestaat hier geen spanningsverhouding tussen?

Noot

1. Iris Young, *Justice and the Politics of Difference*. Princeton (Princeton University Press) 1990.

Lidy Schoon

Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865

Helena Adelheid van der Borg
Wageningen (Academic Press) 1992
194 blz., f 35,-

Het overwegend negatieve beeld van vroedvrouwen in de medische geschiedenis motiveerde de antropologe Els van der Borg tot haar promotie-onderzoek. Aan de hand van archiefmateriaal uit de steden Leiden, Arnhem, Leeuwarden en 's-Hertogenbosch heeft Van der Borg de sociale positie van vroedvrouwen en de ontwikkeling van het beroep in de achttiende en negentiende eeuw onderzocht.

Het beeld van de domme vroedvrouw van bedenkelijk allooi en verdacht van abortuspraktijken, is vooral gebaseerd op het geschrift van de Leidse vroedmeester Cornelis Terne uit 1784. Terne noemt in dit interessante document vele factoren die het geringe aanzien van het beroep verklaren en geeft tevens suggesties ter verbetering daarvan. Ook stelt Terne de geneesheren mede verantwoordelijk omdat zij vroedvrouwen bewust kennis onthielden. Toch nemen medisch-historici uit de negentiende en twintigste eeuw alleen de negatieve beeldvorming over van Terne en negeren ze grotendeels de sociale aspecten.

Volgens Van der Borg beoefenden tot het einde van de zeventiende eeuw uitsluitend vroedvrouwen de praktische verloskunde. Als er problemen waren tijdens de bevalling werd een chirurgijn of medicinae doctor ingeroepen. De eerste reglementen voor vroedvrouwen, opgesteld door de stedelijke overheid, dateren van het einde van de zestiende eeuw. Deze behelsden een omschrijving van de toelatingseisen, de opleiding, de gedragsregels en de werkzaamheden. In tegenstelling tot de eisen die aan geneesheren werden gesteld, overheersten bij vroedvrouwen morele en lichamelijke criteria: men moest ouder zijn dan 25 jaar, gezond en sterk, geen dikke of korte vingers of kromme ledematen hebben, getrouwd of weduwe zijn, zelf kinderen hebben gebaard en van een onbesproken gedrag zijn.

Een andere voorwaarde betrof het ontwikkelingsniveau; leerlingen moesten kunnen lezen en schrijven. De opleiding was vooral praktisch; twee jaar meelopen met een ervaren vroedvrouw, terwijl in sommige steden ook theoretische lessen moesten worden gevolgd. In de universiteitsstad Leiden waren vroedvrouwen verplicht de maandelijks openbare lessen bij te wonen en kon na vierentwintig lessen examen worden afgelegd. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden ook in Leeuwarden en Arnhem theoretische lessen ingevoerd. Vanaf 1823 konden vroedvrouwen aan een van de zes klinische scholen theoretisch onderwijs volgen.

Vanwege de dominante positie van vroedvrouwen in de praktische verloskunde, was de opleiding lange tijd voorbehouden aan vroedvrouwen en werd de kennis van generatie op generatie doorgegeven. Van der Borg vond zelfs in alle vier de steden 'dynastieën van vroedvrouwen'. Toen de opleiding meer geformaliseerd werd, kwam de opvolging van moeders in het geding. Daarbij viel vanaf de zeventiende eeuw de theoretische scholing onder medische bevoegdheid.

De kracht van het onderzoek van Van der Borg ligt vooral in het feit dat zij empirisch materiaal aandraagt waardoor de stereotiepe beeldvorming over vroedvrouwen in de medische geschiedschrijving bijgesteld kan worden. Haar onderzoek naar de sociale herkomst van vroedvrouwen laat zien dat zij behoorden tot de klasse van ambachtslieden en dat, vergeleken met andere vrouwenberoepen, hun beroep relatief goed betaald werd. Een vroedvrouw die een functie als stadsvroedvrouw verwierf en daarmee het burgerrecht verkreeg, kon in sterke mate de positie van haar gezin bepalen. Als consequentie van de toelatingseisen hadden de meeste vroedvrouwen zowel een echtgenoot als kinderen. Dit betekende overigens dat de gemiddelde vroedvrouw relatief laat, zo'n tien jaar na haar huwelijk, met haar verloskundige werk begon. De vermeende nevenfuncties van vroedvrouwen in het verleden zoals bordeelhoudster, kroeghoudster, aborteuse, winkelierster of baker konden door het archiefonderzoek niet worden bevestigd. De negatieve beeldvorming verklaart Van der Borg vooral uit een concurrentiestrijd tussen vroedvrouwen en mannelijke verloskundigen.

Volgens de officiële bepalingen mochten alleen mannen instrumenten gebruiken in de verloskunde. Uit het onderzoek van Van der Borg blijkt evenwel dat daar in de praktijk niet zo strak aan vast werd gehouden. In 1760 las een pas aangestelde Arnhemse stadsvroedvrouw tot haar verbazing dat zij volgens het reglement van 1729 geen enkel instrument mocht gebruiken. Daar zij tot dan toe met succes de verlostang had toegepast, vroeg zij toestemming om hier in haar nieuwe functie mee door te gaan, hetgeen werd toegestaan.

Hoewel het onderzoek dus belangwekkend empirisch materiaal aandraagt over de geschiedenis van de vroedvrouwenarbeid, schiet het proefschrift op een aantal essentiële punten te kort. Zo worden brandende vragen onvoldoende beantwoord. Waarom is bijvoorbeeld in Nederland, in tegenstelling tot de meeste andere Westeuropese landen, het autonome beroep van vroedvrouw blijven bestaan? Van der Borg suggereert dat door de vroege Nederlandse reglementering vroedvrouwen meer werden beschermd tegen mannelijke concurrentie. Ze maakt dit echter te weinig aannemelijk. In haar onderzoek, dat de periode 1650-1865 bestrijkt, ligt het accent op de achttiende eeuw. Negentiende-eeuwse ontwikkelingen in de beroepsvorming blijven onbesproken, zoals de belangrijke discussies rond de medische wetgeving van 1818 en 1865, waarin de bevoegdheden werden vastgelegd. Verder had een meer systematische verwerking van de talrijke in de noten genoemde buitenlandse literatuur, inzicht kunnen geven in de unieke Nederlandse positie van de vroedvrouw. Ook andere kwesties worden onvoldoende uitgewerkt. Zo poneert Van der Borg de stelling dat vroedvrouwen in de achttiende eeuw het monopolie verloren op de begeleiding van de geboorte (p. 33), maar deze stelling wordt slechts met enkele willekeurige voorbeelden onderbouwd. Zo wijst zij op een chirurgijn die het Leids stadsbestuur in 1753 om toestemming vroeg om het beroep van vroedmeester te mogen uitoefenen, en stelt dat in 's-Hertogenbosch tot 1775 geen enkele geneesheer de verloskundige praktijk uitoefende. Wat zeggen deze voorbeelden over de dominantie van vroedvrouwen op het terrein van de praktische verloskunde? En hoe verliep precies het toetredingsproces van mannen tot dit vanouds

vrouwelijke domein? Ook zo'n belangrijke figuur als de stadsvroedmeester Terne wordt niet in een sociaal-historische context geplaatst. Interessant is bijvoorbeeld dat het verzoek van Terne om als stadsvroedmeester te worden aangesteld in eerste instantie werd afgewezen wegens onvoldoende ervaring in de praktische verloskunde. Na een bijscholing van enige maanden in een kliniek in Straatsburg, werd hij in 1778 aangenomen als stadsvroedmeester en lector van vroedvrouwen. Wat zegt dit over het niveau van de Nederlandse verloskunde en de Nederlandse geneesheer die geacht werd vroedvrouwen te onderwijzen?

Ook op andere punten worden geen verbanden gelegd noch tegenstrijdigheden uitgediept die juist verhelderend zouden kunnen zijn. Voor mij is het nogal intrigerend dat Terne in 1784 zijn collega's een intolerante houding ten opzichte van vroedvrouwen verwijt, terwijl hij zo'n zeven jaar later in zijn functie van stadsvroedmeester geen haar beter blijkt te zijn. Meerdere vroedvrouwen dienden klachten tegen hem in. In 1793 werd hij zelfs wegens wangedrag ontslagen. In haar beschrijving legt Van der Borg het accent bij de klachten die vroedvrouwen tegen Terne indienden en stelt alleen vast dat in zijn optreden een ambivalentie naar voren komt (p. 95). Het hoe en waarom van de ommezwaai van Terne blijft in het midden, zoals de lezer/es ook in andere kwesties in het ongewisse wordt gelaten. Voorlopig blijft het dus nog gissen naar het antwoord op de vraag waarom de Nederlandse vroedvrouw haar unieke positie heeft behouden.

Ine Vanwesenbeeck
Women, violence and social change
 R.E. Dobash en R.P. Dobash
 Londen/New York (Routledge) 1992
 366 blz., f 49,50

Dobash en Dobash, ook in Nederland bekend door hun onderzoek naar vrouwenmishandeling, probe-

ren met het boek *Women, violence and social change* een beschrijving te geven van de stand van zaken met betrekking tot wat zij noemen *the battered women's movement* oftewel de *shelter or refuge movement* in de Verenigde Staten en Engeland. Op basis van informatie uit gesprekken en geschriften documenteren zij achtereenvolgens ontstaan en groei van 'de beweging', de confrontatie met wetgevers en justitieel apparaat en de ontwikkelingen op het gebied van hulpverlening en wetenschappelijk onderzoek.

Het geheel vormt een krachtig pleidooi voor de erkenning van maatschappelijke en economische achtergronden van vrouwenmishandeling. De auteurs heffen een waarschuwend vinger tegen alle groeperingen die zich laten verleiden tot psychologisierende en individualiserende benaderingen en die daardoor het uiteindelijke streven naar structurele veranderingen in sekse- en machtsverhoudingen uit het oog verliezen. Zo worden bijvoorbeeld door de auteurs als filantropisch, bureaucratisch en therapeutisch gekenschetste opvanghuizen bekritiseerd, omdat zij geen bredere sociale veranderingen zouden voorstaan en bovendien objectiverend en individualiserend te werk gaan.

Alleen de 'activistische' benadering zou volgens de auteurs de maatschappelijke context van vrouwenmishandeling erkennen en vrouwen als autonome subjecten beschouwen. Aangezien zij deze beginselen zien als een voorwaarde voor daadwerkelijke sociale verandering, beoordelen zij de activistische opvanghuizen dan ook als de enige echte 'living laboratories of social change'.

Opvanghuizen worden door de auteurs beschouwd als exemplarisch voor de vrouwenstrijd, omdat ze symbool staan voor de ruimte en bescherming waar vrouwen recht op hebben maar die ze moeten ontberen. De historische beschrijving van de strijd om die opvangvoorzieningen in de beide landen is informatief, maar blijft een wat platte reconstructie van openbare hoorzittingen, ondanks de poging om die wat diepte te geven met een beschouwing van de aard van sociale bewegingen, de gevaren van cooptatie en de dilemma's rondom staatsinterventie. Hetzelfde geldt voor de bespreking van ontwikkelingen op het justitiële vlak. Al erkennen de auteurs de gevaren die ook de betrok-

kenheid met het *criminal justice system* met zich meebrengt, ze zijn voorstander van verdergaande politie-interventie en het hanteren van wettelijke middelen om het geweld door mannen te bestrijden en om vrouwen de bescherming te bieden waar ze als burgers recht op hebben.

Op hun krachtigst zijn Dobash en Dobash in hun kritiek op de rol van de therapeutische gemeenschap en wetenschappelijke onderzoekers. Cynisch schetsen ze de enorme groei van de therapeutische beroepen in de Verenigde Staten. Er wordt hier vrijwel uitsluitend op dat land ('the world capital of psychological-mindedness and therapeutic endeavor') gefocussed, omdat vooral het Amerikaanse denken zo kwalijk doordrenkt zou zijn van illusies omtrent de maakbaarheid van het individu. Op een verfrissend spottende toon vegen ze de vloer aan met alle psychologisierende (objectiverende, individualiserende) verklaringen van vrouwenmishandeling, die in deze lijn ontwikkeld werden. Achtereenvolgens worden onder andere masochisme, relatieverstaving, *the battered women syndrome* en *the cycle of violence* (respectievelijk de vrouwelijke psychologische make-up en de cyclische opbouw van het geweld die het vrouwen moeilijk zouden maken gewelddadige relaties te verlaten) en *learned helplessness* onder het mes genomen en afgedaan als constructen, die de oorsprong van het geweld ten onrechte bij het slachtoffer leggen en niet bij de dader. De populariteit van dergelijke verklaringen heeft bijvoorbeeld tot gevolg, zo wordt betoogd, dat in rechtszaken tegen vrouwen die uiteindelijk zelf de wapens heffen tegen hun mishandelende mannen, de nadruk paradoxaal genoeg gelegd wordt op haar onvermogen en inadequate handelen. Het gedrag van de vrouw wordt dan geëxcuseerd in plaats van beschouwd als redelijk. Rigide therapeutische interpretaties plaatsen de problemen van vrouwen niet in de context van mannelijke dominantie en hebben negatieve implicaties voor de beeldvorming en acties in het veld van geweld tegen vrouwen. Ook is een concept als de *cycle of violence* té statisch naar hun idee en doet het geen recht aan alles wat vrouwen wèl doen in het dynamische proces van weerstand bieden en hulp zoeken. De auteurs oreren verder, dat in de problematiek van geweld tegen vrouwen

het persoonlijke dus politiek moet zijn en juist niet het politieke persoonlijk: ze waarschuwen ervoor, dat hoe meer de beweging zich individualistische, psychologiserende interpretaties van geweld tegen vrouwen eigen maakt, hoe waarschijnlijker het wordt dat ze de politieke, sociale en economische achtergronden zal veronachtzamen en hoe meer de aandacht weggenomen wordt van de wortel van het kwaad: gewelddadige mannen.

Ook een psychologiserende benadering van mannen wordt overigens afgewezen door de auteurs, omdat het ertoe leidt dat mannen niet persoonlijk verantwoordelijk gehouden worden voor hun daden. Wel een goede ingang vormen de feministische behandelprogramma's voor mannen, waarin in ieder geval het geweld centraal staat en mannen verantwoordelijkheidsgevoel voor hun daden wordt bijgebracht. Ondanks de controverses en de onzekerheid over het effect van deze programma's, breken de auteurs er graag een lans voor, omdat ze in ieder geval beter zijn dan traditionele therapeutische benaderingen.

Alhoewel hun verantwoordiging hartverwarmend is en hun pleidooi vóór een contextgebonden benadering, waarin de asymmetrische sekseverhoudingen als uitgangspunt genomen worden, volkomen terecht, scheren de auteurs in hun gedrevenheid om psychologische benaderingen te kritiseren naar mijn idee teveel visies over één kam. In eerste instantie zijn psychologische theorieën zoals die over het *battered women syndrome* in het leven geroepen om tegenwicht te bieden aan pathologische categorieën als de masochistische of *self-defeating*-persoonlijkheid.

Leonore Walker heeft belangrijk werk gedaan door erop te wijzen dat veel vrouwen die als 'masochistisch' gediagnostiseerd werden volgens criteria in het Amerikaanse diagnostische handboek, niet lijden aan een persoonlijkheidstoornis, maar integendeel aan hun specifieke socialisatie en ervaringen met geweld. Deze psychologische theorieën richten zich weliswaar op het individu, maar dat wil nog niet zeggen dat ze de context daarbij veronachtzamen, laat staan zich schuldig maken aan *victim blaming*, zoals de auteurs suggereren. Bovendien lijkt me onderzoek naar de psychische effecten van (jarenlange) vrouwenmishandeling van

onmiskkenbaar belang, niet in de laatste plaats voor de slachtoffers zelf. Pas als psychologisch inzicht per definitie in tegenspraak zou zijn met het bredere politieke streven naar structurele veranderingen in de sekseverhoudingen, zouden de stormachtige verwijten hier volledig op hun plaats zijn.

Het hoofdstuk over de rol van wetenschappelijk onderzoek spant de kroon wat heftige polemieken betreft. De auteurs contrasteren de *family violence*-(FV-)onderzoeksbenadering met de *violence against women*-(VAW-)benadering. Vanuit FV-hoek zijn claims te horen geweest dat geweld van vrouwen tegen mannen een even wijdverbreid probleem zou zijn. Deze *counterfactuals* baseren zich op twee nationale survey-studies, waarvan zowel methode en instrumentarium ('a fetishlike commitment to the survey in the USA') als de interpretatie van de data op overtuigende wijze onderuit gehaald worden en als ongefundeerd worden afgedaan. Bij lezing van deze laatste hoofdstukken bekruip me steeds sterker de gedachte, dat het hier om een controverse van typisch Amerikaanse snit gaat. De polarisering van standpunten en de ietwat ongenueanceerde, dogmatische uitdrukking daarvan, past bij een mentaliteit waarin men genoodzaakt is de eigen positie onvoorwaardelijk aan te prijzen en die van het andere kamp meedogenloos de grond in te boren. 'One is either right or wrong, good or bad.' Tussenposities lijken onmogelijk. Noch in Engeland, noch in Nederland lopen de discussies over psychologisering of over de behandeling van mannen zo hoog op. Misschien staat ons dat nog te wachten. Waarschijnlijker is, dat tussenposities en combinaties van benaderingen 'bij ons' gangbaarder zijn. Het is mogelijk dat in de Verenigde Staten de conservatieve krachten zoveel sterker zijn, dat ze onvermijdelijk een even sterk tegenoffensief uitlokken. Blijft staan dat in de laatste delen van het boek vrijwel alleen de Amerikaanse situatie geschetst wordt, wat doet vermoeden dat de minimale aandacht voor Engeland een ongewenst verplicht nummer of een verkooptruc moet zijn geweest.

Met hun pleidooi voor een *contextual approach* lijken de auteurs overigens weer terug op het stokpaardje, dat zij al een dik decennium lang berijden. Het boek is daarmee weliswaar een fijne en prettig leesbare compilatie van controverses, problemen,

dilemma's en politieke strategie omtrent de problematiek van vrouwenmishandeling, maar het biedt inhoudelijk weinig nieuws. Omdat de problematiek echter relevant en actueel blijft, is het goed deze zo nu en dan weer eens onder de aandacht te brengen. En het boek toont in ieder geval haarfijn aan, dat de eenheid en homogeniteit die de term *movement* suggereert, in de Verenigde Staten niet bestaan.

Dorothee Sturkenboom

De historische betrokkenheid van witte vrouwen

Beyond the Pale. White Women, Racism and History

Vron Ware

Londen (Verso) 1992

263 blz., paperback ca. f 38,-, hardback ca. f 110,-

Iedere lezeres zal de ervaring kennen. Verleid door een ronkende flaptekst en veelbelovende inleiding wordt zij tijdens het lezen heen en weer geslingerd tussen verwachtingsvol enthousiasme en opkomend scepticisme (het klonk ook te mooi om waar te zijn). Na afloop resteren gemengde gevoelens. Zo verging het mij bij het lezen van *Beyond the Pale*. Vron Ware maakt de belofte van een 'baanbrekende studie' die 'de historische betekenissen van blankheid het hoofd biedt en het moralisme, dat zo vaak het anti-racisme doortrekt, probeert te overwinnen' in mijn ogen onvoldoende waar. Daarvoor zijn haar ideeën niet oorspronkelijk genoeg, trapt ze te veel open deuren in en valt de uitwerking van bepaalde vragen te vaak tegen. In die zin stelt het boek teleur. Maar wie aan *Beyond the Pale* begint zonder hooggespannen verwachtingen, kan prettig verrast worden door de boeiende beschrijvingen, intelligente vraagstellingen en scherpzinnige analyses die Vron Ware bij tijd en wijle te bieden heeft. Gekoppeld aan het belangwekkende

onderwerp, de vlotte pen en het aanstekelijke engagement van de auteur, maakt dit het lezen van *Beyond the Pale* ondanks de bovengenoemde kritiek toch het aanbevelen waard.

Vron Ware onderzoekt hoe ideeën van en over witte vrouwen een doorslaggevende rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van racisme, imperialisme en feminisme in het negentiende-eeuwse Engeland en nog steeds doorwerken in hedendaagse opvattingen over verschillen en relaties tussen rassen en culturen. Het boek, dat is opgebouwd uit vijf essays, heeft twee hoofdthema's. Ten eerste wil Ware laten zien hoezeer het westerse concept van vrouwelijkheid raciale componenten bevat en historisch geconstrueerd is in relatie tot ideeën over zwarte mannen en vrouwen. En ten tweede wil ze inzicht verschaffen in de wijze waarop het feminisme zich als ideologie en beweging heeft verhouden tot de geschiedenissen van racisme en imperialisme.

In de keuze van de boek- en essaytitels legt Ware een voorkeur aan de dag voor titels met dubbele bodems (behalve *Beyond the Pale* zijn ook 'The White Women's Burden?' en 'Taking the Veil' voorbeelden daarvan). Voor een deel ontleent Ware haar titels aan de Britse koloniale auteur Rudyard Kipling, hetgeen deze nog een extra lading geeft. Zelfs aan het einde van het boek kon ik niet helemaal achterhalen wat Ware met deze meerdubbele titels precies heeft willen zeggen. Ook van sommige van de (overigens fraaie) afbeeldingen die elk hoofdstuk inleiden, wordt het verband met de inhoud niet voldoende duidelijk. Hoe prikkelend de titels en plaatjes ook mogen zijn, ik had er de voorkeur aan gegeven als Ware haar keuzes wat verder had toegelicht. Mogelijk is dat voor een 'journalist and feminist design consultant' (omschrijving van de achterpagina) echter minder gebruikelijk dan voor een wetenschapster.

In het eerste hoofdstuk laat Ware aan de hand van enkele treffende voorbeelden zien hoe in de moderne media twee vrouwbeelden prominent aanwezig zijn: ten eerste de witte vrouw als slachtoffer van de agressie van de zwarte man en ten tweede de witte vrouw als symbool voor beschaving. Vervolgens situeert de schrijfster met een korte autobiografie haar eigen betrokkenheid bij het feminisme en anti-racisme. Ze verwondert zich over de

moeizame relatie tussen deze twee emancipatie-bewegingen en beargumenteert in aansluiting dat historisch onderzoek de sleutel kan vormen voor een beter begrip van de complexe interactie tussen seks, ras en klasse in wat zij noemt 'hedendaagse dominantiepatronen'.

De volgende hoofdstukken bevatten een drietal case-studies waarin achtereenvolgens de Britse houding ten opzichte van slavernij, Indiase vrouwen, en raciale terreur in de Verenigde Staten centraal staan. In het hoofdstuk over het Britse abolitionisme concentreert Ware zich op het vertoog over de relatie tussen de blanke vrouw en de slaaf. Na een vergelijking van twee romans (*Oroonoko – or the Royal Slave* van Aphra Behn uit 1678 en *Uncle Tom's Cabin* van Harriet Beecher Stowe uit 1852), beschrijft zij hoe Britse vrouwen die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk maakten voor de afschaffing van de slavernij, geleidelijk aan een relatie begonnen te leggen met hun eigen onderdrukte positie. Ware maakt duidelijk dat deze connectie tussen het vroege feminisme en de abolitionisme-beweging weliswaar tot progressieve standpunten leidde, maar dat geen van de besproken dames zich geheel kon onttrekken aan het superioriteitsgevoel van de blanke christelijke middenklasse.

In grote lijnen trekt Ware in hoofdstuk drie dezelfde conclusie over de Victoriaanse feministen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw inzetten voor de in hun ogen onderdrukte vrouwen in India. Ware stelt de vraag welke relatie er bestond tussen de vrouwelijkheidsopvattingen van Annette Akroyd en Josephine Butler en de dominante imperialistische ideologie. Het idee dat Britse vrouwen als 'Mothers of the Empire' en 'Britannia's Daughters' in India een civiliserende missie te vervullen hadden, werd door Akroyd en Butler op ambivalente wijze verwerkt. De tegenstrijdigheden in hun geschriften getuigen van deze ambivalentie en maakten ook de notie van gedeeld zusterschap tot een problematische.

In hoofdstuk vier bespreekt Ware de uiteenlopende reacties van Britse feministes op de anti-lynchcampagnes die de Afro-Amerikaanse Ida B. Wells aan het eind van de vorige eeuw voerde. Deze activiste bestreed de heersende opinie dat de

bevrijde zwarte slaven een gevaar betekenden voor de veiligheid van witte vrouwen en benadrukte dat veelal de witte vrouw en niet de zwarte man het initiatief nam tot een seksuele relatie. Hoewel sommigen haar steunden, kwam Wells door haar uitspraken in conflict met andere feministes die er 'hoogstaander' ideeën over vrouwelijke seksualiteit en moraal op nahielden. Deze en enkele andere kwesties waarin relaties tussen witte vrouwen en zwarte mannen het kernprobleem vormden, veroorzaakten in de jaren negentig van de vorige eeuw een scheur in de Britse vrouwenbeweging.

In deze drie case-studies levert Ware boeiende (zij het soms al bekende) informatie over de historische wortels van roulerende racistische vrouwbeelden. Daarbij toont zij oog te hebben voor relevante dwarsverbanden zoals de interactie tussen gender, ras en klasse. Jammer genoeg zijn haar conclusies in dit opzicht soms wat mager en gaat de frequentie waarmee zij melding maakt van de onontgonnen staat van dit onderzoeksterrein na verloop van tijd flink irriteren. Hetzelfde geldt in zekere zin voor de wijze waarop de auteur de tactiek en het taalgebruik van de negentiende-eeuwse activistes bespreekt: haar analyse van de betekenisverschuiving en het politiek gebruik van begrippen als beschaving, vrouwelijkheid, verschil, gelijkheid, zusterschap en broederschap is in principe interessant maar had veel verder uitgediept kunnen worden.

Tenslotte probeert Ware in het laatste hoofdstuk de relatie tussen seksisme en racisme op een theoretisch niveau te bespreken. Hier komt ze aanvankelijk niet verder dan de weinig verrassende stellingname dat het lichaam, de denkwijze en arbeid van vrouwen en zwarten van oudsher de legitimatie vormen voor hun onderdrukking, maar dat dit niet terecht is. Inspirerender is haar aanzet tot een analyse van de functies die stereotypen van witte vrouwelijkheid vervullen in de werking van het historisch geheugen. Met dit soort besprekingen van negentiende-eeuwse en hedendaagse koloniale fictie, films, reclame, pamfletten en journalistiek toont Ware zich op haar sterkst. Uiteindelijk vormen deze analyses, die een belangrijk deel van het boek vullen, voor mij het aantrekkelijkste element van *Beyond the Pale*.

Joke J. Hermesen

Vertigineusement, j'allais vers les étoiles. La poésie de Renée Vivien (1877-1909)

Virginie Sanders

Amsterdam (Rodopi) 1991

441 blz., f 125,-

Sinds het ontstaan van de feministische literatuurwetenschap wordt het *ad hoc* invoeren van vrouwelijke auteurs in de literaire geschiedschrijving als een belangrijke doelstelling van deze discipline gezien. Het onlangs verschenen proefschrift van Virginie Sanders over de uit Engeland afkomstige, maar vanaf 1866 in Parijs wonende en publicerende dichteres Renée Vivien (1877-1909), *Vertigineusement, j'allais vers les étoiles*, beantwoordt hier ruimschoots aan. Sanders biedt ons met haar ruim vierhonderd bladzijden tellende studie van Renée Vivien volop de mogelijkheid om zo'n honderd jaar na dato alsnog kennis te maken met het imposante oeuvre van deze dichteres. Toch kan met deze doelstelling van integratie van vrouwelijke auteurs in de literaire canon alleen niet worden volstaan. Er moeten volgens mij op zijn minst nog twee andere zaken gebeuren.

Ten eerste dienen, zoals ook Maaïke Meyer in *De lust tot lezen*¹ reeds betoogde, de normen en maatstaven van het literaire systeem kritisch onder de loep genomen te worden om te kunnen onderzoeken *waarom* en *op welke wijze* vrouwelijke auteurs van de dominante canon werden buitengesloten. Vervolgens zal er, en dit is mijns inziens van nog meer belang, tevens een nieuwe benadering van literatuur ontvouwd moeten worden, waarbinnen wel plaats is voor talloze naast elkaar bestaande 'literaire stemmen'. Zoals al vaak genoeg is aangetoond, is de eerste stap op weg naar deze pluriforme benadering van literatuur de deconstructie van kunstmatig in stand gehouden tegenstellingen als 'echte' en 'triviale', 'mannelijke' en 'vrouwelijke' of 'witte' en 'zwarte' literatuur, waarop de traditionele canonvorming is gebaseerd. Hoewel Sanders in haar proefschrift inderdaad een 'kritische analyse van de receptie van het werk van Vivien' (p. 13) heeft gegeven, is zij er volgens mij echter nauwelijks in geslaagd om aan dit traditionele, dia-

lectische denken te ontsnappen en aan deze derde doelstelling gehoor te geven. Afgezien van haar nogal moraliserende kijk op liefde en erotiek, bevestigt Sanders in haar studie namelijk herhaaldelijk de dichotomie van de 'vrouwelijke' en de 'mannelijke' verbeelding en introduceert zij tevens twee oppositionele *existentiële* normen, te weten de harmonieuze lesbische norm en de gewelddadige heteroseksuele norm. Het is nog maar de vraag of dit voor ons de weg naar een 'differentie-getrouwer' literair corpus zal openleggen.

In haar studie van de poëzie van Renée Vivien bekritiseert Sanders terecht de wijze waarop het werk van Renée Vivien door de literaire kritiek werd gereciperd. In 1901 publiceerde Vivien haar eerste dichtbundel, *Etudes et préludes*, spoedig gevolgd door een tweede bundel, *Cendres et Poussières*, die eerst veel opzien baarde in de pers. Zo vergeleek de beroemde criticus Charles Mauras haar met dichters als Verlaine en Baudelaire en meende hij tevens dat Vivien hen in zekere zin had weten te overstijgen. Renée Vivien's succes als dichteres was echter geen lang leven beschoren. Volgens Virginie Sanders is dit te wijten aan de controversiële aard van haar werk. Het openlijk schrijven over de lesbische liefde en het bekritisieren van de heersende misogynie moraal werden haar door de mannelijke critici uit haar tijd niet in dank afgenomen en Vivien werd 'het mikpunt van agressieve perscampagnes'. Hierin werd zij niet langer als de veelbelovende dichteres maar als 'een perverse, hysterische, ziekelijke vrouw' (p. 437) naar voren gebracht. Hoewel Vivien nog geprobeerd heeft om de vele mythen die rondom haar persoon werden gecreëerd te weerleggen, geeft zij in 1907 de strijd uiteindelijk op en trekt zij haar boeken terug van de markt. Haar werk raakt in de vergetelheid en de jonge dichteres overlijdt slechts enkele jaren later, in 1909, op tweeëndertigjarige leeftijd. Pas vijftien jaar later worden haar verzamelde werken bij Leconte de Lisle uitgegeven en is er volgens Sanders 'voor korte tijd sprake van een herleeft belangstelling voor de dichteres'. Dan blijft het lange tijd stil. Pas de afgelopen tien jaar is er mede dankzij het werk van de Franse auteur Jean-Paul Goujon, die in 1986 een biografie over haar publiceerde en tevens een nieuwe uitgave van haar verzamelde ge-

dichten verzorgde,² weer een nieuwe receptie van haar werk op gang gekomen.

Hoewel het proefschrift van Sanders een interessant overzicht biedt van de literaire receptie van het werk van Vivien, is haar eigen analyse van de gedichten storend en nauwelijks overtuigend. Sanders wil 'het poëtisch universum van de dichteres in kaart brengen en de verschillende zoektochten reconstrueren (...), die betrekking hebben op de problematiek om zich als – als vrouw – te definiëren als handelend, sprekend en erotisch subject' (p. 441). Om dit voor elkaar te krijgen verricht Sanders in het laatste deel van haar proefschrift een lexicografisch onderzoek naar de woordkeus van de dichteres, omdat 'het lexicon een fundamenteel onderdeel van het schrijven vormt' (idem). Afgezien van de open deur die hiermee wordt ingetrapt, blijkt ook nergens het belang van een dergelijk onderzoek. De lezer krijgt bladzijdenlange schema's opgedist, waarin keurig de frequentie van bepaalde woorden uit de gedichten geteld worden, in de hoop met het tellen van de woorden het 'poëtisch universum' en 'de diepste verlangens' van de dichteres te ontvouwen. Een analyse die uiteraard nergens overtuigend wordt, omdat het tweemaalig gebruik van het woord 'maagd' in een bepaald gedicht de lezer nog helemaal niets zegt over 'het al dan niet verlaten van de dominante culturele kaders' van de dichteres. Behalve dit voor een interpretatie van het werk van Vivien weinig opleverende gedeelte van Sanders onderzoek, gaat het elders in haar proefschrift, als zij tot een waardering van de gedichten wil komen, ook al mis. Zij vervalt dan in een wijze van dualistisch denken, slecht-goed, hetero-lesbo, man-vrouw, die elke spanning aan de gedichten ontnemt. Ik zal dit tenslotte aan de hand van een voorbeeld, Sanders' behandeling van het alomtegenwoordige thema van de liefde in het werk van Vivien, illustreren.

Het lijkt wel alsof er voor Sanders slechts twee vormen van liefde bestaan: een slechte, want wrede en op onderdrukking, macht en ongelijkheid gebaseerde *heteroseksuele* vorm van liefde, en een goede, want harmonieuze, lieflijke en *lesbische* vorm van liefde. Uit deze door haar ingevoerde dichotomie komen tal van tegenstrijdige uitspraken voort. Zo zou de literaire kritiek aan de ene kant Vivien

hebben aangevallen, omdat zij in haar werk een 'vrouwelijke spirituele thuishaven' creëerde, waarbinnen de lesbische liefde bezongen wordt en de 'hetero-seksistische' liefdesmoraal van onderdrukking en geweld bekritiseerd wordt. Aan de andere kant zou de niet van geweld en macht gespeende kijk op de liefde van Vivien zelf echter voortkomen uit door haar 'geïnterioriseerde heteroseksuele codes'. De gedichten van Vivien zijn inderdaad verre van harmonieus en lieflijk te noemen. Strophen als: 'Je t'ai possédée, o fille de Kupros!// Pale, je servis ta volupté cruelle', of 'Je ferai crier tes os sous mes poids',³ zijn volgens Sanders choquerend, omdat ze zijn 'ingeschreven op de masculiene modes van de heteroseksuele liefde' (p. 436).

Dat de liefde niet slechts 'rozengeur en maneschijn' is, heeft een dichteres als Vivien maar al te goed begrepen en het dubbele aspect van de liefde, geluk en pijn, genot en lijden, komt in haar werk op aangrijpende wijze naar voren. Volgens Sanders betekent dit echter dat de dichteres niet in staat is geweest om 'zich van de misogyne codes te ontdoen' (p. 31) en nog een 'exacte kopie van de heteroseksuele liefde' geeft (p. 49). Zij zou met andere woorden door de patriarchale ideologie van haar tijd teveel belemmerd zijn om haar 'vrouwelijke thuishaven' binnen te varen. Dit sterk moraliserende aspect van Sanders proefschrift onder het motto 'hetero is slecht, lesbo is goed', doet sterk afbreuk aan het fascinerende ambivalente karakter van Vivien's poëzie, dat van een 'modernere' kijk op de liefde getuigt dan de romantische visie van Sanders zelf. Blijkbaar heeft zij weinig kennis genomen van de actuele discussies over sado-masochisme binnen de lesbische en feministische gelederen. Dat alleen 'heteroseksistische mannen' het patent zouden hebben op deze 'donkere' aspecten van de liefde – geweld, machtsstrijd enzovoort – is een reeds lang verlaten standpunt. De 'tegenpartij' van al het lelijks op de wereld beschuldigen is een gemakkelijke, maar ook weinig spannende manoeuvre. Niet met deze eenduidige kijk op het leven volstaan en de fundamentele gespletenheid ervan erkennen, is een veel moediger poging, die meer in beweging zet dan de zich eeuwig herhalende aanklacht aan het adres van de ander. Het is aangrijpend om te zien hoe Renée Vivien die ambivalentie in haar werk

heeft proberen te verwoorden. Haar gedichten nodigen ons ook zo'n honderd jaar na dato nog uit om de vastgeroeste posities te verlaten en 'in duizelingwekkende vaart richting Sterrenrijk' te gaan:

'Vertigineusement, j'allais vers les Etoiles...
 Mon orgueil savourait le triomphe des dieux,
 Et mon vol déchirait, nuptial et joyeux,
 Les ténèbres d'été, comme de légers voiles...'⁴

Noten

1. Maaike Meijer, *De lust tot lezen*. Amsterdam (Van Gennepe) 1989.
2. Jean-Paul Goujon, *Tes blessures sont plus douces que tes caresses, Vie de Renée Vivien*. Parijs (Regine Deforges) 1986. En Renée Vivien, *Oeuvre poétique complète*. Parijs (Regine Deforges) 1986.
3. Een mogelijke vertaling zou kunnen luiden: 'Ik heb je bezeten, o dochter van Kupros, bleek, deinde ik jouw wrede wellustigheid', en 'Ik liet je botten het uitschreeuwen onder mijn gewicht.'
4. Een mogelijke vertaling zou kunnen zijn: 'In duizelingwekkende vaart ging ik richting de sterren.../ Mijn hoogmoed genoot van de triomf van de goden/ en mijn blijde bruidsvlucht verscheurde de duisternissen van de zomer, als lichte sluiers...'

Summaries

Coosje Couprie, *The complex simplicity of Clarice Lispector*

In *The hour of the star*, one of her recent books, Lispector examines questions concerning the complex relations between living and writing, between language and reality. Several aspects of those questions are discussed in this article. The most important one is: How does Lispector see the difference between the (writing) I and the other? How to see the other as other, without wishing to understand? In *The hour of the star* Lispector shows that this is possible by starting a process of finding the other in oneself. Another aspect that is paid attention to, is Lispector's choice of a male narrator. Here, Lispector comments ironically on Brazilian popular literature. What is remarkable, is the way in which Lispector dramatises autobiographical experiences, for instance the mother-daughter relationship. Finally, the question is raised how Lispector's text can be seen in the perspective of the metaphorical dimensions of 'exile', in relation to the writing of women.

Trudie Knijn, *Balancing on asymmetric bars. Changing relationships of care and labour between the sexes*

Recently some representatives of the Dutch feminist movement challenged the one-sidedness of the so-called 'labour-participation-strategy'. According to them the growing labour participation of Dutch women only leads to a neglect of the domain of care, to a devaluation of household activities and a decrease of intimacy. In this article some American and British studies about employed mothers, their family relations and their efforts to share housework and childcare are reviewed. These studies indeed show us that there exists a fragile balance between women's employment on the one hand and their domestic care and intimate relationship with men and children on the other hand. This fragile balance is partly due to the male-dominated demands of labour organizations, partly it is due to women's ambiguity in sharing childcare and housework. But the main factor is the resistance of men to share parental responsibility with concern to care and housework. The fragile male gender-identity proves to be the main barrier in reducing the tensions of 'The Combination'.

Anastasia Posadskaya, *Message from Moscow*

In 'Message from Moscow' Anastasia Posadskaya reviews the position of women in Russia, historically and contemporarily. She criticises the Soviet Russian system that did guarantee work for everyone (including women) but never paid special attention to women or to the working conditions of women. When the labour market was tight, they were encouraged to remember their natural destiny and to find work suited to their nature. Is there more hope for women since the Perestrojka? Posadskaya sees no grounds for optimism when looking at the views of the different political parties, at what the new state intends to do for women, at job advertisements or when listening to what young people have to say about women's role in society. Different sectors in society all seem to be in favour of women taking up traditional roles within the family. Older women stand a good chance of being made redundant, young women will find it difficult to take up their rightful places as wage earners.

Jann Ruyters, *Horror heroines; a feminist interpretation of 'The silence of the lambs'*

This article places the Oscar-winning horror film 'The silence of the lambs' (1991) within the tradition of Hollywood's 'slasher' movies. This genre has earlier been studied in detail by the American researcher Carol Clover. She has studied the well-respected psychopath movies (like 'Psycho' or 'Dressed to kill') and the less respected examples (like 'Halloween' or 'Friday the 13th') in their remarkably ambiguous representation of the sexes. Clover concludes that although in these movies it's the female character that destroys the (male) monster, they still represent a male passage into adulthood. The androgynous heroine of the 'slasher' movies grows from girlhood to 'man'hood. This article studies the different elements in which 'The silence of the lambs' in its representation of heroine and monster(s) can be compared to these famous predecessors. At the same time 'The silence of the lambs' resists the interpretation of being no more than a male phantasy, and in fact represents the passage of a girl into female adulthood.

Gegevens over de auteurs

Coosje Couprie (1947) studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij maakt als universitair docente deel uit van de werkgroep Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Brabant.

Trudie Knijn (1954) studeerde sociologie en werkt als universitair hoofddocent bij de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen (projectgroep gezondheid en zorg) van de Universiteit van Utrecht.

Marja Loomans (1961) is literatuurwetenschapster. Zij publiceerde over feministische literatuurkritiek in *De Gids*, *Lover*, *Homologie* en *Surplus*.

Anastasia Posadskaya is hoofd van het Instituut voor Vrouwenstudies in Moskou, Rusland.

Jann Ruyters studeerde theaterwetenschap en vrouwenstudies letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Sinds mei 1992 is zij als onderzoeker in opleiding verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies Letteren van deze universiteit. Zij werkt aan een theoretisch en empirisch onderzoek naar identificatie bij de populaire Hollywoodfilm.

Odile Verhaar (1958) studeerde filosofie in Groningen en Parijs. Momenteel is zij als toegevoegd onderzoeker verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam.

Register jaargang 13, 1992

Artikelen

- Aerts, Mieke, *Over de historische noodzaak om op de tenen te lopen. Vrouwenstudies als Nationaal Ballet*, pp. 30-42 (nr. 49).
- Alphen, Ernst van, *Vorm als vent. Bodybuilding, Francis Bacon en de zonen van Noach*, pp. 56-70 (nr. 49).
- Bussemaker, Jet, *Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat*, pp. 218-234 (nr. 50).
- Couprie, Coosje, *De complexe eenvoud van Clarice Lispector*, pp. 477-491 (nr. 52).
- Dam, Geert ten, *Verbeteren en handelen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het postmoderne*, pp. 370-385 (nr. 51).
- Dame, Joke, *Ontsluierde stemmen. Seksuele differentie en de castratanger*, pp. 43-55 (nr. 49).
- Drenth, Annemieke van, en Yolanda te Poel, 'Samen-meisje-zijn'. *Constanten en veranderingen in jeugdwerk en meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig*, pp. 183-199 (nr. 50).
- Groot, Ger, *Fabels van een toverfluit*, pp. 338-353 (nr. 51).
- Krol, Sandera, *Feminisme, kennis en moraal*, pp. 71-79 (nr. 49).
- Loomans, Marja, *Het voorkeursbeleid revisited. Differentie versus Positieve Actie?*, pp. 325-337 (nr. 51).
- Plantenga, Janneke, Monique Volman en Hélène Vossen, *Omstreden consensus en onbetwiste strijd. Sekse en sekseverhoudingen in de periode 1047-1973. Inleiding op het themanummer*, pp. 133-139 (nr. 50).
- Plantenga, Janneke, *De kantelende tijd. Opinions over vrouwenwerk in de vijftiger jaren*, pp. 140-161 (nr. 50).
- Poldervaart, Saskia, *Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk. De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973*, pp. 162-182 (nr. 50).
- Posadskaya, Anastasia, *Boodschap uit Moskou*, pp. 492-496 (nr. 52).
- Ruyters, Jann, *Horror-heldinnen. Een feministische interpretatie van 'The silence of the lambs'*, pp. 461-476 (nr. 52).
- Schendelen, Marijke van, en Marijke Storm, *Naoorlogse woonwijken - sober, doelmatig en gezond. De sekse- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973*, pp. 200-217 (nr. 50).
- Schwegman, Marjan, *Back to the future. Over heden, verleden en toekomst van vrouwenstudies*, pp. 18-29 (nr. 49).
- Segal, Lynn, *Vrouwenstudies en de toekomst van het feminisme*, pp. 7-17 (nr. 49).
- Wijngaard, Marianne van de, *Feminisme en biologisch onderzoek naar sekseverschillen*, pp. 354-369 (nr. 51).

Besprekingsartikelen

- Knijn, Trudy, *Balanceren op ongelijke leggers. Veranderingen in zorg- en arbeidsverhoudingen tussen de seksen*, pp. 497-509 (nr. 52).
 Zoonen, Liesbet van, *Sekse en populaire cultuur*, pp. 386-397 (nr. 51).

Fotokatern

- Vrouwen en de publieke sfeer*, pp. 235-244 (nr. 50).

Opinie

- Akkerman, Tjitske, *Vrouwenstudies als lustige wetenschap*, pp. 510-514 (nr. 52).
 Brouns, Margo, *Kwaliteit en krediet*, pp. 398-400 (nr. 51).
 Loomans, Marja, *De moraal van het verhaal? Een weerwoord aan Ger Groot*, pp. 514-517 (nr. 52).
 Verhaar, Odile, *Verdeel en heers. Een reactie op Ger Groot's 'Fabels van een toverfluit'*, pp. 517-522 (nr. 52).

Proefschriftfragmenten

- Akkerman, Tjitske, *Women's vices, Public benefits. Women and commerce in the French enlightenment*, pp. 248-251 (nr. 50).
 Blok, Josine, *Amazones antianeirai. Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaisch Griekenland*, pp. 252-257 (nr. 50).
 Borg, Helena Adelheid van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden 1650-1865*, pp. 527-530 (nr. 52).
 Boven, Erica van, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*, pp. 523-527 (nr. 52).
 Braun, Marianne, *De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, pp. 409-412 (nr. 51).
 Haan, Francisca de, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940*, pp. 245-248 (nr. 50).
 Hoogland, Renée C., *From Marginality to Ex-centricity. Feminist Critical Theories and the Case of Elisabeth Bowen*, pp. 405-409 (nr. 51).
 Lenning, Alkeline van, *Het vege lijf. Anorexia Nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren?*, pp. 80-83 (nr. 49).
 Maeckelberghe, Els, *Desperately Seeking Mary. A feminist appropriation of a traditional religious symbol*, pp. 401-405 (nr. 51).

- Verloof, Mieke, *Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*, pp. 531-534 (nr. 52).
- Wijngaard, Marianne van de, *Reinventing the sexes. Feminism and biomedical construction of femininity and masculinity 1959-1985*, pp. 257-261 (nr. 50).

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *Vijftien jaar vrouwengeschiedenis. Derde lustrumviering van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, 16 november 1991* (Annemieke Keunen) pp. 262-264 (nr. 50).
- Bristol, *Het vierde congres van de European Society of Women for Theological Research, 'Liberating women. New technological directions', september 1991* (Denise J. J. Dijk) pp. 535-537 (nr. 52).
- Den Haag, *Voorjaarscolloquium van het Nederlands Historisch Genootschap over vrouwengeschiedenis, 10 april 1992* (Hillie van de Streek) pp. 268-270 (nr. 50).
- Helsinki, *De vierde IFIP-conferentie 'Women, Work and Computerization', 30 juni-2 juli 1991* (Carolien Metselaar) pp. 91-93 (nr. 49).
- Parijs, *Colloquium 'Formes nouvelles de l'anti-féminisme contemporain', 28 en 29 november 1991* (Christa Stevens en Odile Verhaar) pp. 415-417 (nr. 51).
- Rotterdam, *Lezing en seminar 'Tegen de stroom in? Een historische benadering van het patriarchaat' van Gerda Lerner aan de Erasmus Universiteit, 3 oktober 1991* (Francisca de Haan) pp. 265-268 (nr. 50).
- Tilburg, *Symposium 'Emancipatie en bevolkingsontwikkeling, 15 mei 1992* (Thérèse van der Heuvel) pp. 537-538 (nr. 52).
- Utrecht, *Symposium van de Dutch Foundation of Women and Health Research 'Prenatale diagnostiek en erfelijkheidsonderzoek', 24 oktober 1991* (Marrie Bekker) pp. 413-414 (nr. 51).
- Utrecht, *Studiedag 'Sekse in veelvoud. Vrouwelijkheid en de biologische wetenschappen' georganiseerd door de sectie vrouwenstudies in de natuurwetenschappen van de RUU, 1 april 1992*, (Irma van der Ploeg en Monique Stavenuiter) pp. 417-419 (nr. 51).

Leesverslag

- Hermesen, Joke J., *Alleen het streepje is neutraal*. Leesverslag van 'Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie' van Rosi Braidotti en de tekst 'Geslacht' van Jacques Derrida, pp. 84-90 (nr. 49).

Recensies

- Bad Object-Choices, *How do I look? Queer film and video* (Anneke Smelik) pp. 549-551 (nr. 52).
- Bekkenkamp, Jonneke e.a. (red.), *Proeven van vrouwenstudies II* (Els Maeckelberghe) pp. 426-428 (nr. 51).
- Bekker, Marrie, *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen sekse, autonomie en welbevinden* (Sylvia Lammers) pp. 433-436 (nr. 51).
- Bock, Gisela en Pat Thane (red.) *Maternity and gender policies. Women and the rise of european welfare states 1880's-1950's* (Tjitske Akkerman) pp. 277-279 (nr. 50).
- Borg, Helena Adelheid van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden 1650-1865* (Lidy Schoon) pp. 557-558 (nr. 52).
- Bosch, Mineke en Annemarie Kloosterman (red.) *Politics and friendship. Letters from the Woman Suffrage Alliance 1902-1942* (Marieke Hellevoort) pp. 280-282 (nr. 50).
- Bot, P., *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving* (Petty Bange) pp. 292-295 (nr. 50).
- Bouw, Carolien e.a. (red.), *Macht en Onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen* (Jeanette Doornenbal en Greetje Timmerman) pp. 423-426 (nr. 51).
- Caws, Mary Ann, *Women of Bloomsbury* (Hein Groen) pp. 421-423 (nr. 51).
- Chitnis, Bernice, *Reflecting on Nana* (Lies Wesseling) pp. 430-433 (nr. 51).
- Christian-Smith, Linda, *Becoming a woman through romance* (Joke Hermes) pp. 539-542 (nr. 52).
- Dam, Geert ten, Marij Urlings en Monique Volman, *Sekseverschillen in het onderwijs. Curriculum, didactiek en organisatie* (Saskia van Oenen) pp. 107-108 (nr. 49).
- Dieteren, Fia en Els Kloek (red.) *Writing women into history* (Mieke de Vos) pp. 279-280 (nr. 50).
- Dobash, R.E., en R.P. Dobash, *Women, violence and social change* (Ine Vanwesenbeeck) pp. 558-560 (nr. 52).
- Dowden, Ken, *Death and the maiden. Girls' initiation rites in Greek mythology* (Willy-Anne van der Heijden) pp. 301-302 (nr. 50).
- Dumont, Sylvia e.a. (red.), *In haar verleden ingewijd: De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Annemieke Keunen) pp. 262-264 (nr. 50).
- Essen, Mineke, en Mieke Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland* (Jenny Dankbaar) pp. 296-298 (nr. 50).
- Fox Genovese, Elizabeth, *Feminism without Illusions. A critique of Individualism* (Jet Bussemaker) pp. 104-107 (nr. 49).
- Grey, Mary, *Redeeming the dream. Feminism, redemption and christian tradition* (Anne-Claire Mulder) pp. 96-98 (nr. 49).
- Hoogendijk, M. (red.), *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20e eeuw* (Jeannie Worms) pp. 285-290 (nr. 50).
- Irigaray, Luce, *Le Temps de la difference. Pour une revolution pacifique* (Christa Stevens en Désirée Verberk) pp. 99-102 (nr. 49).
- Irigaray, Luce, *Je, tu, nous. Pour une culture de la difference* (Christa Stevens en Désirée Verberk) pp. 99-102 (nr. 49).

- Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 12. Op het strijdtoneel van de politiek* (Hillie van de Streek) pp. 273-277 (nr. 50).
- Klapisch-Zuber, C. (red.), *Geschiedenis van de vrouw. Middeleeuwen* (Petty Bange) pp. 292-295 (nr. 50).
- Krosenbrink-Gelissen, Lilianne Ernestine, *Sexual equality as an aboriginal right. The native women's association and the constitutional process on aboriginal matters 1982-1987* (Rian Voet) pp. 554-556 (nr. 52).
- Kymlicka, Will, *Liberalism, community and culture* (Rian Voet) pp. 554-556 (nr. 52).
- Lenning, Alkeline van, *Het vege lijf. Anorexia Nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren* (Els Bransen) pp. 436-438 (nr. 51).
- MacPerson, Pat, *Reflecting on the Bell Jar* (Lies Wesseling) pp. 430-433 (nr. 51).
- Maeckelberghe, Els, *Desperately seeking Mary. A feminist appropriation of a traditional religious symbol* (Annelies van Heijst) pp. 428-430 (nr. 51).
- McClary, Susan, *Feminine Endings. Music, Gender and Sexuality* (Joke Dame) pp. 111-114 (nr. 49).
- Meeuwesen, Ludwien e.a., *Vrouwen en gezondheid. Een overzicht van onderzoek naar gezondheidsklachten van vrouwen, 1970-1990. Trendrapport STEO* (Marrie Bekker) pp. 109-111 (nr. 49).
- Meyer-Wilmes, Hedwig, *Rebellion auf der Grenze. Ortsbestimmung feministischer Theologie* (Häriette Blankers) pp. 94-96 (nr. 49).
- Michielsens, Magda, *Italia Mia. Televisiekijken in ballingschap* (Valerie Frissen) pp. 102-104 (nr. 49).
- Mostert, M. (red.), *Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de middeleeuwen* (Petty Bange) pp. 292-295 (nr. 50).
- Naber, Pauline, *Vriendschap onder jonge vrouwen* (Barbara Spoel) pp. 542-544 (nr. 52).
- Naish, Camille, *Death comes to the maiden. Sex and execution 1431-1931* (Dorelies Kraakman) pp. 290-291 (nr. 50).
- Offen, Karen e.a. (red.), *Writing women's history. International perspectives* (Josine Blok) pp. 271-273 (nr. 50).
- Prinsen, Margriet, en Lucie Th. Vermij (samenstelling) *Schrijfsters in de jaren vijftig* (Rosemarie Buikema) pp. 298-300 (nr. 50).
- Sanders, Virginie, *Vertigineusement, j'allais vers les étoiles. La poésie de Renée Vivien 1877-1909* (Joke J. Hermsen) pp. 563-565 (nr. 52).
- Schällibaum, Urs, *Geschlechterdifferenz und Ambivalenz. Ein Vergleich zwischen Luce Irigaray und Jacques Derrida* (Annemie Halsema) pp. 546-549 (nr. 52).
- Scholl, Sabine, *Fehler Fallen Kunst. Zur Wahrnehmung und Re/Produktion bei Unica Zürn* (Marion de Zanger) pp. 419-421 (nr. 51).
- Seidman, Steven, *Romantic Longings. Love in America, 1830-1980* (Joke Hermes) pp. 539-542 (nr. 52).
- Shaw, Marion en Sabine Vanacker *Reflecting on Miss Marple* (Lies Wesseling) pp. 430-433 (nr. 51).
- Vincenot, Agnes, Marion de Zanger, Heide Hinterthur en Anne-Claire Mulder, *'Renaissance' van Luce Irigaray* (Christa Stevens en Désirée Verberk) pp. 99-102 (nr. 49).
- Vossen, H., B. Kruytzer en Y. de Vries (red.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Jeannie Worms) pp. 285-290 (nr. 50).

- Ware, Vron, *Beyond the pale. White women, racism and history* (Dorothee Sturkenboom) pp. 561-562 (nr. 52).
- Whitford, Margaret, *Luce Irigaray. Philosophy in the feminine* (Annemie Halsema) pp. 546-549 (nr. 52).
- Wijngaard, Marianne van de, *Reinventing the sexes. Feminism and biomedical construction of femininity and masculinity 1959-1985* (Wies Weijts) pp. 551-553 (nr. 52).
- Zande, Ineke van der (red.), *Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies* (Marion E.P. de Ras) pp. 544-546 (nr. 52).
- Zoonen, Liesbet van, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media* (Mariëtte van Staveren) pp. 282-284 (nr. 50).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 118-123 (nr. 49), pp. 307-311 (nr. 50), pp. 441-447 (nr. 51), pp. 568-572 (nr. 52).
- Summaries*, pp. 124-126 (nr. 49), pp. 312-315 (nr. 50), pp. 448-450 (nr. 51), pp. 573-574 (nr. 52).

